

Emancipatie monitor 2014

SCP | CBS

Emancipatiemonitor 2014

Emancipatiemonitor 2014

Redactie:

Ans Merens (SCP)

Marion van den Brakel (CBS)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Centraal Bureau voor de Statistiek
Den Haag, december 2014

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het scp verricht deze taken in het bijzonder bij problemen die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het scp te voeren beleid. Over de hoofdzaken hiervan heeft hij/zij overleg met de minister van Algemene Zaken; van Veiligheid en Justitie; van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties; van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap; van Financiën; van Infrastructuur en Milieu; van Economische Zaken; en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (cbs, 9 januari 1899) heeft als taak het publiceren van betrouwbare en samenhangende statistische informatie, die inspeelt op de behoefte van de samenleving. Naast de verantwoordelijkheid voor de nationale (officiële) statistieken (sinds oktober 2010 inclusief de statistieken over Caribisch Nederland) is het cbs ook belast met de productie van Europese (communautaire) statistieken. De wettelijke grondslag voor het cbs is de "Wet op het Centraal Bureau voor de Statistiek" van 20 november 2003 (Staatsblad 2003, 516). Sinds 3 januari 2004 is het cbs een Zelfstandig Bestuursorgaan (zbo).

De informatie die het cbs publiceert, omvat vele maatschappelijke aspecten, van macro-economische indicatoren als economische groei en consumentenprijzen, tot de inkomenssituatie van personen en huishoudens. Het onderzoeksprogramma (meerjarenprogramma en werkprogramma) van het cbs wordt vastgesteld door de Centrale Commissie voor de Statistiek (ccs). Dit is een onafhankelijke commissie die waakt over de onafhankelijkheid, onpartijdigheid, relevantie, kwaliteit en continuïteit van het statistische programma.

© Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag 2014

scp-publicatie 2014-37

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Vertaling samenvatting: Julian Ross, Carlisle, Engeland

Omslagontwerp: bureau Stijlzug, Utrecht

Foto omslag: © TechniekBeeldbank.nu

ISBN 978 90 377 0728 1

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau
Rijnstraat 50
2515 XP Den Haag
(070) 340 70 00
www.scp.nl
info@scp.nl

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
Postbus 24500
2490 HA Den Haag
(088) 570 70 70
www.cbs.nl
info@cbs.nl

De auteurs van scp-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website. Daar kunt u zich ook kosteloos abonneren op elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	9
Samenvatting	11
1 Revival van emancipatie	21
1.1 Emancipatiebeleid	21
1.2 Achtste Emancipatiemonitor	24
Noot	25
2 Bevolking	26
2.1 Inleiding	26
2.2 Bevolkingssamenstelling	26
2.3 Herkomstgroepen	28
2.4 Huishoudenssamenstelling	30
2.5 Kinderen krijgen	35
2.6 Conclusies	38
3 Onderwijs	40
3.1 Inleiding	40
3.2 Primair onderwijs	41
3.3 Onderwijsdeelname per niveau	42
3.4 Hoger onderwijs	44
3.5 Onderwijsniveau van de Nederlandse bevolking	46
3.6 Voortijdig schoolverlaten	47
3.7 Onderwijsrichting	49
3.8 Overgang onderwijs-arbeidsmarkt	53
3.9 Conclusies	57
Noot	59
4 Arbeid	60
4.1 Inleiding	60
4.2 Deelname aan betaalde arbeid	61
4.3 Arbeidsduur	67
4.4 Positie in de werkkring	72
4.5 Vrouwelijk ondernemerschap	73
4.6 Bedrijfstak en beroepsniveau	76
4.7 Werkloosheid en redenen om niet te werken	78
4.8 Opvattingen over het belang van werk	81
4.9 Conclusies	82
Noten	84

5	De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken	86
5.1	Inleiding	86
5.2	Tijdsbesteding	87
5.3	Arbeidspatroon van ouders	91
5.4	Voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg	94
5.5	Opvattingen over arbeid en zorg	99
5.6	Conclusies	108
	Noten	109
6	Topfuncties	110
6.1	Inleiding	110
6.2	Vrouwen in managementfuncties	111
6.3	Vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven	114
6.4	Vrouwen in topfuncties in de non-profitsector	119
6.5	Vrouwen in topfuncties bij de rijksoverheid en bij universiteiten	122
6.6	Opvattingen over vrouwen in topfuncties	124
6.7	Conclusies	124
	Noten	126
7	Inkomen	127
7.1	Inleiding	127
7.2	Persoonlijk inkomen	128
7.3	Inkomen uit werk	133
7.4	Beloningsverschillen en onderhandelen	137
7.5	Economische zelfstandigheid	141
7.6	Opvattingen over een eigen inkomen en economische zelfstandigheid	146
7.7	Conclusies	148
	Noten	150
8	Geweld tegen vrouwen en meisjes	151
8.1	Inleiding	151
8.2	Door vrouwen en mannen ervaren geweld	152
8.3	Door politie geregistreerd geweld	161
8.4	Informatie uit registraties van hulpverleners	163
8.5	Geweld achter gesloten deuren	165
8.6	Opvattingen over seksuele omgangsvormen en geweld tegen vrouwen	173
8.7	Conclusies	175
	Noten	177
9	Gezondheid	178
9.1	Emancipatie en gezondheid	178
9.2	Gezondheid en ziekte	179
9.3	Zorggebruik en ziekte	185
9.4	Doodsoorzaken	191

9.5	Leefstijl	193
9.6	Gezondheid en participatie	194
9.7	Conclusies en discussie	196
	Noten	199
10	Emancipatie in Europees perspectief	201
10.1	Inleiding	201
10.2	Onderwijs	201
10.3	Arbeid	203
10.4	Beloning	207
10.5	Tijdsbesteding	209
10.6	Macht en besluitvorming	211
10.7	Gezondheid	213
10.8	Geweld tegen vrouwen	215
10.9	De Gender Equality Index van EIGE	216
10.10	Conclusies	217
	Noten	218
11	Epiloog	220
11.1	Uitkomsten in relatie tot de doelen van het emancipatiebeleid	220
11.2	Vooruitblik	227
	Summary	229
	Literatuur	238

Voorwoord

In deze achtste editie van de *Emancipatiemonitor 2014* presenteren we kwantitatieve informatie over het emancipatieproces in Nederland, die gebruikt kan worden om na te gaan of dit proces zich ontwikkelt in de richting die het emancipatiebeleid nastreeft. Deze Emancipatiemonitor geeft een actueel beeld van de positie van vrouwen en mannen op het terrein van onderwijs, arbeid, inkomen, combinatie van arbeid en zorg, topfuncties, veiligheid en gezondheid. Verder wordt de emancipatie in Nederland vergeleken met die in de andere lidstaten van de Europese Unie.

Uit deze Emancipatiemonitor blijkt dat vrouwen ondanks de aanhoudende economische crisis hun positie op de arbeidsmarkt wisten te handhaven. Hun arbeidsdeelname (64%) en economische zelfstandigheid (53%) zijn tussen 2011 en 2013 niet veranderd. Tegelijkertijd was bij mannen sprake van een lichte afname tot 78% respectievelijk 73% in 2013, zodat de sekseverschillen op beide terreinen iets kleiner werden. De werkloosheid nam wel toe, bij mannen meer dan bij vrouwen, doordat mannen doorgaans in conjunctuur-gevoeligere sectoren werken. Voor zichzelf hechten vrouwen nog steeds minder belang aan werk en een eigen inkomen dan mannen.

Vrouwen voelen zich onveiliger dan mannen. Wel zijn vrouwen naar eigen zeggen steeds minder vaak slachtoffer van geweld, terwijl het aandeel mannen dat zegt slachtoffer te zijn geworden sinds 2008 gelijk bleef. Ook was er een afname van het geweld dat bij de politie werd geregistreerd.

Vrouwen beoordelen hun gezondheid minder goed dan mannen. Ze hebben ook vaker last van ziekten en beperkingen dan mannen, gaan frequenter naar de (huis)arts, worden vaker opgenomen in het ziekenhuis en gebruiken meer geneesmiddelen dan mannen. De minder goede gezondheid van vrouwen heeft een negatieve invloed op hun arbeidsparticipatie.

De verschillen tussen vrouwen en mannen in Nederland zijn op de meeste terreinen die in deze monitor zijn behandeld, naar Europese maatstaven klein. Nederland neemt de vierde plaats in op een ranglijst van gendergelijkheid in de Europese Unie. Alleen in de Scandinavische lidstaten, met Zweden voorop, is nog meer gelijkheid.

De *Emancipatiemonitor 2014* is net als de eerdere edities een gezamenlijk product van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), in opdracht van de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Het CBS heeft de verantwoordelijkheid voor de analyses en beschrijving van de CBS-data. Het SCP is verantwoordelijk voor de analyse en beschrijving van de SCP-gegevens, evenals voor de inleiding van elk van de hoofdstukken. Ook de inleiding en de epiloog van de Emancipatiemonitor zijn door het SCP geschreven. Wij danken in het bijzonder Els Veenis, die het project vanuit de opdrachtgever heeft begeleid.

Prof. Dr. K. Putters
Directeur SCP

Dr. T.B.P.M. Tjin-A-Tsoi
Directeur-Generaal CBS

Samenvatting

Het doel van het Nederlandse emancipatiebeleid is het bevorderen van gelijke rechten, kansen, vrijheden en (gedeelde) verantwoordelijkheden voor vrouwen en mannen. Om dit te bereiken zijn er op diverse terreinen doelstellingen geformuleerd: arbeidsdeelname, opleidings- en beroepskeuze, combinatie van arbeid en zorg, economische zelfstandigheid, beloningsverschillen, vertegenwoordiging in topfuncties, veiligheid en gezondheid. De Emancipatiemonitor, die eens per twee jaar verschijnt, bevat een groot aantal recente gegevens over de positie van vrouwen en mannen op de hier genoemde terreinen. Het doel van de monitor is het emancipatieproces in Nederland te volgen en na te gaan of dit zich ontwikkelt in de richting die in het emancipatiebeleid wordt nagestreefd.

Belangrijkste bevindingen

Onderwijs

- Relatief weinig meisjes zitten op speciaal basisonderwijs en speciale scholen; er zijn vooral grote verschillen tussen meisjes en jongens onder zorgleerlingen met gedrags- en concentratiestoornissen.
- Meisjes scoren op de Cito-toets duidelijk lager dan jongens op het onderdeel rekenen-wiskunde; meisjes scoren op het onderdeel taal iets hoger dan jongens.
- Hoewel jongens in groep acht van de basisschool net iets beter scoren op de Cito-toets, zijn meisjes in het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs oververtegenwoordigd in de hogere onderwijsniveaus.
- Het aandeel vrouwen dat gaat studeren in het hoger onderwijs ligt al jaren boven de 50%; onder de eerstejaarsstudenten van niet-westerse herkomst is het aandeel vrouwen hoger dan onder autochtone Nederlanders. Van de traditionele herkomstsgroepen nam de instroom van vrouwen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond relatief het meest toe.
- Het aandeel vrouwen dat promoveert lag in 2012/'13 nog net onder de 50%, maar groeit nog steeds; deze toename doet zich vooral voor in de richting gezondheidszorg en welzijn.
- Vrouwen sluiten hun studie in het hoger onderwijs vaker succesvol af en studeren daarbij ook nog sneller af dan mannen.
- Vrouwen halen geleidelijk over de generaties heen hun achterstand in opleidingsniveau op de mannen in. In de bevolking van 25 tot 65 jaar zijn vrouwen al bijna net zo hoog opgeleid als mannen.
- Van de jongvolwassenen (18 tot 25 jaar) hebben vrouwen vaker een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt dan mannen. In de niet-schoolgaande bevolking van 18 tot 25 jaar bezitten mannen van niet-westerse herkomst het minst vaak een startkwalificatie.

- Vrouwen van niet-westerse herkomst die de mbo-assistentopleiding volgen, vallen relatief weinig voortijdig uit het onderwijs; zij stromen vaak door naar hogere mbo-niveaus.
- Zes jaar na hun voortijdige uitstroom uit het onderwijs blijken de verschillen tussen meisjes en jongens van niet-westerse herkomst alleen maar groter te zijn geworden. De voortijdige uitstroom van meisjes uit het onderwijs was al lager dan van jongens, maar de meisjes die wel uitstroomden gingen vaker dan de jongens later toch weer naar school. Daarbij haalden ze vaker alsnog een startkwalificatie.
- De richtingkeuze in het onderwijs verschilt voor meisjes en jongens, maar in alle onderwijsniveaus neemt het verschil in richtingkeuze in meer of mindere mate verder af. De seksesegregatie naar onderwijsrichting is nog steeds het hoogst in het vmbo en het mbo.
- In het hbo steeg het aandeel vrouwen in de richting natuur en techniek.
- Het aandeel mannen dat kiest voor een studie in de zorg is hoger dan het aandeel vrouwen dat voor een exacte studie kiest, vooral op wo-niveau. Hierin is weinig verschil tussen autochtone Nederlanders en niet-westerse herkomstsgroepen.
- Na het schoolverlaten met een mbo-, hbo- of wo-diploma is het aandeel werknemers dat een voltijd dienstverband heeft onder vrouwen veel lager dan onder mannen. Onder ho-afgestudeerden zijn deze verschillen minder groot dan onder mbo-gediplomeerden. Daarbij nemen de vrouw-manverschillen onder de ho-afgestudeerden tot twee jaar na het schoolverlaten relatief gezien af.
- In vergelijking met een voltooide mbo-opleiding loont het voor vrouwen meer dan voor mannen om een opleiding in het hoger onderwijs te voltooien. Twee jaar na het verlaten van het onderwijs krijgen vrouwen met een hbo-bachelor 21% en met een wo-master 46% meer loon dan een mbo-gediplomeerde vrouw, terwijl de mannen respectievelijk 15% en 37% meer loon krijgen.
- In de komende jaren lijken sommige ‘meisjesopleidingen’, in zorg en onderwijs, iets betere kansen op werk te geven dan de technische ‘jongensopleidingen’. Andere meisjesopleidingen, in sociaal-culturele richting, kennen een slechter arbeidsmarktperspectief dan de techniekopleidingen.

Betaalde arbeid

- Hoewel de situatie op de arbeidsmarkt de afgelopen jaren is verslechterd, wisten vrouwen er tijdens de crisis hun positie te handhaven. De nettoarbeidsparticipatie van vrouwen van 20-64 jaar is sinds 2009 stabiel op 64%. Bij mannen was sprake van een lichte daling in het aandeel met een baan van minstens twaalf uur per week: van 81% in 2009 naar 78% in 2013).
- Bij (gehuwd) samenwonende jonge moeders is de nettoarbeidsparticipatie tussen 2011 en 2013 gelijk gebleven, terwijl die bij jonge vaders met een partner licht afnam. Moeders met een partner en meerderjarige kinderen en oudere vrouwen zonder (thuiswonende) kinderen werkten in 2013 vaker dan in 2011. Bij jonge vrouwen nam de arbeidsdeelname echter af.

- Alleen hoogopgeleide vrouwen hadden in 2013 vaker dan in 2011 werk van minstens twaalf uur per week. De arbeidsdeelname van laagopgeleide vrouwen is – met 33% onder vrouwen met alleen basisonderwijs – naar verhouding laag, net als die van vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst (rond 40%). Vooral bij Turkse, maar ook bij Marokkaanse en Surinaamse vrouwen was bovendien sprake van een daling.
- De brutoarbeidsdeelname van vrouwen van 20-64 jaar is ook tijdens de crisis verder gestegen en bedroeg 70% in 2013. Bij mannen ligt dat percentage dat al jaren rond 84%.
- Bijna driekwart van de vrouwen met een baan van minstens één uur per week werkt in deeltijd. Hogeropgeleide vrouwen werken het vaakst in grotere banen van minimaal 28 uur.
- De gemiddelde arbeidsduur van vrouwen bleef stabiel op 26,4 uur per week, bij mannen was de arbeidsduur met 37,6 uur iets lager dan in 2011. Moeders met een partner werken de minste uren, jonge vrouwen met een partner en zonder kinderen de meeste. Van de mannen hebben vaders met een partner de langste werkweek.
- Werkende vrouwen hebben vaker een vast contract dan mannen. Bij mannen maakten zelfstandigen juist een groter deel uit van de werkzame beroepsbevolking. Bij beide seksen groeide tijdens de crisis het aandeel zelfstandigen, terwijl het aandeel flexwerkers min of meer constant bleef.
- Van de werkzame beroepsbevolking is 45% vrouw. Vooral de gezondheidszorg is met acht op de tien werknemers een echte vrouwensector. In iets mindere mate geldt dat voor het onderwijs en de horeca.
- Vrouwen geven even vaak als mannen aan veel plezier te hebben in hun werk, en hechten evenveel of zelfs meer belang aan betaald werk vanwege de zelfontplooiing, de contacten met collega's en het maatschappelijk nut. Ze zijn wel minder gericht op doorstroming naar een hogere of topfunctie en zijn met name veel minder vaak bereid om voltijds te werken. Van de vrouwen met een gezin wil driekwart liever geen voltijd baan, tegen een derde van de mannen. Vooral samenwonende vrouwen geven minder vaak aan carrière te willen maken.
- Van de vrouwen is 7,9% werkloos, van de mannen 7,8%. Tijdens de crisis steeg het werkloosheidspercentage harder bij mannen, met als gevolg dat het traditionele sekseverschil in 2013 zo goed als verdwenen was.
- Vrouwen hebben iets vaker een bijstandsuitkering dan mannen. Vooral onder alleenstaande moeders is het aandeel hoog: ruim 20%.
- Ziekte of arbeidsongeschiktheid is voor zowel vrouwen als mannen de belangrijkste reden om niet te willen of kunnen werken. De zorg voor kinderen of gezin is voor vrouwen steeds minder vaak een reden. Vergeleken met tien jaar geleden is het aantal vrouwen dat niet kan of wil werken vanwege zorgtaken gehalveerd. Mannen noemen zorg voor kinderen of gezin zelden als reden om niet te willen of kunnen werken.

Combinatie van arbeid en zorg

- Nederlandse vrouwen besteden veel meer tijd aan het huishouden en de zorg voor kinderen en veel minder tijd aan betaald werk dan mannen. De bijdrage die mannen

leveren aan zorgtaken thuis is in de jaren 2005-2011 niet toegenomen. Aan het totaal van verplichtingen (onderwijs, betaald werk, huishouden en kinderopvang) besteedden Nederlandse mannen in 2011 meer tijd dan vrouwen.

- Bij werkende paren met minderjarige kinderen komt de combinatie voltijd-deeltijd het meeste voor (54% in 2013). Vooral tussen 2003 en 2009 nam dit percentage toe, ten koste van het kostwinnersmodel waarbij één persoon voltijds werkt (meestal de man) en de ander (meestal de vrouw) de zorgtaken op zich neemt. Van kinderloze stellen werken vaak beide partners voltijds (36%) of kiezen voor de combinatie voltijds-deeltijds (34%).
- Vrouwen verwachten veel vaker (47%) dan mannen (16%) dat hun kansen op de arbeidsmarkt zullen afnemen met de geboorte van een kind.
- Steeds meer vrouwen blijven evenveel uren werken na de geboorte van het eerste kind. Tussen 2011 en 2013 steeg dit percentage van 54% naar 58%, terwijl het percentage vrouwen dat minder ging werken daalde van 35% naar 31%. Nog geen een op de tien vrouwen stopt met werken na de geboorte van het eerste kind.
- Van de werkende vrouwen zonder kinderen heeft bijna 45% een voltijdbaan. Van de vrouwen die net hun eerste kind hebben gekregen is dat bijna een kwart. Een (middel)grote deeltijdbaan (20-35 uur) komt bij hen het vaakst voor. Is het kind 1 jaar dan domineert de middelgrote baan (20-28 uur).
- Het gebruik van formele kinderopvang (kinderdagverblijf, buitenschoolse opvang of gastouder) is vanaf 2011 afgenomen, terwijl de opvang van kinderen tot 4 jaar door familie of vrienden toenam. Het kinderdagverblijf is nog steeds de belangrijkste vorm van opvang voor werkende ouders met kinderen tot 4 jaar. In gezinnen met een hoogopgeleide moeder wordt het meest gebruikgemaakt van formele opvang. Voor 56% is het de voornaamste opvangvorm, tegenover 35% en 23% bij middelbaar en laagopgeleide moeders.
- Moeders (57%) nemen vaker ouderschapsverlof op dan vaders (23%). Bovendien steeg van 2011 tot 2013 het aandeel moeders dat verlof opnam, terwijl het aandeel vaders daalde.
- Langdurig zorgverlof wordt door zowel vrouwen als mannen zelden aangesproken.
- Ruim een vijfde van de vrouwen en 42% van de mannen vindt een vrouw geschikter om kinderen op te voeden dan een man.
- Een meerderheid van de bevolking vindt een baan van twee of drie dagen ideaal voor vrouwen met jonge kinderen, en een baan van drie of vier dagen voor moeders met schoolgaande kinderen. Voor vaders met jonge kinderen vindt 42% van de bevolking een baan van vier dagen ideaal en bijna een derde vindt dat van de voltijdbaan. Voor vaders van schoolgaande kinderen wordt een baan van vier of vijf dagen als ideaal gezien.
- Vaders zijn vaker tevreden over hun arbeidsduur dan moeders, vooral als de kinderen wat ouder zijn. Zit het jongste kind op de basisschool dan staan tegenover elke vader die zijn werkweek wil uitbreiden drie tot vier moeders.
- Een minderheid van de bevolking (rond 30%) staat positief tegenover kinderopvang in een kinderdagverblijf voor jonge kinderen (tot 2 jaar). Opvang van peuters in de

kinderopvang wordt het meest geaccepteerd (63%). Tegenover buitenschoolse opvang staat een kleinere groep (ruim 45%) positief.

- Een deel van de niet- en in deeltijd werkende vrouwen en mannen wil weer of meer uren gaan werken mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Flexibele werktijden en thuiswerken zijn de belangrijkste voorwaarden.
- Vrouwen zijn iets vaker dan mannen (83% tegenover 79%) bereid om mantelzorg te verlenen aan zieke familieleden en zijn ook vaker daadwerkelijk mantelzorger (32% tegenover 28%). Vrouwen en mannen zouden vooral bezuinigen op hun vrije tijd in het geval zij mantelzorg zouden moeten verlenen.

Topfuncties

- Het aandeel vrouwen in managementfuncties in hogere en wetenschappelijke beroepen was in 2011 30%. Dit is lager dan het totale aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen (44%). Vrouwen maakten in 2012 29% uit van alle leidinggevenden.
- In de gezondheidszorg en in het onderwijs zijn vrouwen oververtegenwoordigd in de hogere en wetenschappelijke functies. In de andere sectoren zijn vrouwen echter ondervertegenwoordigd in deze functies, en ook in managementposities.
- Het aandeel vrouwen in de top van de 100 grootste bedrijven in Nederland is toegenomen van 10% in 2011 naar 15% in 2013. Bij de 5000 grootste bedrijven nam dit aandeel toe van 6% naar 11%.
- In de non-profitsector werken meer vrouwen in topfuncties dan in het bedrijfsleven: 33% in de sociaaleconomische sector, 35% in de sector zorg en welzijn en 30% in maatschappelijke organisaties.
- Bij de rijksoverheid is het aandeel vrouwen onder hogere en topambtenaren gegroeid van 26% in 2010 naar 28% in 2014. Het streefcijfer van 30% vrouwen voor de ambtelijke top in 2017 is bijna gerealiseerd.
- Het aandeel vrouwelijke hoogleraren is gestegen van 13% in 2010 tot 16% in 2012.

Inkomen

- In 2013 was het eigen inkomen van vrouwen (22.800 euro) bijna 60% van dat van mannen (38.300 euro), een even groot verschil als in de twee jaren ervoor. Het inkomensverschil tussen vaders en moeders is groter, maar is wel afgenomen.
- In 2012 verdienden vrouwen gemiddeld ruim 80% van het bruto-uurloon van mannen. Rekening houdend met verschillen in onder meer werkervaring, opleidingsniveau en leidinggeven blijft er bij de overheid een verschil over van 4% en in het bedrijfsleven een verschil van 8%. Bij jongeren tot 30 jaar is het (gecorrigeerde) beloningsverschil het kleinst.
- Mannen onderhandelen vaker (42%) over hun salaris dan vrouwen (25%) als ze een nieuwe baan krijgen. Daarnaast vragen mannen tussentijds vaker om een salarisverhoging dan vrouwen.

- Mede door het hoge deeltijdpercentage is het aandeel economisch zelfstandigen onder vrouwen beduidend lager dan onder mannen: 53% tegenover 73%. Bij vrouwen is dit aandeel, na een forse stijging tussen 2003 en 2008, de laatste jaren stabiel. Bij mannen was sprake van een daling tijdens de crisis.
- De economische zelfstandigheid is met bijna 70% het hoogst onder jonge vrouwen met partner en zonder kinderen. Het laagst is die onder alleenstaande moeders met een kind in de peuterleeftijd (40%). Zij lopen ook het meeste risico op armoede. Van de mannen zijn gehuwde vaders met minderjarige kinderen het vaakst economisch zelfstandig (bijna 90%).
- Surinaamse vrouwen (53%) zijn iets minder vaak economisch zelfstandig dan autochtone vrouwen (57%). Betrekkelijk weinig vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst (24%) bereiken economische zelfstandigheid.
- Economische zelfstandigheid neemt toe met het opleidingsniveau. Tussen hoogopgeleide vrouwen en mannen is het verschil in economische zelfstandigheid (9 procentpunten) bovendien het kleinst.
- Vrouwen vinden het even belangrijk als mannen om te zorgen dat hun gezin het financieel goed heeft. Desondanks zijn ze minder vaak gericht op het doorgroeien naar een hoger salaris, en hebben ze minder vaak het gevoel wel te moeten werken omdat hun inkomen niet gemist kan worden. Ook vinden minder vrouwen dan mannen het belangrijk om zelf genoeg te verdienen om van te kunnen leven. Vooral vrouwen met een partner hechten minder sterk aan een goed of eigen inkomen. Bij mannen maakt het wel of niet hebben van een partner nauwelijks uit.

Geweld

- Het aantal door de politie geregistreerde geweldsdelicten is in 2013 opnieuw afgenomen. Sinds 2007 is hier sprake van een dalende trend.
- Het aantal geregistreerde seksuele delicten daalt al vanaf 2005 continu. Vooral het aantal verkrachtingen nam flink af, maar ook bij andere seksuele misdrijven was sprake van een daling. Wel werden meer gevallen van ontucht met minderjarigen geregistreerd.
- Volgens een slachtofferenquête werden mannen in 2013 vaker dan vrouwen slachtoffer van mishandeling (0,9% versus 0,6%) en bedreiging (1,8% versus 1,2%). Vrouwen kregen vaker te maken met seksueel geweld dan mannen (0,15% tegen 0,07%).
- Tussen 2008 en 2013 lijkt het geweld ondervonden door vrouwen licht te zijn afgenomen, terwijl het aandeel mannelijke slachtoffers min of meer gelijk bleef.
- Van bijna zes van de tien vrouwelijke slachtoffers van geweld is de dader een bekende. Bij mannelijke slachtoffers geldt dat in bijna vier van de tien gevallen. Seksueel geweld tegen vrouwen wordt net iets vaker door een onbekende (52%) dan door een bekende gepleegd.
- Mishandeling van vrouwen vinden vaak in de privésfeer plaats: bij bijna drie op de tien mishandelde vrouwen is de (ex-)partner of een familielid de dader. Mishandeling en ook bedreiging tegen vrouwen vinden bovendien frequenter thuis plaats. Mannen worden vaker slachtoffer op straat en in horecagelegenheden dan vrouwen.

- Vrouwen melden geweld veel vaker bij de politie dan mannen. Dit geldt het sterkst voor mishandeling (64% versus 51%).
- Vrouwelijke werknemers zijn vaker dan mannen slachtoffer van externe agressie (bijvoorbeeld door klanten of patiënten). Mannen hebben vaker te maken met agressie door collega's en leidinggevenden.
- Meer vrouwen, vooral meer jonge vrouwen, voelen zich onveilig dan mannen, zowel in het algemeen als in de eigen woonbuurt.
- Het aantal meldingen van huiselijk geweld, van mensenhandel en loverboys is de laatste jaren sterk gestegen. Bij het merendeel van deze meldingen was het slachtoffer een vrouw. Er zijn geen aanwijzingen dat deze problematiek steeds vaker voorkomt. Wel hebben hogere alertheid van en betere samenwerking tussen opsporings- en hulpverlenende instanties tot een groter aantal registraties geleid.
- Mannen en vrouwen zijn het er in principe over eens dat vrouwen zeggenschap over hun seksuele gedrag moeten hebben, maar mannen lijken wel minder zwaar te tillen aan de precieze omgangsvormen waarmee die zeggenschap in de praktijk gepaard gaat. Ook ten aanzien van huiselijk geweld tegen vrouwen stellen mannen zich minder kritisch op dan vrouwen.

Gezondheid

- Vrouwen leven gemiddeld langer dan mannen. In 2013 was de levensverwachting van vrouwen bij de geboorte 83 jaar versus 79 jaar bij mannen. Wel brengen vrouwen die extra jaren in minder goede gezondheid door.
- Vrouwen (ruim 15%) kampen vaker met een beperking in horen, zien en/of bewegen dan mannen (10%).
- Meer vrouwen dan mannen hebben een langdurige ziekte of aandoening. De drie meest voorkomende aandoeningen onder vrouwen zijn migraine/ernstige hoofdpijn, hoge bloeddruk en gewrichtsslijtage. Hoge bloeddruk is de door mannen meest genoemde aandoening.
- Vrouwen met een niet-westerse herkomst hebben vaker een lichamelijke beperking maar minder frequent een langdurige ziekte of aandoening dan autochtone vrouwen.
- Meer vrouwen (13%) dan mannen (9%) geven aan psychische problemen te hebben. Stemnings-, angst- en eetstoornissen komen vaker voor bij vrouwen dan bij mannen, misbruik en afhankelijkheid van middelen en gedragsstoornissen als ADHD komen vaker voor bij mannen.
- Vrouwen verzuimen vaker wegens ziekte dan mannen, 4,4% versus 3,6% in 2013. Wel daalde vooral bij vrouwen het ziekteverzuim sinds 2011.
- Vrouwen hebben meer contact met de huisarts, worden vaker opgenomen in het ziekenhuis en gebruiken vaker medicijnen dan mannen. Het vaakst komt men bij de huisarts voor huidklachten en klachten aan het bewegingsapparaat (zoals osteoporose). Kanker is bij vrouwen en mannen de belangrijkste reden voor een ziekenhuisopname.
- Meer mannen dan vrouwen overlijden aan kanker. Voor vrouwen zijn hart vaatziekten een even belangrijke doodsoorzaak als kanker.

- Vrouwen roken minder vaak dan mannen. Mannen hebben vaker dan vrouwen matig overgewicht, maar vrouwen kampen echter vaker met ernstig overgewicht. Niet-westerse vrouwen hebben een ongezondere leefstijl dan autochtone vrouwen: ernstig overgewicht komt bij hen vaker voor. Wel roken ze minder dan autochtone vrouwen.
- De slechtere gezondheid van vrouwen heeft een negatief effect op hun (arbeids)participatie. Omgekeerd hebben veel vrouwen werk met minder gunstige kenmerken dan het werk van mannen (met minder regelmogelijkheden en minder vaak als leidinggevende). Dit vergroot, naast andere factoren, de kans op ziekteverzuim.

Emancipatie in Europees perspectief

- Steeds meer vrouwen in Nederland volgen hoger onderwijs, maar vergeleken met andere EU-landen zijn ze weinig vertegenwoordigd in bètastudies. In de richting natuur, wiskunde en informatica is het aandeel vrouwen in Nederland met 22% het laagste in de Europese Unie.
- Ruim zeven van de tien vrouwen in Nederland hebben betaald werk van minimaal één uur. Alleen in de Scandinavische lidstaten is de arbeidsdeelname van vrouwen hoger. Nederlandse vrouwen en mannen zijn Europees kampioen in deeltijdwerken. Driekwart van de vrouwen en een kwart van de mannen werkt in Nederland deeltijds. De Europese gemiddelden zijn 33% respectievelijk 9%.
- Het beloningsverschil tussen voltijds werkende vrouwen en mannen in Nederland is met ruim 15% naar verhouding groot. Bij deeltijdwerkers is het betrekkelijk klein (4%).
- De verschillen tussen vrouwen en mannen in tijdsbesteding aan huishouden en kinderopvang zijn in Nederland kleiner dan in de meeste andere EU-lidstaten.
- Het aandeel vrouwelijke managers bedraagt in Nederland 30%; dat is iets onder het Europese gemiddelde (33%).
- Vrouwen hebben in alle lidstaten een hogere levensverwachting dan mannen. Europese mannen en vrouwen leven echter ongeveer even lang in goede gezondheid.
- Vrouwen in Zweden, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk geven vaker aan dat zij slachtoffer van geweld zijn (geweest) dan vrouwen in andere EU-landen.
- Samenvattend neemt Nederland de vierde plaats in op een ranglijst van gendergelijkheid in de Europese Unie. Alleen in de Scandinavische lidstaten, met Zweden voorop, is nog meer gelijkheid.

Epiloog

In de Epiloog van deze Emancipatiemonitor wordt verder ingegaan op de uitkomsten van deze monitor in relatie tot de doelen van het emancipatiebeleid. De uitkomsten geven aan dat de doelstelling van vergroting van de arbeidsparticipatie en de economische zelfstandigheid van vrouwen niet is gerealiseerd; beide zijn in de afgelopen jaren gelijk gebleven. Ook de bijdrage van mannen aan het onbetaalde werk thuis is niet toegenomen. Wel is de seksegregatie in het onderwijs gedaald en is het aantal vrouwen in topfuncties duidelijk gegroeid.

Op het terrein van vergroting van veiligheid van vrouwen, een andere doelstelling, lijkt er sprake van verbetering. Afgaande op rapportages van slachtoffers en politieciijfers is het geweld tegen vrouwen in de afgelopen jaren afgenomen.

Voor de komende jaren kan worden verwacht dat de arbeidsparticipatie van vrouwen zal dalen doordat hun werkloosheid (verder) zal toenemen. Dit heeft vooral te maken met bezuinigingen in de gezondheidszorg. Deze bezuinigingen hebben tevens tot gevolg dat de overheid een groter beroep op burgers zal doen om mantelzorg te (gaan) verlenen en vrijwilligerswerk te (gaan) doen. De vrees bestaat dat dit vooral op (oudere) vrouwen zal neerkomen. Dit staat op gespannen voet met het streven naar vergroting van de arbeidsdeelname van vrouwen en met de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd.

1 Revival van emancipatie

Ans Merens (SCP)

Bij het uitkomen van haar emancipatiebeleidsbrief in mei 2013 benadrukte minister Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) het belang van economische zelfstandigheid voor vrouwen (TK 2012/2013a). Haar pleidooi riep zowel bijval als heftige tegenreacties op. Ondersteuning was er voor Bussemakers idee dat economische zelfstandigheid belangrijk is om het risico op armoede van vrouwen terug te dringen, zeker in het geval van scheiding (Van der Linden 2013). Veel woede was er echter over het idee dat de overheid economische zelfstandigheid aan vrouwen zou opleggen. Vrouwen zouden zelf wel kunnen bepalen hoeveel uren zij zouden gaan werken, was een veel gehoorde reactie (Van Houten 2013). Zulke discussies laten zien dat emancipatie nog steeds een onderwerp is dat de gemoederen bezighoudt.

Emancipatie gaat niet alleen over economische zelfstandigheid, maar bijvoorbeeld ook over de combinatie van arbeid en zorg, studie- en beroepskeuzes, gelijke beloning en doorstroom naar de top. Om een goed beeld te schetsen van de positie van vrouwen én mannen in Nederland brengen het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) elke twee jaar de Emancipatiemonitor uit, in opdracht van de directie Emancipatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). In de monitor geven we de laatste stand van zaken op dit terrein en gaan we in op actuele ontwikkelingen van de afgelopen jaren. Vervolgens leggen we deze uitkomsten naast de doelstellingen van het emancipatiebeleid. De monitor is niet bedoeld als beleidsevaluatie; er wordt niet systematisch onderzocht welke effecten het emancipatiebeleid heeft (gehad).

1.1 Emancipatiebeleid

De Emancipatiemonitor verscheen voor het eerst in 2000 (Keuzenkamp en Oudhof 2000). Aanleiding voor de monitor was de behoefte bij beleidsmakers om het emancipatieproces systematisch te volgen en daarmee vast te stellen in hoeverre de doelstellingen van het emancipatiebeleid zijn gerealiseerd. Die doelstellingen zijn opgenomen in verschillende emancipatienota's en andere beleidsstukken van uiteenlopende kabinetten (TK 1995/1996; TK 2000/2001; TK 2005/2006; TK 2007/2008; TK 2010/2011a). In de emancipatienota's en beleidsbrieven die sinds 1995 zijn verschenen, werd de algemene doelstelling van het emancipatiebeleid vrijwel steeds als volgt geformuleerd: 'het bevorderen van gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden in de Nederlandse samenleving voor vrouwen en mannen'. Die doelstelling werd geconcretiseerd in een aantal onderliggende doelstellingen en aanvankelijk ook in een groot aantal streefcijfers. Vergroting van de arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van vrouwen zijn steeds belangrijke doelstellingen in het emancipatiebeleid geweest. In relatie daarmee was er in sommige perioden (1995-2007) ook aandacht voor de herverdeling van betaald en onbetaald werk. Daarnaast vormde de vergroting van de

maatschappelijke en arbeidsparticipatie van migrantenvrouwen soms (in 2000 en 2005) een afzonderlijk thema in het beleid. Doelstellingen op het gebied van macht en besluitvorming vormen een andere constante in het emancipatiebeleid. Daarbij ging het in de jaren negentig om de vergroting van de politieke participatie van vrouwen, en werd in 2000 de aandacht verbreed naar vrouwen in topfuncties en bestuurlijke functies. Sinds 2007 worden geen doelstellingen voor politieke participatie meer genoemd. Het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en meisjes is een derde doelstelling die altijd deel heeft uitgemaakt van het emancipatiebeleid.

Ook in de *Hoofdlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016* (TK 2012/2013a) van minister Bussemaker komt de hiervoor genoemde algemene doelstelling naar voren. In de brief, die over zowel vrouwen- als homo-emancipatiebeleid gaat, geeft de minister een eigen invulling aan de algemene emancipatiedoelstelling door middel van de kernwaarden autonomie, weerbaarheid en gelijkwaardigheid. Het is in haar visie belangrijk dat vrouwen en mannen hun eigen keuzes kunnen maken voor hun studie en beroep en voor de verdeling van arbeid en zorg (met hun partner). Die vrijheid kan ook betekenen dat traditionele opvattingen tot verschillende uitkomsten voor mannen en vrouwen leiden, bijvoorbeeld als het gaat om economische zelfstandigheid. De overheid kan hier niet meer doen dan voorwaarden creëren, zoals faciliteiten om arbeid en zorg te combineren. Weerbaarheid is van belang om autonoom beslissingen te kunnen nemen. In letterlijke zin is versterking van weerbaarheid soms nodig voor slachtoffers van huiselijk en seksueel geweld. Gelijkwaardigheid ten slotte is volgens de minister nodig om in onze samenleving op een goede manier met elkaar om te gaan. In plaats van in genderstereotypen te denken, moeten burgers rekening houden met mogelijke verschillen tussen mannen en vrouwen, zodat ze anders maar wel gelijkwaardig behandeld worden. Deze kernwaarden worden op een concreter niveau door de minister vertaald in de volgende drie speerpunten voor het emancipatiebeleid voor vrouwen en mannen (TK 2012/2013b):

- 1 participatie in het licht van de gevolgen van de economische crisis;
- 2 veiligheid van vrouwen en meisjes;
- 3 verschillen tussen meisjes en jongens in het onderwijs.

De speerpunten worden hieronder beknopt toegelicht. In de hoofdstukken van deze monitor zal het beleid op de verschillende (deel)terreinen meer in detail worden besproken. *Participatie en economische zelfstandigheid* van vrouwen zijn in de ogen van minister Bussemaker van belang voor de autonomie van vrouwen in het algemeen en voor de financiële zelfredzaamheid na een scheiding in het bijzonder. In deze crisistijd telt economische zelfstandigheid nog meer omdat in veel gezinnen het inkomen van een van de partners kan wegvallen door werkloosheid. Dit vergroot het risico op armoede van vrouwen (en mannen) die weinig of geen inkomen hebben. Problematisch vindt de minister het ook dat er nog niet altijd sprake is van gelijke beloning bij gelijke arbeid van vrouwen en mannen.

Opvallend is dat in deze emancipatiebeleidsbrief net als in eerdere emancipatienota's en beleidsbrieven (tot 2007) weer expliciet aandacht wordt gevraagd voor de rol van mannen en vaders. Als zij meer betrokken worden bij de opvoeding van en zorg voor

kinderen, krijgen de moeders meer kans om te participeren op de arbeidsmarkt, zo is de redenering.

Verder geeft de minister aan te streven naar een betere benutting van talenten door vrouwen en mannen. Studie- en loopbaankeuzes zouden meer op basis van talenten en minder op basis van genderstereotype ideeën gemaakt moeten worden. Een voorbeeld van die betere benutting is dat vrouwen die een toppositie ambiëren daarvoor de ruimte moeten krijgen van bedrijven en van hun partners. Het kabinet wil daarbij zelf het goede voorbeeld geven door een streefcijfer te hanteren van 30% vrouwen in de hogere en topfuncties bij de rijksoverheid in 2017.

Bij *veiligheid* gaat het om het tegengaan van discriminatie en het bestrijden van geweld tegen vrouwen. De minister beschouwt economische ongelijkheid en machtsverschillen tussen mannen en vrouwen en stereotye beelden over de rol van mannen en vrouwen als belangrijke oorzaken van huiselijk en seksueel geweld. De oplossingen liggen daarom volgens haar in gezonde en gelijkwaardige relaties tussen mannen en vrouwen. In de emancipatiebeleidsbrief ligt veel nadruk op preventie van geweld in afhankelijkheidsrelaties. De relationele en seksuele weerbaarheid van jongeren moet vergroot worden, onder andere door campagnes waarin jongeren zelf een belangrijke rol spelen. In het onderwijs moet de deskundigheidsbevordering van docenten versterkt worden. Zij moeten invulling geven aan de kerndoelen, die eind 2012 zijn ingegaan, over respectvolle (seksuele) omgang met elkaar en (seksuele) diversiteit. Verder komt er een onderzoek naar interventies die de overdracht van huiselijk geweld van ouders op kinderen kunnen voorkomen.

Ten aanzien van de *verschillen tussen meisjes en jongens in het onderwijs* maakt de minister zich enerzijds zorgen om de achterblijvende prestaties van jongens (t.o.v. meisjes) in het onderwijs. Anderzijds constateert ze dat veel meisjes en jongens nog steeds traditionele keuzes maken voor vervolgopleidingen, meisjes vaak voor de zorg, jongens vaak voor techniek. Voor de verschillen in onderwijsniveau tussen meisjes en jongens wil de minister eerst nader onderzoek naar de oorzaak hiervan. Voor de doorbreking van de seksespecifieke richtingkeuze wordt de aanpak met rolmodellen en voorlichtingsactiviteiten, die al langer gaande is, voortgezet.

Naast de drie speerpunten kondigde de minister in haar emancipatiebeleidsbrief enkele verkenningen van nieuwe thema's aan, namelijk vrouwen en gezondheid, vrouwen en media¹ en meisjessucces of jongensprobleem. De laatste verkenning is in feite een uitwerking van het speerpunt verschillen tussen jongens en meisjes in het onderwijs. De aandacht voor gezondheid in het emancipatiebeleid heeft te maken met nieuwe inzichten vanuit de wetenschap over gezondheid van en zorg voor vrouwen en mannen. Vrouwen hebben niet alleen vaker last van ziekten en aandoeningen dan mannen, ook doen sommige ziekten zich bij vrouwen anders voor dan bij mannen en dit wordt niet altijd bijtijds herkend door artsen. Daarom zet het kabinet in op het vergroten van kennis en bewustzijn bij partijen over nut en noodzaak van een genderbewuste gezondheidszorg. Hiermee wordt bedoeld een gezondheidszorg waarbij rekening wordt gehouden met verschillen tussen de seksen. Een genderbewuste gezondheidszorg moet leiden tot een betere kwaliteit van leven en besparing van zorgkosten. Verder stelt de minister

de vraag wat de verschillen in gezondheid en zorg tussen vrouwen en mannen betekenen voor hun gelijke rechten en kansen, de kerndoelstelling van het emancipatiebeleid. Ten opzichte van het eerdere emancipatiebeleid betekent de beleidsbrief van minister Bussemaker geen trendbreuk. Vergroting van de participatie en versterking van de veiligheid zijn nog steeds belangrijke doelen. Wel legt de minister veel meer de nadruk op de economische zelfstandigheid van vrouwen. Verder vraagt ze opnieuw aandacht voor bestrijding van beloningsverschillen; dit was geen onderdeel van het emancipatiebeleid van haar voorganger minister Van Bijsterveldt. Nieuw is ook dat gezondheid op de emancipatieagenda staat.

In de concrete uitvoering van het emancipatiebeleid gaat minister Bussemaker voort met het beleid van haar voorganger Van Bijsterveldt. Het kabinet neemt zelf weinig concrete maatregelen maar doet een beroep op samenwerking met andere partijen, zoals gemeenten, sociale partners en andere maatschappelijke organisaties (TK 2012/2013a). Ook wordt een groter beroep op burgers gedaan om zelf initiatieven te nemen. Dit past in het recente streven naar de participatiesamenleving.

Ten slotte kan nog worden genoemd dat sinds 2011 geen streefcijfers meer zijn geformuleerd als uitwerking van de doelstellingen van het emancipatiebeleid. De enige uitzondering vormt het streefcijfer voor de ambtelijke top van de rijksoverheid. Wel is er in Europees verband nog een doelstelling die van belang is voor het emancipatiebeleid: de Europese Commissie heeft als doelstelling voor arbeidsparticipatie geformuleerd dat in 2020 75% van de Europeanen, mannen én vrouwen, van 20-64 jaar betaald werk verrichten (EC 2010).

1.2 Achtste Emancipatiemonitor

De Emancipatiemonitor volgt het emancipatieproces door het presenteren van de meest recente gegevens over de positie van vrouwen en mannen in Nederland. De onderwerpen die aan bod komen, zijn afgeleid van of gerelateerd aan de thema's van het emancipatiebeleid. De opzet van deze achtste Emancipatiemonitor is grotendeels dezelfde als die van eerdere edities vóór 2012. De *Emancipatiemonitor 2012* (Merens et al. 2012) had een afwijkende opzet met meer thematische verdiepingen. In deze Emancipatiemonitor worden gegevens over bevolking, onderwijs, arbeid, inkomen, combinatie van arbeid en zorg, topfuncties en veiligheid weergegeven en besproken. Gegevens over emancipatie in andere landen, die in eerder edities in afzonderlijke paragrafen in de hoofdstukken aan bod kwamen, zijn in deze monitor in één hoofdstuk bij elkaar gebracht. Relatief nieuw is een hoofdstuk over gezondheid. Eerder bevatte alleen de Emancipatiemonitor van 2008 een hoofdstuk over dit onderwerp.

De cijfers in deze Emancipatiemonitor zijn zo actueel mogelijk. Voor de meeste gegevens betekent dit dat de peildatum twee jaar is opgeschoven, vergeleken met de Emancipatiemonitor van 2012. Alleen de data van het Tijdbestedingsonderzoek (TBO), dat eens per vijf jaar wordt gehouden, zijn verzameld in 2011/'12 (hierna te noemen TBO 2011). De meeste gegevens zijn afkomstig uit databestanden van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Daarnaast zijn, net als in voorgaande jaren, nieuwe data verzameld voor de Emancipatiemonitor. Er zijn drie

onderzoeken uitgevoerd over onderwerpen waarvoor geen gegevens beschikbaar waren in bestaande enquêtes. Ten eerste is er een enquête afgenomen onder de Nederlandse bevolking over hun opvattingen over emancipatievraagstukken (EMOP'14). Verder is er wederom een enquête gehouden onder grote bedrijven en andere arbeidsorganisaties over het aandeel van vrouwen in topfuncties (VIB'14). Ten slotte zijn gegevens verzameld over het aandeel vrouwen in topfuncties in de 5000 grootste bedrijven in Nederland (Elite Group 2014). In bijlage A (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport) worden deze bronnen kort beschreven.

Waar gerapporteerd wordt over gegevens uit steekproeven, worden in de tekst alleen significante verschillen tussen vrouwen en mannen (of soms andere bevolkingscategorieën) besproken. Niet-significante verschillen blijven buiten beschouwing. In de SCP-tabellen worden deze niet-significante verschillen wel aangegeven.

De *Emancipatiemonitor 2014* is een gezamenlijk product van het SCP en het CBS, in opdracht van het ministerie van ocw. De projectleiding en redactie van de monitor was in handen van Ans Merens (SCP) en Marion van den Brakel (CBS). Bij de inhoudelijke opzet van het boek was tevens Marijke Hartgers (CBS) als projectleider betrokken.

Noot

- 1 Dit thema is nog weinig uitgewerkt, daarom gaan we daar in dit hoofdstuk verder niet op in.

2 Bevolking

Suzanne Loozen (CBS) en Carel Harmsen (CBS)
m.m.v. Elma Wobma (CBS)

2.1 Inleiding

De Nederlandse bevolking vergrijsst. De komende jaren zullen meer ouderen de arbeidsmarkt verlaten dan er jongeren toetreden. De tendens dat jongeren tegenwoordig langer doorleren en dus later de arbeidsmarkt betreden heeft tot gevolg dat ook de beroepsbevolking krimpt. Deze kleinere groep zal de financiële zorg op zich moeten nemen van een steeds grotere groep ouderen. Een toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen is dan niet alleen vanuit emancipatieoogpunt van belang, maar ook vanuit economische motieven.

De Emancipatiemonitor besteedt niet alleen aandacht aan de arbeidsmarktpositie van vrouwen en mannen. Ook het onderwijsniveau en de inkomenspositie van vrouwen en mannen in diverse levensfasen en van verschillende herkomst komen aan bod. Beschreven wordt verder hoe moeders en vaders een betaalde baan combineren met de zorg voor hun kinderen. Daarnaast is slachtofferschap van vrouwen en mannen een onderwerp van de monitor, evenals hun psychische en fysieke gezondheid. Voor een goede interpretatie van de onderzoeksuitkomsten is inzicht in de omvang en ontwikkeling van de diverse bevolkingsgroepen van belang. De Emancipatiemonitor start daarom met een schets van de Nederlandse bevolking vanuit emancipatoir oogpunt.

Allereerst komen veranderingen in de leeftijdsopbouw van de vrouwelijke en mannelijke bevolking aan bod. Hoe zal de vergrijzing verdergaan? Ook worden ontwikkelingen in de samenstelling van de groepen autochtone en niet-westerse vrouwen en mannen beschreven. Niet-westerse migranten maken immers een steeds groter deel uit van de potentiële beroepsbevolking. En met name niet-westerse vrouwen hebben speciale belangstelling van het emancipatiebeleid door hun traditioneel lage arbeidsparticipatie. Dit hoofdstuk besteedt verder aandacht aan de gezinssamenstelling en aan huwen en scheiden. Door het toenemende aantal scheidingen zijn een baan en economische zelfstandigheid voor vrouwen des te meer van belang. Ten slotte komt het krijgen van kinderen aan bod. Kiezen we in tijden van economische malaise minder vaak voor gezinsuitbreiding?

2.2 Bevolkingssamenstelling

Bevolking licht gegroeid

Op 1 januari 2014 woonden er 16,8 miljoen mensen in Nederland, 50.000 meer dan een jaar eerder. Net als in 2012 groeide de bevolking in 2013 beduidend minder dan in de jaren ervoor. Zowel het migratiesaldo als de natuurlijke aanwas zijn lager geworden.

In 2013 kwamen er per saldo 20.000 mensen naar Nederland, in 2010 waren dat er ruim 30.000. Het saldo van geboorte en sterfte was 30.000, drie jaar eerder was dat nog bijna 50.000. De sterfte is tussen 2010 en 2013 wat toegenomen, maar de belangrijkste reden voor de afname van de natuurlijke aanwas was de daling van het aantal geboorten. Dit lijkt samen te hangen met de economische laagconjunctuur, die leidt tot uitstel en soms afstel van het krijgen van kinderen (CBS 2014a).

Aantal ouderen blijft toenemen

De samenstelling van de bevolking naar leeftijd en geslacht is de afgelopen jaren veranderd. Deze verandering zal zich ook in de komende decennia voortzetten. De belangrijkste ontwikkeling is de toename van het aantal ouderen in Nederland. Tussen 2000 en 2014 is het aantal mensen van 65 jaar en ouder flink gestegen, van 2,2 naar 2,9 miljoen. Tussen 2011 en 2014 bedroeg de toename 0,3 miljoen. De groei van de 65-plusbevolking geldt vooral voor mannen: er zijn nu 45% meer mannen in de leeftijdsgroep van 65 tot 80 jaar en 69% meer van 80 jaar en ouder dan in 2000. Bij vrouwen zijn deze groeipercentages minder spectaculair: het aantal 65- tot 80-jarige vrouwen nam met 24% toe en er kwamen 32% meer vrouwelijke 80-plussers bij. Dit hangt samen met de sterkere toename van de levensverwachting voor mannen (Stoeldraijer et al. 2013). Vrouwen worden echter nog altijd ouder dan mannen: in 2014 is bijna twee derde van alle 80-plussers vrouw. De groep 100-plussers bestaat zelfs voor bijna 90% uit vrouwen (Garssen en Harmsen 2013a). Bij de 65- tot 80-jarigen zijn vrouwen met 52% echter nog maar nauwelijks oververtegenwoordigd.

Tabel 2.1

Bevolking naar leeftijd, 2000-2030, stand op 1 januari (in absolute aantallen x 1000)

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2025	2030
vrouwen										
0-14 jaar	1439	1469	1423	1420	1415	1405	1391	1383	1346	1374
15-24 jaar	925	958	997	1004	1006	1008	1011	1014	996	944
25-44 jaar	2470	2379	2226	2202	2183	2162	2139	2112	2120	2176
45-64 jaar	1911	2108	2296	2332	2333	2337	2349	2366	2304	2175
65-79 jaar	924	933	1000	1015	1063	1105	1143	1174	1440	1511
≥ 80 jaar	349	391	430	439	448	455	461	469	574	707
totaal	8018	8240	8372	8412	8447	8472	8495	8518	8780	8888
mannen										
0-14 jaar	1506	1539	1490	1487	1482	1473	1459	1448	1412	1444
15-24 jaar	958	990	1031	1037	1042	1042	1047	1051	1031	977
25-44 jaar	2550	2427	2251	2221	2198	2172	2148	2115	2124	2182
45-64 jaar	1952	2145	2322	2357	2356	2357	2366	2378	2270	2122
65-79 jaar	728	782	890	912	968	1016	1059	1095	1373	1448
≥ 80 jaar	151	182	218	228	238	248	256	267	399	534
totaal	7846	8066	8203	8243	8283	8307	8334	8352	8609	8706

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken, Bevolkingsprognose 2012-2060)

In 2030 zullen er naar verwachting 534.000 mannen van 80 jaar en ouder zijn, ruim het dubbele van nu. Het aantal vrouwen in die leeftijdsgroep zal dan met 707.000 ruim de helft hoger zijn dan in 2014. De oververtegenwoordiging van vrouwen onder de 80-plussers zal dan gedaald zijn naar 57%. Hierbij spelen de ontwikkelingen in de levensverwachting een rol: het verschil tussen mannen en vrouwen zal nog verder afnemen (Stoeldraijer et al. 2013; hoofdstuk 9).

2.3 Herkomstgroepen

Een op de vijf inwoners is geen autochtone Nederlander

Op 1 januari 2014 behoorde 21% van de inwoners van Nederland tot de niet-autochtone bevolking: zij hebben minstens één ouder die in het buitenland geboren is. De helft van die 21% is zelf in Nederland geboren en wordt daarmee tot de tweede generatie gerekend. Sinds 2000 is het aandeel inwoners van niet-westerse herkomst in de totale bevolking gestegen van 9% naar 12%. Die toename komt vooral voor rekening van de tweede generatie. Het aandeel van westerse herkomst bleef 9%. De samenstelling van deze groep is echter wel veranderd. Sinds de recente uitbreidingen van de Europese Unie zijn er veel Polen naar Nederland toe gekomen (Wobma en Nicolaas 2012). Ook de immigratie van Roemenen en Bulgaren is toegenomen.

Van de 2 miljoen personen van niet-westerse herkomst behoort bijna twee derde tot een van de vier 'klassieke herkomstgroepen'. De grootste groep is van Turkse herkomst, met 396.000 personen. Daarna volgen personen van Marokkaanse herkomst met 375.000 en van Surinaamse herkomst met 348.000 personen. Een kleiner aantal van 147.000 is van Antilliaanse/Arubaanse herkomst. Mannen zijn licht oververtegenwoordigd in de Turkse en Marokkaanse herkomstgroep. Bij mensen van Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse herkomst zijn juist vrouwen iets in de meerderheid.

Tabel 2.2

Bevolking naar herkomst en generatie, 1 januari 2014 (in absolute aantallen x 1000)

	eerste generatie	tweede generatie	totaal
vrouwen			
totaal	952	878	8495
autochtoon			6665
westers	396	437	833
niet-westers	555	441	997
vv.			
Marokkaans	81	102	183
Turks	95	97	192
Surinaams	100	83	183
Antilliaans/Arubaans	42	32	74
overig niet-westers	238	128	366
mannen			
totaal	867	898	8334
autochtoon			6570
westers	326	438	764
niet-westers	541	460	1001
vv.			
Marokkaans	88	105	192
Turks	100	104	204
Surinaams	81	85	165
Antilliaans/Arubaans	40	33	73
overig niet-westers	232	134	365

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '14)

Niet-westerse herkomstsgroepen jonger dan autochtone Nederlanders

De helft van de Turkse en ruim de helft van de Marokkaanse herkomstsgroep in Nederland is inmiddels van de tweede generatie. Mede daardoor vormen ze een relatief jonge bevolkingsgroep, van gemiddeld 29,2 jaar in de Marokkaanse en 31,7 in de Turkse herkomstsgroep. Dat is een stuk jonger dan het gemiddelde van 42,4 jaar bij autochtone Nederlanders. Ook de Antilliaanse/Arubaanse herkomstsgroep is met 31,2 jaar jong; de Surinaamse is met 36,3 jaar de oudste van de vier grote herkomstsgroepen. Bovendien zijn Surinaamse vrouwen vaker dan mannen van de eerste generatie. Er zijn relatief weinig ouderen van niet-westerse herkomst in Nederland: op 1 januari 2014 ruim 3% van de 65-plussers. In 2030 zal dat aandeel verdubbeld zijn, en in de decennia daarna zal de niet-westerse bevolking verder vergrijzen. In 2060 zal 23% van de niet-westerse bevolking 65 jaar en ouder zijn, waarmee de vergrijzing onder hen dan vergelijkbaar is met die van de huidige autochtone Nederlandse bevolking (Stoeldraijer en Garssen 2011).

Migranten zijn jonger dan autochtone Nederlanders en zullen dus in de toekomst een steeds groter aandeel van de potentiële beroepsbevolking (zie hoofdstuk 4) uit gaan maken. In 2060 zal volgens de bevolkingsprognose van het CBS 20% van de 15-64-jarigen van niet-westerse en 13% van westerse herkomst zijn. Nu is dat 13% respectievelijk 10%.

2.4 Huishoudenssamenstelling

Steeds meer eenpersoonshuishoudens

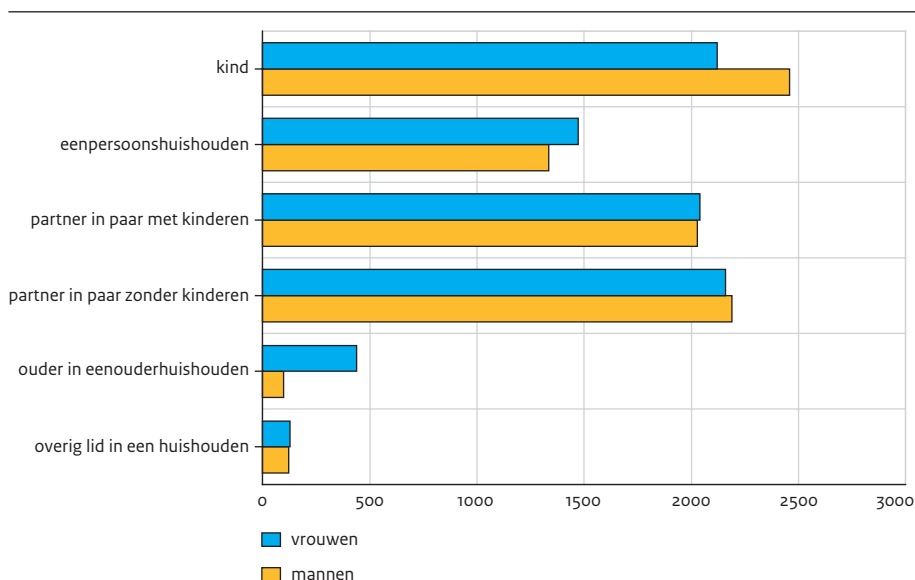
Op 1 januari 2014 waren er 7,6 miljoen particuliere huishoudens in Nederland, bijna 800.000 meer dan in 2000. Het aantal huishoudens is de afgelopen jaren relatief veel sterker toegenomen dan het aantal personen. Dat komt vooral doordat er steeds meer eenpersoonshuishoudens zijn, onder meer door een groeiende groep ouderen die alleen wonen na het overlijden van hun partner. Het aantal eenpersoonshuishoudens is tussen 2000 en 2013 toegenomen van 2,3 tot 2,8 miljoen. Een gemiddeld huishouden in Nederland telt nu 2,18 personen; in 2000 was dit nog 2,30. Deze ontwikkeling zal de komende decennia doorzetten. In 2060 zijn er naar verwachting 8,6 miljoen huishoudens in Nederland, waarvan 44% uit één persoon bestaat. Nu is dat aandeel 37%. De toekomstige groei van het aantal eenpersoonshuishoudens komt bijna volledig voor rekening van ouderen (Van Duin et al. 2013).

Ruim de helft woont in gezin met kinderen

Ondanks de groei van het aantal alleenstaanden wonen de meeste mensen in een gezin. Ruim de helft van de bevolking maakt deel uit van een gezin met kinderen: hetzij als (alleenstaand) ouder, hetzij als kind. Een kwart van de mensen woont met een partner, zonder kinderen. In de verdeling van de bevolking over de verschillende huishoudens-typen vallen enkele verschillen tussen mannen en vrouwen op. Zo zijn er meer mannen dan vrouwen 'thuiswonend kind'. Dat komt vooral doordat meisjes gemiddeld genomen op jongere leeftijd het huis uit gaan dan jongens (Stoeldraijer 2014). Verder valt op dat veel meer vrouwen dan mannen aan het hoofd van een eenoudergezin staan. Dit komt voor een deel doordat kinderen na een echtscheiding veel vaker bij de moeder dan bij de vader wonen. Ten slotte zijn er wat meer alleenwonende vrouwen dan mannen. Dit hangt samen met de hogere levensverwachting van vrouwen, waardoor meer vrouwen dan mannen alleen blijven na het overlijden van hun partner.

Figuur 2.1

Bevolking in particuliere huishoudens naar positie in het huishouden, 1 januari 2014 (in absolute aantallen x 1000)

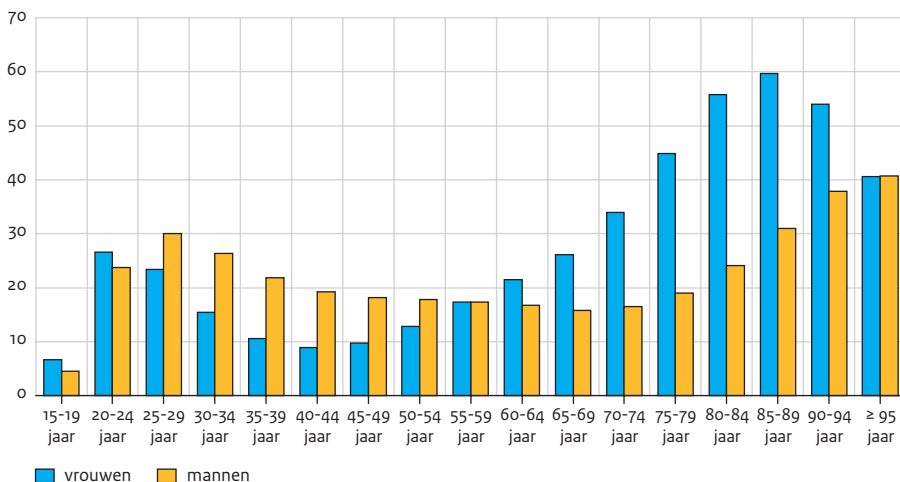
Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '14)

Jongere mannen en oudere vrouwen vaker alleen

Per leeftijdsgroep lopen de aandelen alleenstaande mannen en vrouwen sterk uiteen. Tussen de 25 en 55 jaar zijn er meer alleenwonende mannen dan vrouwen; boven de 60 is dit andersom. Zo was op 1 januari 2014 in de leeftijdsklasse van 35 tot 40 jaar 11% van de vrouwen en 22% van de mannen alleenstaand. Van de 75- tot 90-jarigen woonde 52% van de vrouwen en bijna een kwart van de mannen alleen. Dat er meer alleenstaande mannen van 25 tot 55 jaar zijn, komt doordat mannen na een echtscheiding vaker alleen komen te staan dan vrouwen. Vrouwen vormen na een echtscheiding vaker een eenoudergezin. Daarnaast zijn er meer mannen dan vrouwen die nooit trouwen (Van Duin et al. 2013). Opvallend is dat het aandeel alleenstaande vrouwen afneemt onder vrouwen in de twee oudste leeftijdscategorieën. Dit komt doordat een deel van de vrouwen op leeftijd weliswaar alleenstaand is, maar tot de institutionele bevolking wordt gerekend omdat ze inmiddels in een verzorgingstehuis wonen.

Figuur 2.2

Aandeel vrouwen en mannen dat alleen woont per leeftijdsgroep, 1 januari 2014 (in procenten)

Bron: CBS (Bevolkingsstatistiek '14)

Vier op de vijf eenoudergezinnen hebben een vrouw aan het hoofd

Begin 2013 waren er iets meer dan 520.000 eenoudergezinnen in Nederland, 36% meer dan in 2000. Het aandeel eenoudergezinnen in het (toegenomen) totale aantal huishoudens is gestegen van 6% naar 7%. Van de huishoudens met thuiswonende kinderen – ongeacht de leeftijd van de kinderen – is 20% een eenoudergezin; in 2000 was dat 16%. De meeste alleenstaande ouders zijn vrouwen, omdat kinderen na een scheiding vaak bij de moeder gaan wonen. Wel is het aandeel eenoudergezinnen waar een man aan het hoofd staat enigszins toegenomen: van 15% van het totale aantal eenouderhuishoudens in 2000 tot 18% in 2014. Bij zes op de tien eenoudergezinnen woont een alleenstaande moeder of vader samen met één kind. In bijna een op de tien eenoudergezinnen wonen drie of meer kinderen met één ouder.

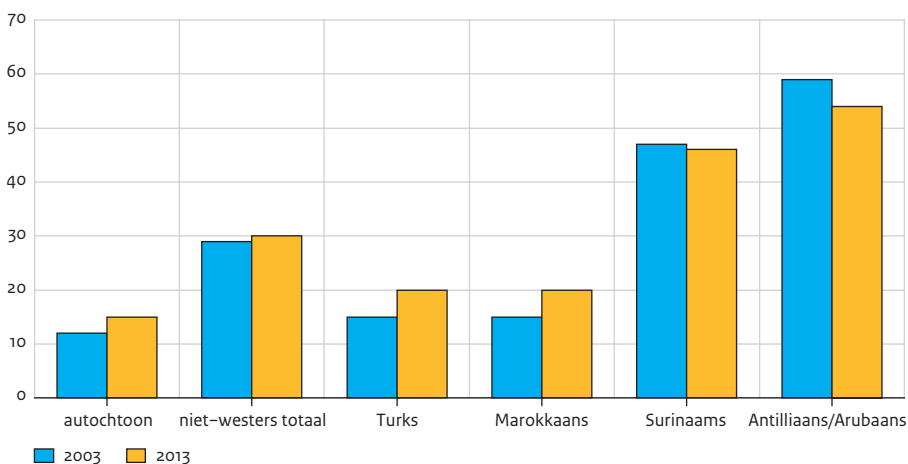
In 2013 waren er 144.000 huishoudens waarin een of meer volwassen kinderen samenwonen met een of beide ouders van 65 jaar en ouder. Ongeveer twee derde van de kinderen die samenwonen met ouders op leeftijd is een man (Deerenberg en Van Gaalen 2014). Het is mogelijk dat deze zonen niet hun ouders in huis hebben genomen maar dat zij zelf nooit uit huis zijn gegaan. Zeker voor de wat jongere leeftijdsgroepen zal dit gelden. Eerder constateerden we immers dat meisjes eerder op zichzelf gaan wonen dan jongens.

Steeds meer moeders van Turkse en Marokkaanse herkomst in eenoudergezin

Van alle autochtone moeders met thuiswonende kinderen was in 2013 15% alleenstaande moeder. Onder vrouwen van niet-westerse herkomst lag dit aandeel met 30% aanzienlijk hoger. Dat komt doordat het onder Antilliaanse/Arubaanse en Surinaamse moeders niet ongebruikelijk is om na de geboorte van hun kind alleen te komen staan voor de opvoeding van hun kind (Distelbrink en Hooghiemstra 2006). Tevens zijn onder Antilliaanse/Arubaanse en Surinaamse moeders, net als onder Turkse en Marokkaanse moeders, de echtscheidingskansen beduidend hoger dan onder autochtonen. Zo was ruim de helft van de Antilliaanse/Arubaanse en bijna de helft van de Surinaamse moeders in 2013 alleenstaand. Het aandeel alleenstaande moeders van Surinaamse herkomst was nagenoeg gelijk aan dat van tien jaar eerder; het aandeel van Antilliaanse/Arubaanse herkomst is afgenomen. Het percentage alleenstaande moeders onder de Turkse en Marokkaanse herkomstsgroepen is daarentegen toegenomen, en ligt met 20% duidelijk hoger dan bij autochtone vrouwen. Dat komt doordat er onder Turken en Marokkanen van de tweede generatie meer echtscheidingen voorkomen dan onder Turken en Marokkanen van de eerste generatie. Dit leidt tot meer eenoudergezinnen.

Figuur 2.3

Aandeel alleenstaande moeders naar herkomst, 2003 en 2013 (in procenten van alle moeders met thuiswonende kinderen)

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '03, '13)

Steeds meer kinderen buiten het huwelijk geboren

De meeste kinderen (89%) worden geboren in een gezin met twee ouders. Deze ouders zijn echter steeds vaker niet getrouwd: vier op de tien in 2013 geboren baby's hadden ongehuwde ouders. Van de eerstgeborenen werd zelfs iets meer dan de helft buiten het huwelijk geboren (Loozen et al. 2014).

Opnieuw minder huwelijken

In 2013 werden 74.000 huwelijken en geregistreerd partnerschappen gesloten. Dat zijn er veel minder dan in 2010, toen er nog 85.000 huwelijken werden gesloten. Het aantal huwelijken is voor het derde jaar op rij afgenomen. Dit kan een reactie zijn op de economische laagconjunctuur van de afgelopen jaren.

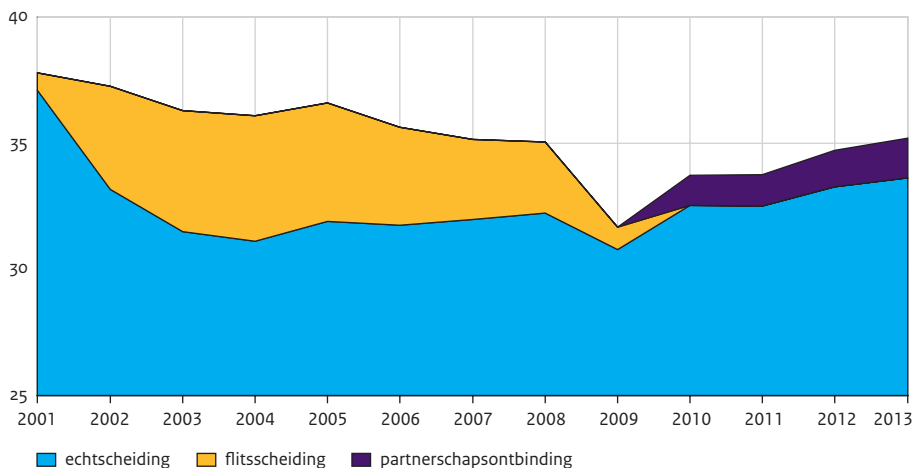
Niet-westerse migranten en hun nakomelingen trouwen relatief vaak met iemand uit hun eigen herkomstgroep. Dat geldt vooral voor Turkse en Marokkaanse Nederlanders, van wie in 2013 nog geen 10% van de huwendes met een autochtoon trouwde. 60% trouwde met een partner van dezelfde herkomst die in Nederland woont, en iets meer dan 20% met iemand uit het land van herkomst (een 'migratiehuwelijk'). Het meest opvallende man-vrouwverschil bij de migratiehuwelijken is te vinden bij personen van Marokkaanse herkomst: bij mannen was bij 26% sprake van een migratiehuwelijk en bij vrouwen bij 18%. Van de vier grote niet-westerse herkomstgroepen trouwen personen van Antilliaanse/Arubaanse herkomst het vaakst met een autochtone partner (ruim 40%).

Elk jaar echtscheiding voor 1% van de echtparen

Jaarlijks gaat ongeveer 1% van de circa 3,4 miljoen echtparen in Nederland uit elkaar. In 2013 eindigden 35.000 huwelijken in een echtscheiding. Dit is inclusief partnerschapsonthoudingen. Van alle afgesloten huwelijken tezamen eindigt (uiteindelijk) 37% in een echtscheiding, een stijging ten opzichte van 2010. Bij ongeveer drie op de tien echtscheidingen wordt gekozen voor co-ouderschap. Vooral in het begin van deze eeuw is het aantal echtscheidingen snel afgenomen. Deze daling werd vrijwel helemaal gecompenseerd door de flitscheidingen die tussen april 2001 en maart 2009 een belangrijk alternatief voor de echtscheiding werden. In deze periode konden getrouwde paren hun huwelijk omzetten in een geregistreerd partnerschap en dit vervolgens zonder tussenkomst van de rechter beëindigen. Op 1 maart 2009 is deze mogelijkheid afgeschaft met de Wet bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding. Huwelijken zonder minderjarige kinderen die vóór die datum zijn omgezet, kunnen nog wel zonder tussenkomst van de rechter worden beëindigd. Dat verklaart het (geringe) aantal flitscheidingen in 2010. Vanaf 2010 worden de partnerschapsonthoudingen meegeteld bij de echtscheidingen. Het totaal in 2013 verschilt nauwelijks van het aantal echtscheidingen en flitscheidingen in 2003.

Figuur 2.4

Echtscheidingen, flitsscheidingen en partnerschapsonthoudingen, 2001-2013 (in absolute aantallen x 1000)

Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '01-'13)

2.5 Kinderen krijgen

Aantal geboorten opnieuw gedaald

In 2013 zijn er in Nederland 171.000 kinderen geboren. Daarmee is het aantal geboorten voor het vierde jaar op rij afgenomen, en was het weer bijna net zo laag als in de eerste helft van de jaren tachtig. Het laagste aantal sinds 1950 werd in 1983 bereikt, met 170.000 geboorten (Loozen et al. 2013). Vervolgens werd rond de eeuwwisseling een piek bereikt, met 207.000 geboorten.

Het totale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer (het gemiddelde kindertal per vrouw) is eveneens afgenomen. In 2013 was dat met 1,68 lager dan in de jaren ervoor. Sinds eind vorige eeuw is dit cijfer niet meer zo laag geweest. Dit hangt samen met de economische laagconjunctuur, die kan leiden tot uitstel en soms afstel van het krijgen van kinderen (De Beer 2012).

Tabel 2.3

Gemiddeld kindertal en gemiddelde leeftijd bij geboorte, 2000-2013

	gemiddelde leeftijd				gemiddeld kindertal
	vrouwen		mannen		
	totaal	1e kind	totaal	1e kind	
2000	30,7	29,1	33,5	32,0	1,72
2001	30,8	29,2	33,6	32,1	1,71
2002	30,9	29,2	33,7	32,2	1,73
2003	31,0	29,3	33,8	32,3	1,75
2004	31,0	29,4	34,0	32,5	1,73
2005	31,1	29,4	34,0	32,5	1,71
2006	31,1	29,4	34,1	32,5	1,72
2007	31,1	29,4	34,1	32,5	1,72
2008	31,1	29,4	34,1	32,4	1,77
2009	31,0	29,4	34,0	32,4	1,79
2010	31,0	29,4	34,0	32,4	1,80
2011	31,0	29,4	34,0	32,4	1,76
2012	31,0	29,4	34,0	32,4	1,72
2013	31,0	29,4	34,0	32,4	1,68

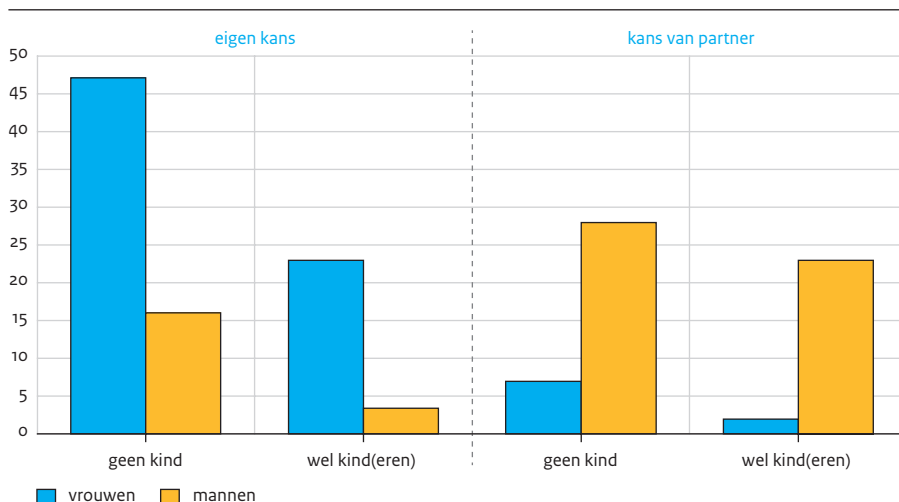
Bron: CBS (Bevolkingsstatistieken '00-'13)

Mannen schatten kansen op arbeidsmarkt voor prille moeders positiever in dan vrouwen

De komst van een (volgend) kind verkleint de kansen op de arbeidsmarkt van vooral de moeder, verwachten zowel mannen als vrouwen. Bijna de helft van de kinderloze vrouwen verwacht dat hun kansen op de arbeidsmarkt af zullen nemen na de geboorte van een kind. Dat is ruim drie keer zo veel als het aandeel mannen dat zich zorgen maakt over hun arbeidsmarktkansen als ze vader worden. De verwachtingen over de kansen op een (andere) baan zijn beduidend minder negatief wanneer men al een of meerdere kinderen heeft. Het verschil tussen mannen en vrouwen blijft echter bestaan. Dat verschil is er ook wanneer wordt gevraagd naar de verwachte kansen op een baan voor de partner. Rond een kwart van de mannen denkt dat hun vrouw of vriendin minder kans op een (andere) baan heeft wanneer er (nog) een kind wordt geboren. Vrouwen daarentegen verwachten niet dat dit veel verschil zal uitmaken voor de arbeidsmarktkansen van hun partner. Voor nadere informatie over verschillen tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt na de geboorte van de kinderen wordt verwezen naar hoofdstuk 5 van deze publicatie.

Figuur 2.5

Aandeel 25-34-jarigen dat verwacht dat de kansen op de arbeidsmarkt zullen afnemen indien er (nog) een kind wordt geboren, 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Onderzoek Gezinsvorming '13)

Kindertal vrouwen van Turkse herkomst gelijk aan dat van autochtonen

Het gemiddelde kindertal van vrouwen van niet-westerse herkomst is de afgelopen tien jaar sterk afgenomen. Dit hangt samen met de toename van de tweede generatie. Waar de eerste generatie vrouwen gemiddeld meer kinderen kreeg dan autochtone vrouwen, lijkt het gemiddelde kindertal van de tweede generatie veel meer op dat van autochtonen (Van Huis 2013). Vooral bij vrouwen van Marokkaanse herkomst is een daling te zien in het gemiddelde kindertal: het nam af van 3,2 rond de eeuwwisseling naar 2,3 in 2013. Dat is nog wel 0,6 kind meer dan bij autochtone vrouwen (gemiddelde kindertal 1,7). Het gemiddelde kindertal van vrouwen van Turkse en Antilliaanse/Arubaanse herkomst is inmiddels gelijk aan dat van autochtone vrouwen. Vrouwen van Surinaamse herkomst krijgen met gemiddeld 1,6 iets minder kinderen dan autochtone vrouwen.

Aantal tienermoeders onder de 2000

In 2013 werden er 1901 kinderen uit tienermoeders geboren. Dat komt neer op iets meer dan 1% van alle geboorten. Het aantal tienermoeders is daarmee gedaald: in het begin van deze eeuw waren er jaarlijks meer dan 3000 tienergeboorten. Het aantal tienervaders ligt beduidend lager en wordt geschat op ongeveer 700 per jaar (Wobma en Van Huis 2011). Mannen zijn gewoonlijk een aantal jaren ouder bij de geboorte van de kinderen dan vrouwen. Vandaar dat er meer tienermoeders dan tienervaders zijn. Het geboortecijfer onder tieners in Nederland behoort tot de laagste ter wereld, wat vooral te danken is aan goede zwangerschapspreventie (Garssen en Harmsen 2013b).

In de Antilliaanse/Arubaanse herkomstgroep komen relatief de meeste tienermoeders voor, met 20,9 per 1000 vrouwen in 2013, in de Turkse herkomstgroep met 2,0 per 1000 de minste. Dat aandeel is ook lager dan bij autochtonen (2,8). Het tienergeboortecijfer in de Surinaamse (10,9) en Marokkaanse (3,8) herkomstgroep bevinden zich daartussenin. Onder vrouwen van westerse herkomst bedraagt het geboortecijfer 6,7. Tussen 2003 en 2013 is het tienergeboortecijfer onder vrouwen van niet-westerse herkomst sterk gedaald. Dat geldt voor alle vier de herkomstgroepen. Het meest opvallend is de daling bij meisjes van Turkse herkomst, van 16,9 naar 2,0. Maar ook bij meisjes van Marokkaanse en Antilliaanse/Arubaanse herkomst was sprake van een flinke daling van het geboortecijfer. Dit komt doordat met name onder Turkse moeders, maar ook onder Marokkaanse moeders, de gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind voor de tweede generatie flink is toegenomen.

2.6 Conclusies

Steeds meer ouderen en niet-westerse migranten

In 2010 bereikten de eerste babyboomers de pensioengerechtigde leeftijd. In dat jaar was 15% van de bevolking 65 jaar en ouder, nu is dat 17% en in 2030 zal het bijna een kwart zijn. Niet alleen de groep gepensioneerden wordt steeds groter, ook de beroepsbevolking krimpt. Een toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen is dan, behalve vanuit emancipatieoogpunt, ook nodig om de beroepsbevolking op peil te houden en de kosten van de vergrijzing op te kunnen vangen. De Emancipatiemonitor staat uitgebreid stil bij (ontwikkelingen in) de arbeidsmarktpositie van vrouwen.

Door hun lage arbeidsparticipatie gaat in het emancipatiebeleid de aandacht ook speciaal uit naar niet-westerse vrouwen. De niet-westerse bevolking groeit en een steeds groter deel is geboren en getogen in Nederland. Wat gezinsvorming betreft lijkt de tweede generatie vrouwen steeds meer op autochtone vrouwen. In deze Emancipatiemonitor wordt duidelijk of dat ook geldt voor andere aspecten van emancipatie, zoals opleidingsniveau, arbeidsparticipatie en economische zelfstandigheid.

Vrouwen vaker alleenstaand

Nederland telt, ook door de vergrijzing, steeds meer eenpersoonshuishoudens. Op hogere leeftijd wonen meer vrouwen alleen dan mannen. Door hun hogere levensverwachting blijven vrouwen immers vaker alleen achter na het overlijden van hun partner.

Ondanks de toename van het aantal alleenstaanden woont nog altijd ruim de helft van de bevolking in een gezin. Wel neemt het aantal eenoudergezinnen nog steeds toe. Bij het gros ervan groeien de kinderen met de moeder op. Alleenstaande moeders moeten zichzelf en hun kinderen financieel onderhouden, wat economische zelfstandigheid van deze groep des te belangrijker maakt.

Minder huwelijken en geboorten, meer scheidingen

Recent heeft er een daling plaatsgevonden van het aantal huwelijken en het aantal geboorten. Dit hangt samen met de economische laagconjunctuur. Wanneer het vertrouwen in de economie afneemt, worden niet alleen grote aankopen uitgesteld, maar ook demografische beslissingen zoals trouwen of kinderen krijgen. Het gemiddelde kindertal per vrouw was in 2013 met 1,68 iets lager dan in voorgaande jaren. Vooral vrouwen verwachten dat de komst van een (volgend) kind de kansen op de arbeidsmarkt van met name de moeder verkleint. Tegelijkertijd geven steeds minder moeders de zorg voor kinderen op als reden om niet te participeren. Of deze trend zich verder voorzet blijkt uit deze monitor.

Tegenwoordig eindigen steeds meer huwelijken in een scheiding. Dat onderstreept het belang van een baan en voldoende eigen inkomen, met name voor vrouwen. Bijna de helft van hen is blijkens deze monitor niet economisch zelfstandig en zij zijn dus in het bijzonder kwetsbaar bij een scheiding.

3 Onderwijs

Marijke Hartgers (CBS) en Ans Merens (SCP)

3.1 Inleiding

Sinds het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw doen meisjes het in het onderwijs beter dan jongens. Nadat het onderwijs- en emancipatiebeleid in de jaren zeventig en tachtig nog sterk was gericht op het inhalen van de achterstand van meisjes in het onderwijs, was het onderwijsniveau sinds de eeuwwisseling een tijd lang geen thema meer in het emancipatiebeleid (TK 2000/2001; TK 2005/2006; TK 2007/2008; TK 2011/2012a). In de emancipatiebeleidsbrief (TK 2012/2013a) krijgt het onderwerp weer aandacht, maar nu onder het motto 'meisjessucces of jongensprobleem'. Er wordt veel gediscussieerd over de relatief slechtere onderwijsprestaties van jongens. Dat betekent overigens niet dat het onderwijsniveau van jongens achteruit is gegaan, maar dat hun niveau minder hard stijgt dan dat van meisjes. De minister wil zich oriënteren op en onderzoek laten doen naar de oorzaken van deze ontwikkeling en wil samen met het onderwijsveld in kaart brengen welke aanpakken werken voor jongens én meisjes. Daarbij gaat speciale aandacht uit naar migrantenjongens, want zij doen het slechter dan autochtone Nederlandse jongens.

Een constante factor in het emancipatiebeleid sinds 2000 is de aandacht voor sekse-segregatie in het onderwijs, ofwel de onderwijsrichting die meisjes en jongens kiezen. Tot nu toe waren er steeds grote verschillen, vooral in het vmbo en mbo. Opleidingen in de zorg telden relatief veel meisjes en techniekopleidingen voornamelijk jongens. Op de havo en het vwo leek er de afgelopen jaren sprake van een voorzichtige stijging van het aantal meisjes met een bètaprofiel. In verschillende beleidsnota's werd en wordt doorbreking van deze sekse-segregatie om verschillende redenen wenselijk geacht. Het betekent een verspilling van talent als meisjes en jongens vooral op basis van genderstereotypering hun opleiding kiezen. Met het oog op mogelijke personeelstekorten in de techniek worden meisjes al enkele jaren gestimuleerd voor een technische opleiding te kiezen door specifieke voorlichtingsactiviteiten op scholen. Deze activiteiten maken deel uit van algemene maatregelen om meer jongeren voor techniek te interesseren. Sinds kort is er het Techniekpact, een samenwerking tussen bedrijfsleven, techniekonderwijs en de ministeries van Economische Zaken (EZ), Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). Opvallend in de emancipatiebeleidsbrief is dat ook jongens van niet-westerse herkomst gestimuleerd moeten worden om meer voor technische opleidingen te kiezen, want dat zouden zij te weinig doen (TK 2012/2013a).

Als het gaat om doorbreking van de sekse-segregatie wordt nu voor het eerst ook expliciet gesteld dat, vooral in het vmbo en mbo, meer jongens zorgopleidingen zouden moeten kiezen. Dat is opvallend, want tot nog toe ging het daarbij steeds om meer meisjes en vrouwen in de techniek. Een toename van jongens met een zorgopleiding heeft vooral

tot doel om te zorgen voor voldoende personeel in de zorg in de toekomst en om zorgberoepen meer 'genderneutraal' te maken. Samen met zorgwerkgevers en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) moeten jongens op scholen gestimuleerd worden om voor zorgopleidingen te kiezen (TK 2012/2013a).

In dit hoofdstuk bespreken we beknopt de onderwijsprestaties van meisjes en jongens vanaf het eind van het basisonderwijs tot het hoger onderwijs. We gaan na wat deze prestaties betekenen voor het onderwijsniveau van de totale Nederlandse bevolking. Daarna bespreken we verschillen in (voortijdige) schooluitval van meisjes en jongens. Vervolgens gaan we na hoe het nu met de sekseverschillen in onderwijsrichting is gesteld en welke arbeidsmarktperspectieven schoolverlaters van verschillende richtingen hebben.

3.2 Primair onderwijs

Veel meer jongens met gedrags- en concentratiestoornissen in speciaal onderwijs dan meisjes

De meeste kinderen gaan zodra ze 4 jaar zijn naar een school voor regulier basisonderwijs. Kinderen die meer hulp nodig hebben dan het basisonderwijs kan bieden, gaan naar het speciaal basisonderwijs of naar het speciaal onderwijs. Speciale scholen zijn bedoeld voor onderwijs aan onder andere visueel gehandicapte, dove en slechthorende, lichamelijk gehandicapte, zeer moeilijk lerende of opvoedbare en langdurig zieke kinderen (CBS 2012a; OCW 2014).

Op scholen voor speciaal basisonderwijs en op speciale scholen zitten relatief weinig meisjes. In 2013/'14 was een derde van de leerlingen in het speciaal basisonderwijs van het vrouwelijk geslacht en op de speciale scholen was 27% van de leerlingen een meisje. De verschillen zijn vooral groot bij de zorgleerlingen met gedrags- en concentratiestoornissen. Jongens krijgen bijvoorbeeld vaker de diagnose autisme/ADHD (Houben-van Herten et al. 2014).

In vergelijking met het schooljaar 2003/'04 lijkt het erop dat bij jongens meer nog dan bij meisjes een verschuiving is opgetreden van speciaal basisonderwijs naar speciale scholen. En dan met name richting cluster 4-scholen, de scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen, de pedologische instituten en scholen voor psychisch langdurig zieken. Dat is het cluster waar jongens traditioneel al in zijn oververtegenwoordigd. In 2013/'14 was 84% van de leerlingen in dit cluster (basisonderwijsdeel) van het mannelijk geslacht. Met de invoering van het passend onderwijs in het schooljaar 2014/'15 wordt verwacht dat het totale aantal zorgleerlingen op het speciaal basisonderwijs en de speciale scholen zal afnemen. Meer zorgleerlingen zouden op de reguliere scholen (mét extra aandacht) een plek moeten krijgen.

Meisjes scoren duidelijk lager dan jongens op onderdeel rekenen-wiskunde van de Cito-toets

Veel leerlingen maken aan het eind van groep 8 van de basisschool de Eindtoets Basisonderwijs van Cito. De score op deze toets speelt vaak een adviserende rol bij de keuze van de leerling voor het soort onderwijs dat na de basisschool gevolgd zal worden.

In 2013 deed 80% van de basisscholen mee aan de Citotoets. De totaalscore van jongens lag gemiddeld iets hoger dan die van meisjes. Dit verschil was onder de leerlingen met een niet-westerse achtergrond net iets groter dan onder de autochtone leerlingen. Met uitzondering van de leerlingen met een Surinaamse achtergrond: bij hen was geen verschil tussen meisjes en jongens. Overigens scoorden de leerlingen van niet-westerse herkomst over de hele linie lager dan autochtone leerlingen. Meisjes en jongens met een Turkse achtergrond scoorden het laagst op het onderdeel taal en meisjes en jongens met een Antilliaanse/Arubaanse achtergrond scoorden het laagst op het onderdeel rekenen. Meisjes scoren traditioneel gemiddeld iets hoger op het onderdeel taal, jongens duidelijk hoger op het onderdeel rekenen-wiskunde. De verschillen tussen meisjes en jongens op de deoltoets taal bedroegen gemiddeld 2 procentpunten en op de deoltoets rekenen-wiskunde 6 procentpunten. Meisjes en jongens van Surinaamse en autochtone herkomst verschillen in vergelijking met de overige herkomstsgroepen het meest in taal en het minst in rekenen-wiskunde. Jongens van Turkse herkomst scoren duidelijk veel beter dan meisjes met dezelfde achtergrond op het onderdeel rekenen-wiskunde.

Tabel 3.1

Resultaten^a voor taal en rekenen-wiskunde in de Cito eindtoets basisonderwijs en de totaalscore, naar herkomst, 2013 (in procenten)

	taal		rekenen-wiskunde		totaalscore ^b	
	meisjes	jongens	meisjes	jongens	meisjes	jongens
totaal	73	70	65	71	70	71
autochtoon Nederlands	74	71	66	72	71	72
Turks	61	60	58	67	60	62
Marokkaans	64	63	59	66	62	64
Surinaams	69	66	59	64	65	65
Antilliaans/Arubaans	67	65	56	63	63	64
overig niet-westers	70	68	64	70	67	69

a Gemiddeld percentage vragen goed per onderdeel.

b Voor de totaalscore worden de deoltoetsen taal, rekenen-wiskunde en studievoordigheden gewogen samengenomen. Hierbij heeft taal een groter gewicht dan rekenen-wiskunde.

Bron: CBS (Onderwijsstatistiek '13); Cito

3.3 Onderwijsdeelname per niveau

Ondanks hogere Citoscore, jongens vaker op vmbo-bk dan meisjes

Na het basisonderwijs vervolgen de meeste leerlingen hun schoolloopbaan in het voortgezet onderwijs. Met het advies van de basisschool, vaak ondersteund door een toets (meestal de Citotoets), komt de leerling in een brugklas van een school voor voortgezet onderwijs. In het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs hebben de meeste leerlingen de definitieve keuze voor een onderwijssoort gemaakt: een van de vmbo-leerwegen, havo, of vwo/gymnasium.

In het voortgezet onderwijs blijken meisjes vaker op hogere niveaus onderwijs te volgen dan jongens, terwijl jongens in groep acht van de basisschool toch gemiddeld iets hoger scoorden op de Citotoets. Onderzoek (CBS 2014b; Van Gaalen et al. 2014) laat ook zien dat de meeste kinderen drie jaar na de basisschool een onderwijsniveau volgen dat overeenkomt met de behaalde Citoscore in groep acht van de basisschool, maar dat jongens relatief vaak een lager en meisjes juist vaker een hoger niveau volgen dan verwacht. In het schooljaar 2013/'14 bedroeg het aandeel meisjes in het derde leerjaar van het vwo 52% en in het derde leerjaar vmbo-bk 46%. Ook meisjes van niet-westerse herkomst zijn vaker dan jongens van niet-westerse herkomst te vinden op de havo en het vwo. Jongens van vrijwel alle herkomstgroepen zitten naar verhouding vaker in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo (vmbo-bk). Daarnaast wordt ook het praktijkonderwijs in alle herkomstgroepen vaker door jongens dan door meisjes bezocht.

Meisjes vaker dan jongens in mbo-3 en mbo-4

Binnen het middelbaar beroepsonderwijs zijn de verschillen naar niveau voor meisjes en jongens groter dan binnen het voortgezet onderwijs. Gemiddeld volgen minder meisjes dan jongens een opleiding in het mbo. In het schooljaar 2013/'14 bedroeg het aandeel meisjes 47%. Binnen de laagste twee mbo-niveaus (mbo-1 en mbo-2) waren gemiddeld minder dan vier op de tien deelnemers een meisje, terwijl de meisjes op de mbo-niveaus 3 en 4 net in de meerderheid waren. Autochtoon Nederlandse meisjes volgen minder vaak een mbo-opleiding dan meisjes uit de niet-westerse migrantengroepen. Maar voor alle herkomstgroepen geldt dat meisjes vaker dan jongens de hogere mbo-niveaus volgen. Voor een deel is dit het gevolg van het hogere niveau dat meisjes in het voortgezet onderwijs hebben gevolgd. Vanuit vmbo-gt stromen leerlingen bijvoorbeeld vaker door naar mbo-4 dan vanuit vmbo-bk.

Relatief meer niet-westerse vrouwen onder eerstejaars bachelors

In het voortgezet onderwijs volgen meisjes vaker havo of vwo dan jongens. Dit is terug te zien in de deelnamepercentages in het hoger onderwijs. Al sinds jaren studeren meer vrouwen dan mannen in het hbo en in het wo. In het studiejaar 2013/'14 was 53% van de eerstejaars bachelor in het hbo en in het wo vrouw. Onder studenten van niet-westerse herkomst was het aandeel vrouwen nog iets groter.

Steeds meer vrouwen promoveren

In 2012/'13 was 46% van de nieuw-gepromoveerden vrouw. Per richting varieerde het aandeel vrouwen van 27% bij 'techniek, industrie en bouwkunde' tot 59% bij 'gezondheidszorg en welzijn'. Sinds 2003/'04 is het aandeel vrouwen dat promoveerde steeds gegroeid. De stijging gaat samen met een groei van het totale aantal academische promoties. Bij mannen nam het aantal toe met 36%, bij vrouwen is sprake van iets meer dan een verdubbeling. Het aandeel vrouwen in academische promoties steeg in elk van de onderscheiden richtingen, maar was het grootst in de richting 'gezondheidszorg en welzijn'.

Tabel 3.2

Aandeel meisjes per onderwijssoort, 2013/'14^a (in procenten)

	totaal	autochtoon Nederlands	niet-westers	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans/ Arubaans	overig niet-westers
voortgezet onderwijs, leerjaar 3	49	49	49	49	50	49	50	49
praktijkonderwijs	42	41	45	44	47	40	46	45
vmbo-bk	46	45	47	48	49	46	48	46
vmbo-gt	49	49	50	49	50	52	54	50
havo ^b	51	51	51	51	51	53	51	49
vwo	52	52	53	52	53	52	51	54
middelbaar beroepsonderwijs	47	47	50	49	50	52	52	49
niveau 1	39	37	38	37	36	38	37	40
niveau 2	37	35	45	44	44	44	46	47
niveau 3	51	51	55	51	54	58	60	52
niveau 4	51	50	53	54	54	55	55	51
hoger onderwijs, eerstejaars bachelor								
hoger beroepsonderwijs	53	52	55	53	57	58	59	54
wetenschappelijk onderwijs	53	52	55	53	59	57	59	54
promoties (2012/'13)	46							

a Voorlopige cijfers.

b Inclusief algemeen leerjaar.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2012/'13 en 2013/'14)

3.4 Hoger onderwijs

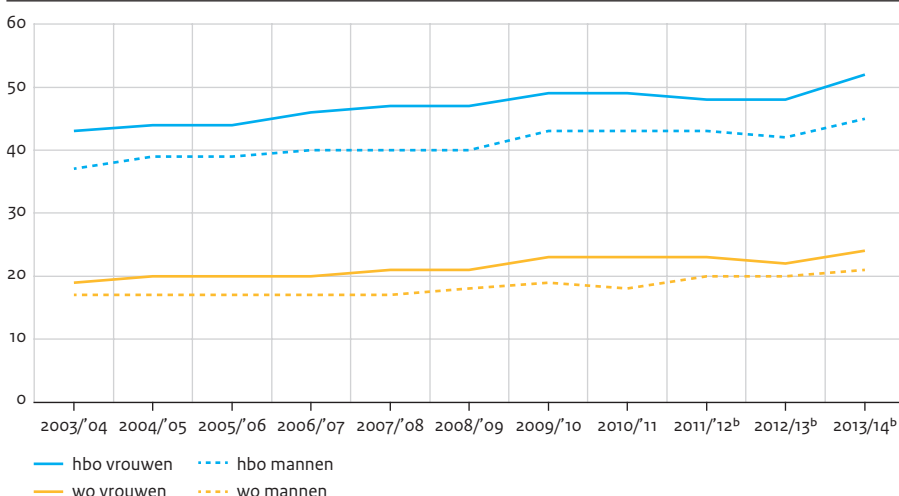
Instroom in hbo en wo voor vrouwen groter dan voor mannen

We hebben onderzocht hoe de gemiddelde instroompercentages¹ van vrouwen en mannen in het hbo en in het wo zich sinds 2003/'04 hebben ontwikkeld. Voor beide onderwijssoorten en beide seksen was er sprake van een bijna voortdurende lichte stijging met een kleine stagnering in het voorlaatste jaar en een grotere stijging in het laatste jaar (2013/'14). Met name vrouwen stroomden in 2013/'14 vaker in het hbo in dan daarvoor. De grotere toename van de instroom in 2013/'14 is voor een deel het gevolg van de voorgenomen veranderingen in de studiefinanciering. Jongeren zien af van een tussenjaar in bijvoorbeeld het buitenland, omdat ze nog zo lang mogelijk gebruik willen maken van de oude studiefinancieringsregeling. Meer jongeren stromen daardoor direct vanuit havo en vwo door naar hbo en wo. De instroom in het hbo en het wo was voor alle jaren onder vrouwen groter dan onder mannen. De toename van de instroom in het hoger onderwijs betrof autochtone Nederlanders, maar ook studenten van niet-westerse herkomst, voor een deel studiemigranten. Bij de traditionele herkomstgroepen nam de

instroom van vrouwen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond relatief meer toe dan die van de vrouwen met een Surinaamse of Antilliaanse/Arubaanse achtergrond.

Figuur 3.1

Instroompercentages in het hbo en wo, 2003/'04-2013/'14 (in procenten)^a

a Eerste jaars bachelors en doctoraal; het betreft hier het aandeel vrouwen/mannen dat in het hbo dan wel wo instroomt, berekend op basis van de leeftijdgegevens van één jaar. Het is dus een fictief cohort.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2003/'04-2013/'14)

Mannen studeren langer en stromen vaker zonder diploma uit hbo en wo uit dan vrouwen

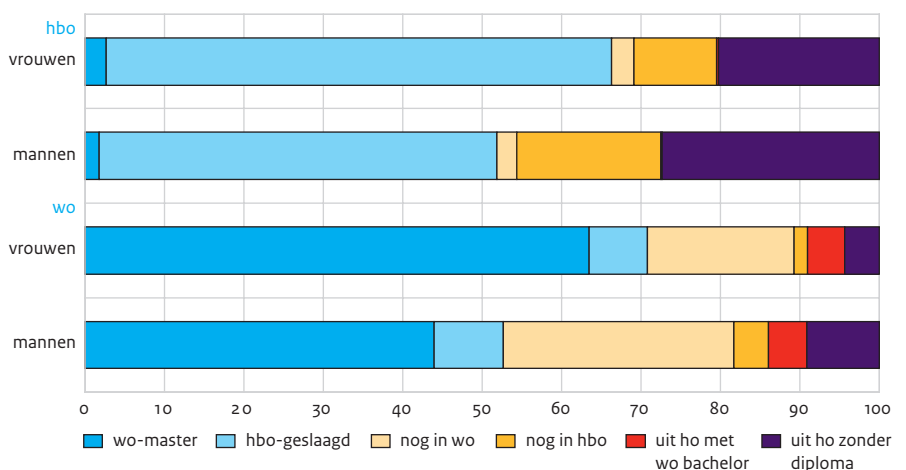
Vrouwen nemen niet alleen vaker dan mannen deel aan het hoger onderwijs, zij sluiten hun studie ook vaker succesvol af en studeren daarbij nog sneller af dan mannen. Dit geldt zowel binnen het hbo als binnen het wo. Van de vrouwen die in 2006/'07 met een voltijdstudie in het hbo begonnen, had zes jaar later twee derde een diploma in het hoger onderwijs (hbo-bachelor of wo-master) behaald, tegen maar iets meer dan de helft van de mannen. Van de vrouwen was 13% nog bezig met een studie en van de mannen 21%, terwijl 20% van de vrouwen tegen 27% van de mannen zonder diploma uit het hoger onderwijs was uitgestroomd.

Van degenen die na het vwo in 2005/'06 met een voltijdstudie in het wo begonnen, had na zeven jaar 71% van de vrouwen en 53% van de mannen een hbo-bachelor of wo-masterdiploma op zak. De meeste diploma's waren van een wo-masteropleiding, 7% van de vrouwen en 9% van de mannen haalde een hbo-diploma. Veel meer mannen dan vrouwen studeerden nog in het wo (29% versus 18%) of in het hbo (4% versus 2%).

Van de vrouwen en van de mannen was 5% met een wo-bachelordiploma uit het hoger onderwijs vertrokken en 4% van de vrouwen en 9% van de mannen vertrok zonder hbo-diploma.

Figuur 3.2

Wo-cohort 2005/'06^a en hbo-cohort 2006/'07, stand na 7 jaar (wo) en 6 jaar (hbo) na een voltijd studie (in procenten)

a Wo met vooropleiding vwo.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken)

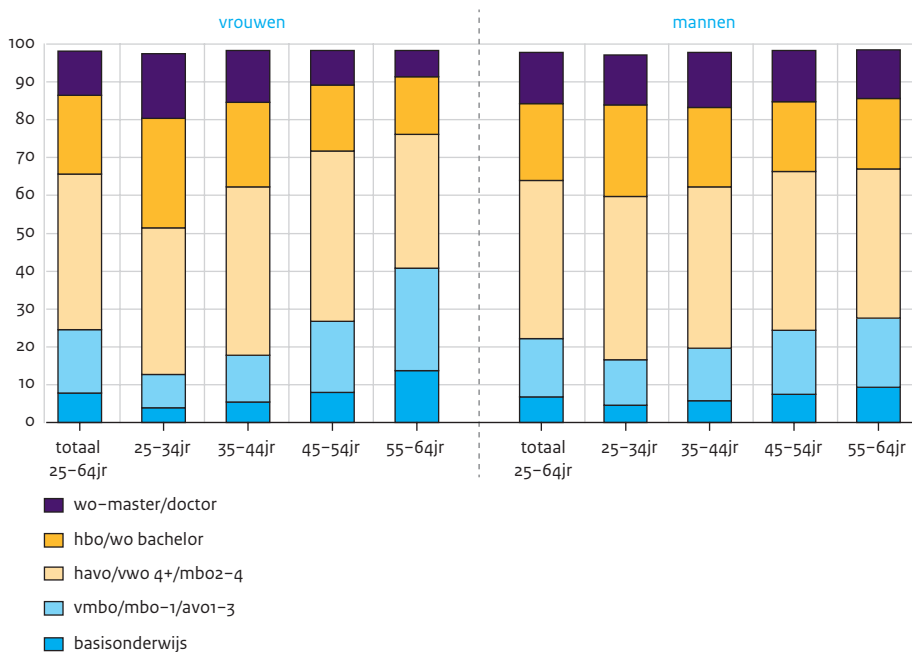
3.5 Onderwijsniveau van de Nederlandse bevolking

Vrouwelijke bevolking (25 tot 65 jaar) al bijna net zo hoog opgeleid als mannen

Het gemiddelde onderwijsniveau van vrouwen in Nederland is al bijna net zo hoog als dat van mannen. In 2013 had van de vrouwen van 25 tot 65 jaar 32% een opleiding op ten minste het niveau van het hoger onderwijs; van de mannen was dit 34%. Een startkwalificatie (zie § 3.6) was behaald door 74% van de vrouwen en 76% van de mannen. Vrouwen halen geleidelijk over de generaties heen hun achterstand in. In de leeftijdsgroep van 55 tot 65 jaar zijn vrouwen duidelijk minder hoog opgeleid dan mannen. In elke jongere generatie neemt het verschil verder af, doordat het onderwijsniveau van vrouwen met elke jongere generatie sneller stijgt dan dat van mannen. In de leeftijdsgroepen 25 tot 35 en 35 tot 45 jaar zijn vrouwen inmiddels hoger opgeleid dan mannen.

Figuur 3.3

Onderwijsniveau van de bevolking van 25-64 jaar, 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

3.6 Voortijdig schoolverlaten

Kader 3.1 Startkwalificatie en voortijdig schoolverlaten

Een goede opleiding is van belang om te kunnen slagen op de arbeidsmarkt. De overheid acht een opleiding op ten minste het niveau van havo, vwo of mbo-niveau 2 (basisberoepsopleiding) hiervoor noodzakelijk. Leerlingen die van school gaan zonder een diploma op dit niveau hebben geen startkwalificatie en worden voortijdig schoolverlater genoemd.

Jonge vrouwen hebben vaker een startkwalificatie dan jonge mannen

Van de jongvolwassenen hebben vrouwen vaker een startkwalificatie dan mannen. In 2013 was ruim 8% van de vrouwen van 18 tot 25 jaar die niet meer naar school gaan, niet in het bezit van een startkwalificatie. Bij de mannen lag dit aandeel op bijna 12%. Dit zijn ongeveer dezelfde percentages als in 2011. Vrouwen doen het nog steeds in alle onderscheiden herkomstgroepen beter dan mannen. Terwijl autochtoon Nederlandse vrouwen het vaakst in het bezit waren van een startkwalificatie, deden de vrouwen van

niet-westerse herkomst het gemiddeld iets beter dan de autochtone mannen. Mannen van niet-westerse herkomst hadden met bijna 16% het hoogste aandeel zonder startkwalificatie. Dit is een fractie meer dan in 2011, maar een aanzienlijke afname vergeleken met 2003, toen meer dan een kwart van de jonge mannen van niet-westerse herkomst geen startkwalificatie bezat.

Tabel 3.3

Schoolverlaters zonder startkwalificatie naar herkomstgroep, 2013 (in procenten)

	totaal		autochtoon Nederlands		niet-westers	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
aandeel niet-schoolgaande jongeren van 18-24 jaar zonder startkwalificatie, 2013 ^a	8,2	11,7	7,9	10,8	10,1	15,7
aandeel voortijdig schoolverlaters in het totale aantal leerlingen jonger dan 23 jaar, 2013 ^b	2,2	3,3	1,8	2,6	4,0	6,4
totaal middelbaar beroepsonderwijs ^{c,d}	5,1	7,4	4,4	6,0	7,5	13,2
assistentopleiding (niveau 1)	30,9	36,9	35,3	37,4	26,2	36,3
basisberoepsopleiding (niveau 2)	10,0	11,9	9,6	10,1	11,0	18,4
vakopleiding (niveau 3)	3,7	4,4	3,5	3,8	4,8	7,3
middenkader-/specialistenopleiding (niveau 4)	2,8	3,7	2,4	3,1	4,5	6,7
totaal voortgezet onderwijs ^{c,d}	1,0	1,3	0,8	1,0	1,9	2,5
leerjaar 1-2	0,7	1,1	0,6	0,9	1,7	2,5
havo/vwo 3-6	0,6	0,7	0,6	0,7	1,3	1,1
vmbo 3-4	2,2	2,3	2,0	2,0	3,0	3,6

a Op basis van de EBB. Van de jongeren in de bevolking van 18 tot 25 jaar die geen onderwijs volgen, is het aandeel zonder startkwalificatie gegeven.

b Inclusief vavo. De percentages in deze tabel wijken af van de cijfers die het ministerie van o c w uitbrengt. Dit komt door het gebruik van een andere berekeningswijze.

c Aandeel voortijdig schoolverlaters in het totale aantal leerlingen jonger dan 23 jaar in het mbo c.q. vo in 2012/'13 en per onderwijsniveau. Bijvoorbeeld: 10,0% van de vrouwen in de basisberoepsopleiding stroomde zonder startkwalificatie uit het (bekostigd) onderwijs uit.

d Inclusief mbo'ers die alleen ingeschreven staan voor het doen van examens (extraneï).

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13; Onderwijsstatistieken 2012/'13 en 2013/'14)

Vrouwen van niet-westerse herkomst stromen na mbo-1 vaak door

Elk jaar komt er een nieuwe groep voortijdig schoolverlaters (vsv'ers) van school. Van alle leerlingen die aan het begin van het schooljaar 2012/'13 nog op een school voor voortgezet onderwijs (vo), voortgezet algemeen volwassenen onderwijs (vavo) of middelbaar beroepsonderwijs (mbo) zaten en jonger waren dan 23 jaar, had 2,2% van de meisjes en 3,3% van de jongens een jaar later het onderwijs zonder startkwalificatie verlaten.

Jongens doen dit in alle onderscheiden onderwijsniveaus vaker dan meisjes. De voortijdige uitval vanuit het mbo is hoger naarmate het niveau lager is. Vooral de uitval vanuit het laagste mbo-niveau is erg hoog. Dit komt onder meer doordat een diploma vanuit deze assistentopleiding nog geen startkwalificatie oplevert. Vrouwen van niet-westerse herkomst stromen vanuit de assistentopleiding vaak door naar hogere mbo-niveaus en vallen dus minder dikwijls voortijdig uit in dit eerste mbo-niveau.

Meisjes met Antilliaanse/Surinaamse achtergrond bij vsv uit mbo-1-3 vaak uitkering

Sinds 2011 is het aandeel jongeren dat zonder startkwalificatie het onderwijs verlaat verder gedaald, vooral onder jongens van niet-westerse herkomst. Het terugdringen van deze zogenaamde ‘nieuwe aanwas’ voortijdig schoolverlaters is onderwerp van beleid. De overheid heeft hiertoe tal van maatregelen genomen (OCW 2014; TK 2013/2014a). Een deel van de leerlingen die in een bepaald jaar voortijdig van school gaat, gaat later toch weer naar school en een deel van deze groep haalt daarna alsnog een startkwalificatie (Pijpers 2011). Uit onderzoek van Hartgers en Besjes (2014) blijkt dat jongeren met een startkwalificatie zes jaar na het verlaten van de school een grotere kans hebben op werk en op een gemiddeld hoger inkomen dan jongeren zonder startkwalificatie. Verder blijkt uit dit onderzoek dat het verschil in het al dan niet bezitten van een startkwalificatie tussen meisjes en jongens van niet-westerse herkomst na het oorspronkelijke voortijdig schoolverlaten alleen maar groter werd. De meisjes stroomden in eerste instantie al minder vaak voortijdig uit het onderwijs uit, maar van de meisjes die dit deden ging ook nog eens een groter deel dan van de jongens later toch weer naar school. Daarbij haalden zij vaker alsnog een startkwalificatie. Bij Nederlands autochtone meisjes en jongens werden geen verschillen geconstateerd in terugkeer in het onderwijs.

Uit het onderzoek van Hartgers en Besjes (2014) bleek bovendien dat het bezitten van een startkwalificatie vooral voor jongeren met een Antilliaanse, jongens met een Marokkaanse en meisjes met een Surinaamse achtergrond grote invloed heeft op het hebben van betaald werk zes jaar na het schoolverlaten. Jongens van Marokkaanse herkomst zonder startkwalificatie hebben duidelijk de minste kansen op werk en de grootste kans om verdacht te zijn van een misdrijf. Bij uitstroom uit mbo-1-3 maakt het voor hun kansen op werk voor Nederlands autochtone jongens weinig uit of zij wel of niet een startkwalificatie hebben behaald. Voor Nederlands autochtone meisjes en jongeren van niet-westerse herkomst maakt dit wel uit. Zonder startkwalificatie had van deze groepen een veel kleiner deel zes jaar later betaald werk en een veel groter deel een uitkering. Vooral bij meisjes met een Antilliaanse of Surinaamse achtergrond was het aandeel met een uitkering erg hoog. Wellicht speelt hierin mee dat jongvolwassen vrouwen met deze achtergrond relatief vaak alleenstaande moeder zijn (Hartgers en Besjes 2014; Van der Vliet et al. 2014).

3.7 Onderwijsrichting

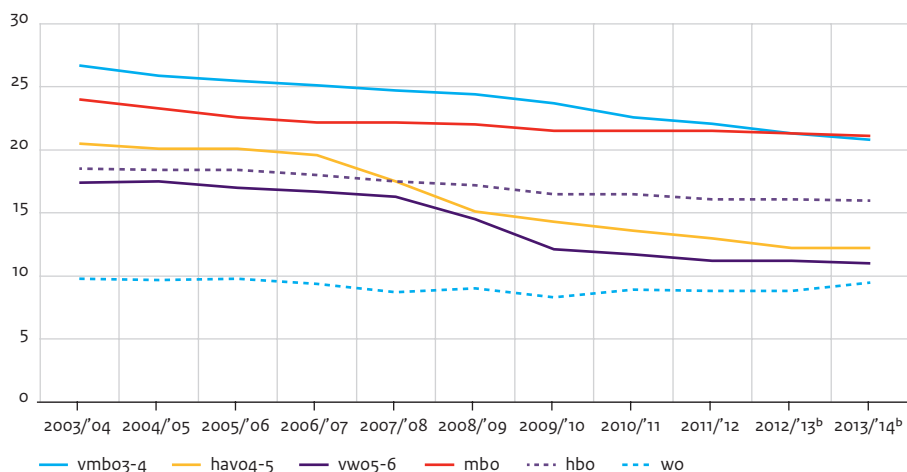
Jongeren kiezen geleidelijk iets minder seksespecifiek

Meisjes kiezen in het onderwijs vaak voor andere richtingen dan jongens. Meisjes kiezen traditioneel vooral voor de zorg en voor onderwijs en zijn ook oververtegenwoordigd in sociaal-culturele opleidingen. Jongens kiezen veel vaker voor natuur en techniek.

Sinds 2003/'04 is het verschil in richtingkeuze in bijna alle onderscheiden onderwijssoorten en -niveaus afgenomen. In het vmbo en het mbo is het verschil het grootst. Verschillen in richtingkeuze kunnen worden weergegeven met de segregatie-index. In 2013/'14 bedroeg de segregatie-index voor het vmbo en voor het mbo nog iets meer dan 20%. Dat wil zeggen dat een op de vijf leerlingen (20%) van richting zou moeten wisselen om een gelijke verdeling tussen meisjes en jongens te krijgen. In dat jaar koos 44% van de meisjes in vmbo-3-4 (excl. vmbo-t) voor de sector zorg en welzijn tegen 5% van de jongens. Van de jongens koos 38% voor de sector techniek tegen 4% van de meisjes. In het wetenschappelijk onderwijs zijn de verschillen het kleinst en zijn de veranderingen over de jaren miniem. De segregatie-index zit al enkele jaren onder de 10%. De invoering van de vernieuwde tweede fase in havo en vwo (vanaf 2007/'08) zorgde in die onderwijssoorten voor een versnelde afname van de segregatie. Daarna bleef de segregatie-index voor de havo nog even afnemen; die voor het vwo lijkt zich te stabiliseren. De ontwikkelingen in het hbo ten slotte, gaan heel geleidelijk. De segregatie-index van het hbo daalde van 19% in 2003/'04 naar 16% in 2013/'14. Onderwijsdeelnemers van niet-westerse herkomst kiezen iets minder seksespecifiek dan autochtone Nederlanders. Dit komt met name doordat zowel meisjes als jongens uit deze groep vaker kiezen voor de economische richtingen en recht.

Figuur 3.4

Segregatie-index^a voor keuze van onderwijsrichting, 2003/'04-2013/'14 (in procenten)

a Percentage van de onderwijsvolgenden dat van onderwijsrichting zou moeten veranderen om een gelijke verdeling van meisjes en jongens te krijgen.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2003/'04-2013/'14)

Meer vrouwen in natuur en techniek in het hbo

De ongelijke verdeling van meisjes en jongens over de onderwijsrichtingen hangt samen met het gegeven dat vrouwen traditioneel erg weinig kiezen voor studies in de richting van natuur en techniek en mannen weinig voor verzorgende beroepen, met name binnen het vmbo en het mbo. Het aandeel vrouwen binnen de sector techniek bedroeg in 2013/'14 respectievelijk 9% en 18%. Dit aandeel neemt voor beide onderwijssoorten wel toe. In 2003/'04 was het nog maar respectievelijk 4% en 11%. In het vmbo is het vanaf 2007/'08 mogelijk om voor een combinatie van sectoren te kiezen, de zogenaamde intersectorale programma's. De mogelijkheden hiervoor nemen toe, evenals het aantal deelnemers. Jongens doen dit relatief meer dan meisjes. In 2013/'14 koos 10% van de meisjes en 16% van de jongens voor een intersectoraal programma. De stijging van het aandeel meisjes in de sector techniek in het vmbo is hier voor een deel het gevolg van, evenals een deel van de daling van de segregatie-index voor het vmbo. Ook in het mbo zijn (sinds 2005/'06) combinatieprogramma's mogelijk, maar deze worden door maar 3% van de jongens en 2% van de meisjes gevolgd. Ze hebben daardoor veel minder invloed op de ontwikkeling van de sectorkeuze en de segregatie-index.

In 2003/'04 was in de havo in het profiel natuur en techniek (nt) nog geen een op de tien leerlingen vrouw. Na de invoering van de vernieuwde tweede fase steeg dit aandeel tot meer dan een kwart. Ook in het vwo steeg in die tijd het aandeel vrouwen dat koos voor een nt-profiel aanzienlijk. Het hogere aandeel vrouwen binnen het nt-profiel in de havo lijkt zijn vruchten af te werpen in het hbo. In de studies natuur- en techniek binnen het hbo steeg het aandeel vrouwen tot 20% in 2013/'14. Op wo-niveau heeft het aandeel vrouwen in de studierichtingen natuur en techniek zich gestabiliseerd.

In de groep onderwijsdeelnemers van niet-westerse herkomst is het aandeel vrouwen in de technische richtingen hoger dan onder autochtonen. Dit komt voornamelijk doordat de mannen uit deze groepen minder vaak voor een technische richting kiezen.

Aandeel mannen in de zorg hoger dan aandeel vrouwen in exacte studies

Het aandeel mannen dat voor een studie in de zorg kiest, is iets hoger dan het aandeel vrouwen dat voor een exacte studie kiest. Op wo-niveau kiezen relatief gezien zelfs beduidend meer mannen voor gezondheidszorg en welzijn dan dat vrouwen voor natuur en techniek kiezen. Tussen autochtoon Nederlandse en niet-westerse onderwijsdeelnemers is niet veel verschil in het aandeel mannen dat een zorgstudie volgt. Tussen de verschillende niet-westerse herkomstgroepen is het verschil groter. Binnen het wo is het aandeel mannen dat een studie in de richting gezondheidszorg en welzijn volgt onder studenten met een Antilliaanse/Arubaanse achtergrond beduidend lager dan onder de overige studenten. Het aandeel mannen in de sector zorg van het vmbo is binnen deze herkomstgroep juist wel hoog. In het vmbo, mbo en hbo is het aandeel mannen dat een zorgopleiding kiest onder leerlingen/studenten met een Turkse achtergrond het laagst.

Tabel 3.4

Aandeel vrouwen in bètarichtingen, 2003/'04-2013/'14 (in procenten)

	2003/'04	2005/'06	2007/'08	2009/'10	2011/'12	2013/'14 ^c
vmbo-3-4 totaal, excl. vmbo-t	46	46	46	47	47	47
sector techniek	4	6	6	7	8	9
havo-4-5 totaal	52	51	51	51	51	51
nt/ng-profiel	35	36	39	41	43	45
nt-profiel	9	10	15	21	24	26
vwo-5-6 totaal	53	53	54	54	53	52
nt/ng-profiel	45	46	46	48	48	48
nt-profiel	17	19	20	38	38	38
mbo totaal	47	47	47	47	47	48
sector techniek	11	13	14	16	17	18
natuur en techniek ^a		7	7	7	8	9
hbo totaal ^b	53	53	53	53	52	53
natuur en techniek ^{ab}	11	12	14	16	17	20
wo totaal ^b	52	52	54	53	53	53
natuur en techniek ^{ab}	20	20	25	27	26	26

a Volgens de Isced-indeling: natuur (Isced 4) en techniek (Isced 5).

b Eerstejaars bachelor en doctoraal.

c Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2003/'04-2013/'14)

Tabel 3.5

Aandeel mannen in zorg en welzijn naar herkomst, 2013/'14^a (in procenten)

	totaal	autochtoon Nederlands	niet-westers totaal	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans/ Arubaans	overig niet-westers
vmbo-3-4 totaal, excl. vmbo-t sector zorg	53 12	53 11	52 13	52 9	51 11	53 15	51 18	52 15
mbo totaal	52	53	50	51	50	48	48	51
sector zorg en welzijn	20	20	18	13	18	19	20	20
gezondheidszorg en welzijn ^b	14	14	14	9	16	13	13	16
hbo totaal ^b	47	48	45	47	43	42	41	46
gezondheidszorg en welzijn ^{bc}	21	21	22	19	22	20	22	24
wo totaal ^b	47	48	45	47	41	43	41	46
gezondheidszorg en welzijn ^{bc}	35	34	36	37	38	36	26	38

a Voorlopige cijfers.

b Volgens de Isced-indeling: Isced 7.

c Eerstejaars bachelor en doctoraal.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken 2013/'14)

3.8 Overgang onderwijs-arbeidsmarkt

Van jongeren die in 2009/'10 met een diploma van het mbo, hbo of wo het onderwijs verlieten, is nagegaan hoe direct na het schoolverlaten en één en twee jaar later hun arbeidsmarktsituatie was. In het tweede deel van deze paragraaf worden de arbeidsmarktperspectieven van verschillende typische meisjes- en jongensopleidingen onderzocht.

Maar weinig mbo-gediplomeerde vrouwen hebben jaar na schoolverlaten voltijd dienstverband

Van de schoolverlaters met een mbo-diploma had direct na het schoolverlaten bijna 90% betaald werk. Dit aandeel is over de jaren vrij stabiel en de verschillen tussen vrouwen en mannen zijn minimaal. Dat is anders als gekeken wordt naar het aandeel werknemers met een voltijd dienstverband. In Nederland werken vrouwen traditioneel vaak in deeltijd (zie ook hoofdstuk 4 en hoofdstuk 10) en dat is ook te zien onder de mbo-schoolverlaters. Direct nadat ze met een mbo-diploma het onderwijs verlieten had maar een op de vijf vrouwelijke werknemers een voltijdbaan, tegen de helft van de mannen. Het aandeel voltijdwerknemers nam in de loop der jaren voor beide groepen toe, maar het verschil tussen vrouwen en mannen bleef groot. Twee jaar nadat ze van school gingen werkte nog steeds driekwart van de vrouwen in deeltijd. Juist omdat veel

meer vrouwen dan mannen in deeltijd werken, is het gemiddelde fiscale maandloon alleen beschouwd voor de werknemers met een voltijd dienstverband. Het blijkt dat mbo-gediplomeerde vrouwen met een voltijdbaan tot twee jaar na het schoolverlaten maandelijks ongeveer 15% minder loon krijgen dan de mannen. Per niveau van het behaalde mbo-diploma varieert de grootte van het verschil. Direct na en één en twee jaar na het behalen van een diploma van de assistentopleiding (mbo-1, geen startkwalificatie) is het verschil in beloning tussen vrouwen en mannen het grootst. De kleinste beloningsverschillen zijn te vinden na het behalen van het hoogste mbo-niveau, de middenkader-/specialistenopleiding (niet in tabel). De verschillen in fiscaal maandloon tussen vrouwen en mannen hangen voor een deel samen met leeftijd. Vrouwen stromen gemiddeld sneller door het onderwijs en zijn bij het behalen van hun mbo-diploma gemiddeld jonger dan mannen.

Opleiding in hoger onderwijs 'loont' voor vrouwen meer dan voor mannen

Van de ho-gediplomeerden die na het volgen van een voltijdopleiding het onderwijs verlieten, hebben de hbo-bachelors in de twee jaar na het verlaten van de opleiding vaker een betaalde baan dan de wo-masters. Voor beide groepen afgestudeerden geldt dat het aandeel betaald werkenden direct na het afstuderen lager is dan daarna. Net als bij de mbo-gediplomeerde schoolverlaters zijn de verschillen tussen vrouwen en mannen klein, behalve bij de hbo-bachelors direct na het afstuderen. De vrouwen hebben dan iets vaker betaald werk dan de mannen. In het aandeel werknemers dat een voltijd dienstverband heeft, zijn ook onder de ho-afgestudeerden grote verschillen tussen vrouwen en mannen te constateren. Toch zijn deze verschillen iets minder groot dan onder de mbo-gediplomeerde schoolverlaters en worden de man-vrouwverschillen na verloop van tijd relatief gezien kleiner. Daarnaast neemt twee jaar na het verlaten van het onderwijs het aandeel werknemers met een voltijdbaan toe met het opleidingsniveau (mbo-hbo-wo). Dit geldt voor vrouwen sterker dan voor mannen.

Tabel 3.6

Arbeidsmarktsituatie in september 2010, 2011 en 2012 van mbo-gediplomeerde schoolverlaters^a uit 2009/'10 (in procenten, absolute aantallen en euro's)

	situatie in 2010		situatie in 2011		situatie in 2012	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
aandeel met betaald werk ^b (%)	86	86	87	88	85	87
als werknemer	38.530	37.220	38.870	37.630	37.740	36.590
w.v. met voltijd dienstverband ^c (%)	18	48	25	60	26	63
w.v. met gemiddeld fiscaal maandloon (in euro's)	2.020	2.420	2.110	2.490	2.230	2.630

a Inclusief extranei en inclusief assistentopleiding (mbo-1: 4% van de vrouwen en 8% van de mannen).

b Betaald werk als zelfstandige of werknemer.

c Voltijd dienstverband volgens opgave van de werkgever.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken '10-'12)

De verschillen tussen vrouwen en mannen in fiscaal maandloon van voltijdwerkers zijn voor ho-afgestudeerden iets kleiner dan voor mbo-gediplomeerde schoolverlaters. Een en twee jaar na het afstuderen krijgen zowel de hbo- als de wo-afgestudeerde vrouwen ongeveer 10% minder loon dan de mannen met een hbo- c.q. wo-diploma. Bij de mbo-gediplomeerden is het verschil ongeveer 15%. Voor vrouwen 'loont' een opleiding binnen het hoger onderwijs in vergelijking met een mbo-opleiding nog meer dan voor mannen. Twee jaar na het verlaten van het onderwijs krijgen vrouwen met een hbo-bachelor 21% meer loon dan mbo-gediplomeerde vrouwen, terwijl mannen maar 15% meer loon krijgen. En na het behalen van een wo-master verdienen vrouwen twee jaar na het afstuderen 46% meer dan mbo-gediplomeerde vrouwen, terwijl dit verschil bij de mannen 37% bedraagt. In vergelijking met een hbo-bachelor loont het behalen van een wo-master voor vrouwen en mannen ongeveer evenveel. Vrouwen en mannen verdienen twee jaar na het verlaten van het onderwijs met een wo-master ongeveer 20% meer dan met een hbo-bachelor.

Tabel 3.7

Arbeidsmarktsituatie in september 2010, 2011 en 2012 van hbo- en wo-gediplomeerde schoolverlaters uit 2009/'10 (in procenten, euro's en absolute aantallen)

	situatie in 2010		situatie in 2011		situatie in 2012	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
gediplomeerden hbo-bachelor na een voltijd opleiding						
aandeel met betaald werk ^a (%)	84	81	88	87	87	88
als werknemer	17.730	12.920	18.210	13.770	18.000	13.880
w.v. met voltijd dienstverband ^b (%)	11	26	34	58	42	69
w.v. met gemiddeld fiscaal maandloon (in euro)	2060	2360	2510	2770	2690	3020
gediplomeerden wo-master na een voltijd opleiding						
aandeel met betaald werk ^a (%)	73	74	83	84	83	84
als werknemer	7.880	6.620	8.900	7.570	8.840	7.560
w.v. met voltijd dienstverband ^b (%)	22	38	51	72	62	81
w.v. met gemiddeld fiscaal maandloon (in euro)	2640	2920	2940	3250	3240	3600

a Betaald werk als zelfstandige of werknemer.

b Voltijd dienstverband volgens opgave van de werkgever.

Bron: CBS (Onderwijsstatistieken '10-'12)

Arbeidsmarktperspectieven voor schoolverlaters van jongens- en meisjesopleidingen zijn ongeveer even goed

Meisjes kiezen nog relatief vaak voor een opleiding in de zorg en in het onderwijs en jongens voor technische opleidingen (zie § 3.7). Het is de vraag of deze segregatie naar richting gevolgen heeft voor de kansen op werk van meisjes en jongens na het afronden

van een opleiding. Om hierover uitspraken te kunnen doen, maken we gebruik van de prognoses van de arbeidsmarktperspectieven van schoolverlaters, die het Research-centrum Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA) eens per twee jaar opstelt. Voor typische meisjes- en jongensopleidingen, dat wil zeggen opleidingen die relatief veel door meisjes respectievelijk jongens worden gevolgd, hebben we de arbeidsmarktperspectieven en knelpunten in de personeelsvoorziening tot 2018 geïnventariseerd. Daaruit blijkt dat de arbeidsmarktperspectieven van technische opleidingen, typische jongensopleidingen, redelijk (hbo/wo) of matig (mbo) zijn. Voor de typische meisjesopleidingen in het zorg en het onderwijs geldt dat de vooruitzichten goed zijn. Voor andere meisjesopleidingen zijn de vooruitzichten matig (wo letteren en sociaal-cultureel) dan wel slecht (mbo en hbo sociaal-cultureel) te noemen. We kunnen concluderen dat de komende jaren sommige 'meisjesopleidingen', die in zorg en onderwijs, (iets) betere kansen op werk opleveren dan de technische 'jongensopleidingen'. Andere meisjesopleidingen, die in sociaal-culturele richting, kennen echter een slechter arbeidsmarktperspectief dan de techniekopleidingen.

Tabel 3.8

Arbeidsmarktperspectief^a tot 2018 en toekomstige knelpunten in de personeelsvoorziening voor schoolverlaters van typische meisjes- en jongensopleidingen^b

	arbeidsmarktperspectief	toekomstige knelpunten in de personeelsvoorziening
'meisjesopleidingen'		
mbo sociaal-cultureel	slecht	geen
mbo gezondheidszorg	goed	groot
hbo onderwijs	goed	enige
hbo sociaal-cultureel	slecht	geen
hbo paramedisch	goed	groot
wo letteren en sociaal-cultureel	matig	vrijwel geen
wo medisch	goed	groot
'jongensopleidingen'		
mbo techniek	matig	vrijwel geen
hbo techniek	redelijk	enige
wo techniek	redelijk	enige

a Gebaseerd op de verwachte toekomstige vraag naar personeel, de uitstroom van werknemers en de instroom van afgestudeerden.

b Een opleiding wordt een meisjesopleiding respectievelijk jongensopleiding genoemd als minimaal 70% van de studenten vrouw respectievelijk man is.

Bron: ROA (2013: 58, 67)

3.9 Conclusies

Meisjes presteren in het onderwijs nog steeds beter dan jongens

De voorsprong die meisjes in het onderwijs op jongens hebben genomen bleef ook de afgelopen twee jaar in stand. Hoewel meisjes in groep acht van de basisschool net iets minder hoog scoren op de Citotoets, doen zij het duidelijk beter in het vervolgonderwijs. In het voortgezet onderwijs en het middelbaar beroepsonderwijs zijn meisjes oververtegenwoordigd in de hogere onderwijsniveaus. Meisjes vallen ook veel minder vaak voortijdig, zonder een startkwalificatie te hebben behaald, uit het onderwijs uit dan jongens. Verder ligt het aandeel vrouwen in de instroom in het hoger beroepsonderwijs en in het wetenschappelijk onderwijs al jaren boven de 50%. Daarbij sluiten vrouwen hun studie in het hoger onderwijs vaker succesvol af dan mannen en doen dit ook nog in minder tijd. Het aandeel vrouwen dat promoveert ligt nog net onder de 50%, maar groeit nog steeds. Als gevolg van deze ontwikkelingen zijn vrouwen in de leeftijdsgroep van 25 tot 45 jaar inmiddels hoger opgeleid dan mannen. In 2013 waren vrouwen van 45 jaar en ouder gemiddeld nog lager opgeleid dan mannen. Als deze ontwikkelingen zich verder doorzetten – en er zijn geen redenen om aan te nemen dat dit niet het geval zou zijn – halen vrouwen hun achterstand geleidelijk over de generaties heen in en zal in de toekomst het opleidingsniveau van vrouwen voor de hele bevolking van 25 tot 65 jaar hoger zijn dan dat van mannen.

Overigens moet uit deze ontwikkelingen niet de conclusie worden getrokken dat het opleidingsniveau van jongens en mannen is afgenomen. Ook hun opleidingsniveau is in de afgelopen decennia toegenomen, maar het opleidingsniveau van meisjes en vrouwen is nog sneller gegroeid.

Meisjessucces of jongensprobleem?

Meisjes gaan na het basisonderwijs beter presteren dan jongens. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Al tijdens de basisschoolperiode is te zien dat meisjes veel minder dan jongens gedrags- en concentratiestoornissen hebben en daardoor dus relatief weinig naar het speciaal basisonderwijs of speciale scholen gaan. In het reguliere basisonderwijs doen jongens het nog iets beter dan meisjes. Maar op het moment dat de definitieve keuze voor een type voortgezet onderwijs is gemaakt (vaak in het derde leerjaar), liggen de verhoudingen andersom. Wellicht werkt de puberteit op dat moment anders in op het gedrag en de werkhouding van jongens en meisjes op school. Ook de groepsdruk onder pubers speelt daarbij een rol. Zo laten veel jongens tegenover elkaar een anti-schoolhouding zien. Van meisjes wordt wel geaccepteerd dat ze hun best doen en meegaand zijn (Driessen en Van Langen 2010). Daarnaast kan mogelijk een rol spelen dat in de bovenbouw van havo/vwo samenwerken en communiceren belangrijk zijn, vaardigheden waarin meisjes op die leeftijd beter zijn dan jongens.

Sommige scholen in het voortgezet onderwijs slagen erin om hun onderwijs zodanig in te richten dat zowel meisjes als jongens hierin goed gedijen. Het ministerie van o c w verzamelt deze goede voorbeelden en verspreidt deze verder.

Jongens van niet-westerse herkomst presteren het minst goed

Naar herkomstgroepering zijn er verschillen in de schoolloopbaan tussen meisjes en jongens. Scholieren en studenten met een niet-westerse achtergrond presteren in het onderwijs minder goed dan autochtone Nederlanders. Voor een groot deel hangt dit samen met sociaal-economische achtergronden (Hartgers en Besjes 2014). Jongens van niet-westerse herkomst presteren het minst goed. Zij gaan minder vaak dan de meisjes naar de havo en het vwo, stromen relatief vaker zonder startkwalificatie uit het voortgezet onderwijs en (vooral) het middelbaar beroepsonderwijs uit en stromen minder vaak door naar het hoger onderwijs. De meisjes van niet-westerse herkomst doen het beter, alhoewel ze gemiddeld nog wel achterblijven bij de autochtone Nederlandse meisjes. Toch is onder de eerstejaarsstudenten van niet-westerse herkomst in het hbo en het wo het aandeel vrouwen hoger dan onder autochtone Nederlanders. Van de traditionele herkomstgroepen nam de instroom van vrouwen met een Turkse en van vrouwen met een Marokkaanse achtergrond relatief het meest toe. Met betrekking tot het voortijdig schoolverlaten blijkt dat de verschillen tussen meisjes en jongens van niet-westerse herkomst na verloop van tijd alleen maar groter worden. De meisjes, die al minder vaak voortijdig de school verlieten, gingen vaker alsnog weer naar school en haalden daarbij vaker alsnog een startkwalificatie dan de jongens. Bij autochtone Nederlandse meisjes en jongens werden geen verschillen geconstateerd in terugkeer in het onderwijs.

Segregatie naar onderwijsrichting verder afgenomen

De richtingkeuze in het onderwijs verschilt traditioneel voor meisjes en jongens, maar in alle onderwijsniveaus neemt het verschil in meer of mindere mate af. Al in het basis-onderwijs is te zien dat meisjes een lagere Citotoetsscore hebben bij het onderdeel rekenen dan jongens en een hogere score voor taal.

Voor een deel lijkt het verschil in de keuze van studierichting echter ook te worden bepaald door de omgeving van de leerling of student en de 'opvoeding'. Onderzoeken wijzen uit dat veel potentieel in de exacte richting bij vrouwen verloren gaat. Meer meisjes en vrouwen die nu niet voor een exacte richting hebben gekozen zouden daar wel de potentie voor hebben (Booy et al. 2011). Omgekeerd is voor te stellen dat bij jongens en mannen veel talent verloren gaat in de richting van de zorg. Toch is het aandeel jongens en mannen dat kiest voor een studie in de zorg hoger dan het aandeel meisjes en vrouwen dat voor een exacte studie kiest. Tussen autochtone Nederlanders en de niet-westerse herkomstgroepen tezamen is er weinig verschil in het aandeel jongens en mannen dat een zorgopleiding volgt. Tussen de migrantengroepen zijn de verschillen groter. Onder leerlingen en studenten met een Turkse achtergrond is het aandeel mannen dat kiest voor een opleiding in de zorg het laagst.

De seksesegregatie naar onderwijsrichting is nog steeds het hoogst in het vmbo en het mbo. Dat zijn bij uitstek de onderwijssoorten waar de 'peergroup' een grote rol speelt bij de keuzes van de jongeren. In het hbo bijvoorbeeld is de segregatie al minder hoog; daar is het aandeel vrouwen in de richting natuur en techniek de afgelopen jaren duidelijk gestegen.

In de komende jaren lijken sommige 'meisjesopleidingen', die in zorg en onderwijs, iets betere kansen op werk te geven dan de technische 'jongensopleidingen'. Andere

meisjesopleidingen, die in sociaal-culturele richting, kennen een slechter arbeidsmarktperspectief dan de techniekopleidingen.

Na voorsprong in het onderwijs, toch achterstand op de arbeidsmarkt?

Meisjes en vrouwen doen het dus nog steeds beter in het onderwijs dan jongens en mannen. Maar eenmaal op de arbeidsmarkt veranderen hun posities. Na het schoolverlaten met een diploma vanuit mbo, hbo en wo is het aandeel werknemers dat een voltijd dienstverband heeft onder vrouwen veel lager dan onder mannen. Dat geldt vooral voor schoolverlaters met een mbo-diploma. Bij ho-afgestudeerden zijn de verschillen minder groot dan bij mbo-gediplomeerden. De voorkeur van vrouwen voor deeltijdwerk (zie verder hoofdstuk 4) is dus al vroeg in de beroepsloopbaan aanwezig.

Daarnaast zijn er grote verschillen tussen vrouwelijke en mannelijke schoolverlaters in loon (zie ook hoofdstuk 7), ook als alleen gekeken wordt naar voltijdwerkenden. Direct na het verlaten van het onderwijs zijn er al verschillen tussen vrouwen en mannen in loon van voltijdwerkenden met eenzelfde opleidingsniveau. Deze verschillen zijn dus niet terug te voeren op deeltijdwerk of gemiste carrièrekansen door periodes van niet of minder werkzaamheid in het verleden. De verschillen kunnen voor een deel worden verklaard doordat vrouwen gemiddeld op jongere leeftijd hun diploma behalen dan mannen en dus goedkoper zijn voor een werkgever. Vrouwen doen immers minder lang over hun studie dan mannen. De beloningsverschillen zijn voor afgestudeerden uit het hoger onderwijs kleiner dan voor mbo-gediplomeerde schoolverlaters. In vergelijking met een voltooide mbo-opleiding loont het voor vrouwen dus meer dan voor mannen om een opleiding in het ho te voltooien.

Noot

- 1 De gemiddelde instroompercentages zijn berekend door voor elke onderscheiden groep het aantal eerstejaarsstudenten per leeftijd te delen door het bevolkingsaantal van die leeftijd. De som van de quotiënten geeft weer welk deel van de bevolking van die groep op enige leeftijd is begonnen aan een opleiding in het hbo en in het wo.

4 Arbeid

Harry Bierings (cbs), Brigitte Hermans (cbs) en Wil Portegijs (scp)
m.m.v. Marc Cuijpers (cbs)

4.1 Inleiding

De arbeidsdeelname van vrouwen blijft een kernpunt in het emancipatiebeleid. Vergeleken met de ons omringende landen, en ook bijvoorbeeld de Verenigde Staten, is de arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen hoog, maar de gemiddelde arbeidsduur laag (zie hoofdstuk 10). Om verschillende redenen vindt de overheid het wenselijk dat vrouwen nog vaker, en met name meer uren, gaan werken (zie TK 2010/2011a; TK 2012/2013a; TK 2013/2014b). Voor de vrouw zelf vindt ze dit van belang omdat een baan ontplooiingsmogelijkheden biedt, en een eigen inkomen uit arbeid minder financieel afhankelijk maakt van partner of uitkering. Bovendien zijn gezinnen financieel minder kwetsbaar als ze niet slechts van één kostwinner afhankelijk zijn. Voor de samenleving is het van belang dat het talent van (de steeds hoger opgeleide) vrouwen beter wordt benut.¹ Ook hecht de overheid veel waarde aan diversiteit op de werkvloer en een evenredige vertegenwoordiging van vrouwen en mannen op plekken waar beslissingen worden genomen. Ten slotte vindt de overheid een hogere arbeidsdeelname van vrouwen (in personen en uren) belangrijk om ook in de toekomst de kosten van de verzorgingsstaat te kunnen blijven opbrengen.

De arbeidsparticipatie van vrouwen zou dus nog verder moeten stijgen, evenals het gemiddelde aantal uren dat zij per week werken (TK 2012/2013a). Dit wil men bereiken door onder andere het verbeteren van de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren (zie hoofdstuk 5), het ondersteunen van laagopgeleide vrouwen richting arbeidsmarkt (programma Eigen Kracht) en het ondersteunen van het zelfstandig ondernemerschap (TK 2012/13a). Maar vooral is volgens minister Bussemaker en ook al haar voorgangerster Van Bijsterveldt een cultuurverandering nodig (TK 2010/2011a). Mannen en vrouwen, maar ook werkgevers, zouden meer doordrongen moeten raken van het belang van werk en inkomen voor vrouwen.

In 2011 gaf minister Van Bijsterveldt, destijds verantwoordelijk voor het emancipatiebeleid, in navolging van minister Kamp van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, al aan dat Nederland van een anderhalfverdienerssamenleving zou moeten veranderen in een tweeverdienerssamenleving (TK 2010/2011a). Minister Bussemaker noemde twee jaar later geen concrete streefcijfers of einddoelen, maar dat de arbeidsparticipatie en arbeidsduur van vrouwen ook in haar visie omhoog moeten, is duidelijk (TK 2012/2013a). In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre vrouwen de afgelopen jaren vaker en langer zijn gaan werken.

Een ander, steeds terugkerend punt in het emancipatiebeleid is de ongelijke verdeling van vrouwen en mannen over de verschillende sectoren op de arbeidsmarkt (TK 2010/2011a;

TK 2012/2013a). Vrouwen zijn oververtegenwoordigd in het onderwijs en de zorg en ondervertegenwoordigd in bijvoorbeeld de techniek. Dit wordt onwenselijk geacht (zie § 3.1) en om dit te doorbreken moeten scholen en ouders scholieren stimuleren om hun vakkenpakket en studiekeuze te baseren op hun talenten en niet op stereotype beelden van wat voor hun sekse een passende richting is. In hoofdstuk 3 hebben we gezien dat jongeren in het onderwijs inmiddels iets minder seksspecifiek kiezen. In dit hoofdstuk zullen we zien of deze verandering inmiddels ook leidt tot een afname van de ongelijke verdeling van vrouwen en mannen over de bedrijfstakken.

4.2 Deelname aan betaalde arbeid

Vrouwen goed voor 45% van beroepsbevolking

Nederland telde in 2013 ongeveer 10 miljoen inwoners van 20 tot 65 jaar. De helft van hen waren vrouwen. Ruim 7,7 miljoen personen van 20 tot 65 jaar maken deel uit van de beroepsbevolking. Hierin is het aandeel vrouwen minder groot dan in de totale bevolking. Tot de beroepsbevolking behoort iedereen die ten minste twaalf uur per week werkt (werkzame beroepsbevolking) of dat niet doet, maar wel actief op zoek is naar dergelijk werk en daarvoor ook beschikbaar is (werkloze beroepsbevolking). Zowel de werkzame als de werkloze beroepsbevolking bestaat voor 45% uit vrouwen.

De resterende 2,3 miljoen personen van 20 tot 65 jaar maken deel uit van de niet-beroepsbevolking. 65% van hen is een vrouw. Dat komt neer op 1,5 miljoen vrouwen. Ruim 1,2 miljoen van deze vrouwen geven aan niet te kunnen of te willen werken voor twaalf uur per week of meer. Bij de mannen zijn dat er de helft minder. De afgelopen tien jaar is het aantal vrouwen dat niet kan of wil werken wel flink gedaald (zie § 4.7).

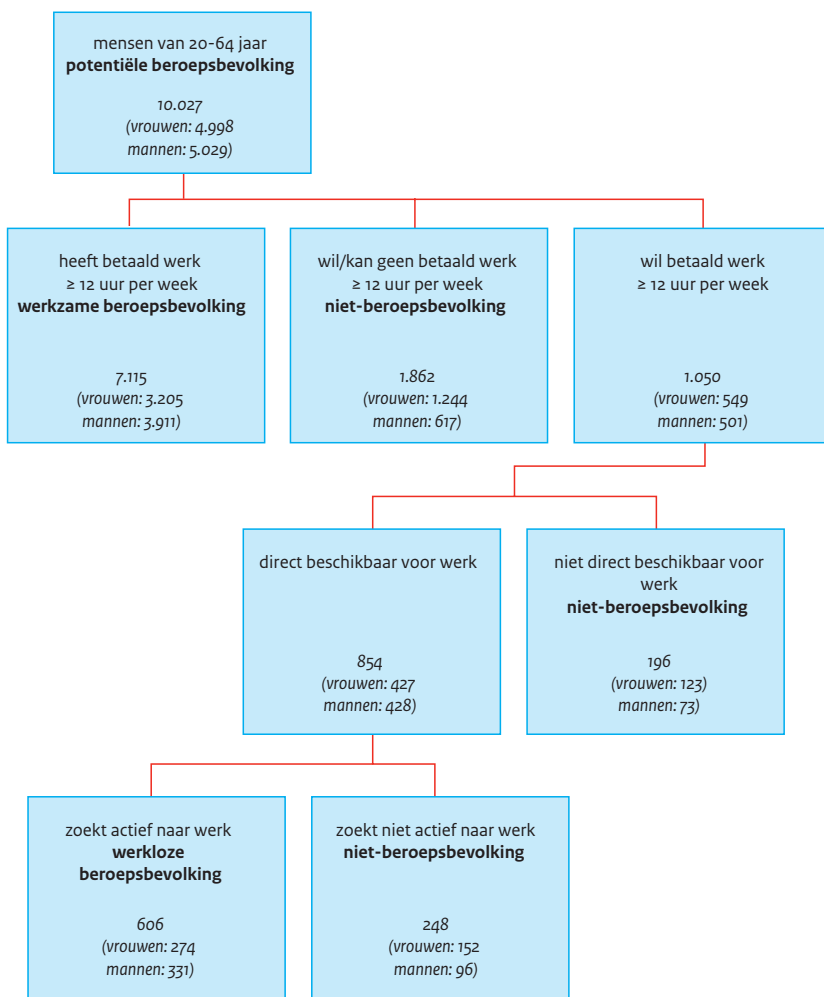
Kader 4.1 Belangrijke arbeidsmarktbegrippen

In deze Emancipatiemonitor worden de volgende arbeidsmarktbegrippen gebruikt. Daarbij wordt in hoofdstuk 4 uitgegaan van vrouwen en mannen van 20-64 jaar.

- *Beroepsbevolking*: De beroepsbevolking bestaat uit de werkzame en werkloze beroepsbevolking.
 - *Werkzame beroepsbevolking*: De werkzame beroepsbevolking bestaat uit personen die in Nederland wonen en betaald werk hebben voor ten minste twaalf uur per week.
 - *Werkloze beroepsbevolking*: De werkloze beroepsbevolking bestaat uit personen die in Nederland wonen en geen betaald werk hebben (of betaald werk hebben voor minder dan twaalf uur per week), die minstens twaalf uur per week willen werken, daarvoor direct beschikbaar zijn en bovendien in de voorgaande vier weken actief hebben gezocht naar werk.
 - *Nettoarbeidsparticipatie*: De nettoarbeidsparticipatie drukt uit welk aandeel van de totale bevolking tot de werkzame beroepsbevolking behoort.
 - *Brutoarbeidsparticipatie*: De brutoarbeidsparticipatie drukt uit welk aandeel van de totale bevolking tot de beroepsbevolking behoort.
 - *Werkloosheidspercentage*: Het werkloosheidspercentage drukt uit welk aandeel van de beroepsbevolking tot de werkloze beroepsbevolking behoort.
-

Figuur 4.1

Bevolking 20-64 jaar, 2013 (in absolute aantallen x 1000)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

Nettoarbeidsdeelname van vrouwen sinds 2009 stabiel

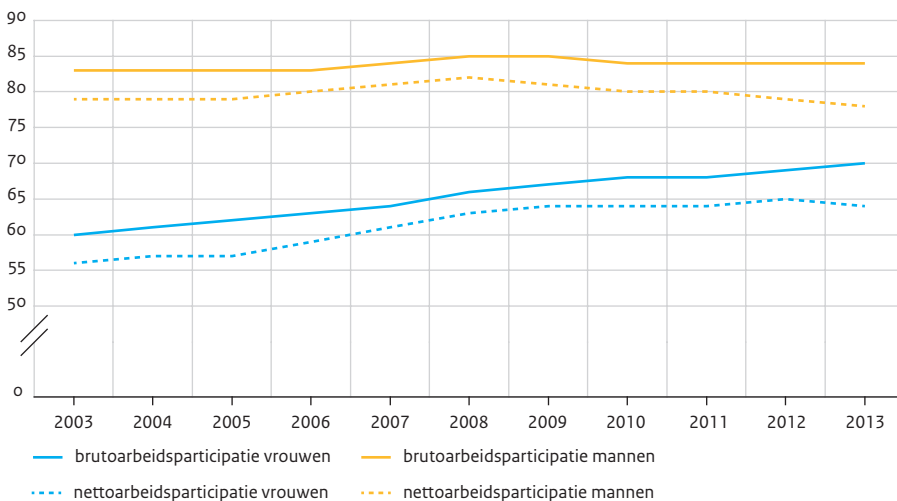
In 2013 had 64% van de vrouwen van 20 tot 65 jaar een betaalde baan van ten minste twaalf uur per week. Hiermee was hun nettoarbeidsparticipatie iets lager dan in 2012. Sinds 2009 is na de sterke groeicijfers van de paar jaren daarvoor min of meer sprake van een stabilisatie van de nettoarbeidsparticipatie bij vrouwen: deze lag steeds om en nabij de 64%. Bij mannen daalde de arbeidsdeelname van 81% in 2009 naar 78% in 2013. Zij werden meer geraakt door de economische crisis aangezien ze veelal in

conjunctuurgevoeligere sectoren zoals de bouw en de ICT werken (zie § 4.6; zie ook Janssen en Souren 2011). Hierdoor kwam de nettoarbeidsparticipatie van vrouwen en mannen de afgelopen jaren dicht bij elkaar te liggen.

De brutoarbeidsparticipatie van vrouwen nam tijdens de crisis verder toe, terwijl die van mannen niet veranderde. Steeds meer vrouwen gingen dus actief op zoek naar een baan van minstens twaalf uur per week. Tegelijkertijd steeg daarmee wel de werkloosheid onder vrouwen, evenals onder mannen (zie § 4.7).

Figuur 4.2

Brutoarbeidsparticipatie en nettoarbeidsparticipatie, bevolking van 20-64 jaar, 2003-2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

Inhaalslag arbeidsdeelname vrouwen van 40 jaar en ouder

Het aandeel vrouwen van 40 jaar en ouder dat werkt, is tussen 2003 en 2008 behoorlijk toegenomen, daarna bleef het tamelijk stabiel. In 2013 had 60% (1,8 miljoen) van de 40-64-jarige vrouwen betaald werk voor twaalf uur of meer per week. De arbeidsdeelname van vrouwen in de leeftijd van 20 tot 40 jaar nam na 2008 licht af, vooral doordat jongeren tegenwoordig langer doorleren (zie hoofdstuk 2). Weliswaar werkte de jongere vrouwen in 2013 nog steeds een groter deel dan van de vrouwen van 40 jaar en ouder, maar het verschil is kleiner geworden.

Het aandeel mannen van 40 jaar en ouder met werk (2,3 miljoen in 2013) is sinds 2008 nauwelijks veranderd. Onder mannen in de leeftijd van 20 tot 40 jaar daalde de arbeidsdeelname sinds 2008 (1,6 miljoen werkten in 2013), maar wel duidelijk sterker dan bij

vrouwen in deze leeftijdsgroep. Zoals eerder opgemerkt ondervonden mannen meer hinder van de verslechtering van de economie eind 2008.

Lage arbeidsdeelname vrouwen van 40 jaar en ouder zonder kinderen

Vrouwen van 40-64 jaar zonder (thuiswonende) kinderen hebben in verhouding niet zo vaak een betaalde arbeidsrelatie. Dat is het geval voor zowel vrouwen met als zonder partner. In 2013 had de helft van de (gehuwd) samenwonende vrouwen van 40-64 jaar zonder (thuiswonende) kinderen een betaalde werkkring. Bij alleenstaande vrouwen in die leeftijd was dat 55%. Vrouwen met een partner en meerderjarige kinderen hadden met 65% beduidend vaker werk, evenals alleenstaande moeders met meerderjarige kinderen. Ondanks de lage arbeidsdeelname van vrouwen van 40 jaar en ouder was wel sprake van een groei, ook tijdens de crisis. Die groei manifesteert zich ook bij vrouwen met meerderjarige kinderen.

Onder mannen van 40-64 jaar participeerden degenen zonder (thuiswonende) kinderen eveneens minder dan gemiddeld, maar wel beduidend vaker dan vrouwen zonder kinderen.

Hoge arbeidsdeelname vrouwen tot 40 jaar met partner zonder kinderen

Onder (gehuwd) samenwonende vrouwen jonger dan 40 jaar zonder kinderen was de nettoarbeidsparticipatie in 2013 relatief het hoogst (81%). In vergelijking met vrouwen van 40 jaar en ouder in dezelfde huishoudenssamenstelling is het verschil zelfs aanzienlijk. Of vrouwen die nu nog onder de 40 zijn, later wanneer ze de 40 zijn gepasseerd, bij onveranderde huishoudenssamenstelling een lage participatie hebben, is nu natuurlijk niet bekend. Wel is de tendens van de afgelopen periode dat met een toenemend geboortear, alle vrouwen van 40 jaar en ouder steeds vaker een betaalde werkkring hebben. Van de vrouwen die in de periode 1930-1935 zijn geboren, werkte 23% toen ze 40 jaar oud waren; van de vrouwen in dezelfde leeftijd die in de periode 1965-1970 zijn geboren, participeerde 71% (www.cbs.nl/statline).

Arbeidsdeelname vrouwen met partner en jonge kinderen betrekkelijk hoog

Ruim 70% van de (gehuwd) samenwonende moeders met minderjarige kinderen had in 2013 werk van minimaal twaalf uur. Van deze vrouwen was de arbeidsdeelname het hoogst bij degenen met een jongste kind in de peuterleeftijd. Aan de sterk stijgende arbeidsdeelname van moeders met minderjarige kinderen (Mars et al. 2012) is echter na 2011 een eind gekomen, mede door de aanhoudende crisis. De arbeidsdeelname van alleenstaande moeders met minderjarige kinderen ligt onder het gemiddelde van alle vrouwen en is sterk gedaald vergeleken met 2011. Deze daling komt mede doordat alleenstaande moeders relatief vaak van niet-westerse herkomst zijn (zie hoofdstuk 2) en mensen van niet-westerse herkomst meer geraakt werden door de crisis dan autochtonen (zie tabel 4.3).

Hoogste arbeidsdeelname onder gehuwde vaders met minderjarige kinderen

Negen van de tien mannen met een partner en minderjarige kinderen behoren tot de werkzame beroepsbevolking. Dat is de hoogste participatiegraad van alle mannen. Onder alleenstaande vaders is de arbeidsdeelname een stuk lager, zeker wanneer het jongste kind nog geen 4 jaar is. Bovendien nam de arbeidsdeelname van alleenstaande vaders met minderjarige kinderen tussen 2011 en 2013 meer af dan die van vaders met een partner.

Tabel 4.1

Nettoarbeidsparticipatie naar positie in het huishouden, bevolking van 20-64 jaar, 2003-2013
(in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2003	2008	2011	2013	2003	2008	2011	2013
totaal	56	63	64	64	79	82	80	78
20-39 jaar	67	73	72	70	84	86	80	76
40-64 jaar	47	56	59	60	76	80	79	79
eenpersoonshuishouden	55	60	60	62	67	74	68	65
20-39 jaar	71	74	70	71	72	80	71	67
40-64 jaar	43	49	53	55	62	68	65	63
lid van paar zonder kinderen	52	64	64	59	78	82	86	80
20-39 jaar	85	86	84	81	92	95	92	89
40-64 jaar	37	44	49	50	63	68	70	73
lid van paar met minderjarige kinderen	60	70	72	72	92	95	93	91
jongste kind 0-3 jaar	61	72	74	73	93	96	94	91
jongste kind 4-11 jaar	57	69	71	72	92	95	93	91
jongste kind 12-17 jaar	62	69	71	70	91	94	92	90
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	49	60	63	65	82	86	86	85
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	52	64	64	59	78	82	86	80
jongste kind 0-3 jaar	33	48	47	46	70	72	75	73
jongste kind 4-11 jaar	52	66	64	58	81	81	86	80
jongste kind 12-17 jaar	62	69	72	66	78	86	87	82
ouder zonder partner met meerderjarige kinderen	51	62	65	66	65	76	75	73
meerderjarig kind	62	62	55	52	71	70	64	57
ander lid	57	59	59	57	66	69	61	63

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

Arbeitsdeelname vrouwen met master/wo-opleiding gestegen

Vrouwen hebben vaker een betaalde arbeidsrelatie naarmate de behaalde opleiding hoger is. Dit geldt ook voor mannen, maar het verschil in arbeidsdeelname tussen een hoogopgeleide en een laagopgeleide vrouw is veel groter. Van de tien vrouwen met minimaal een hbo-opleiding werken er in 2013 circa acht, tegenover iets minder dan vijf op de tien vrouwen met een vmbo-opleiding. Bij mannen is het verschil met respectievelijk

ruim acht op de tien (hbo en hoger) en iets meer dan zeven op de tien (vmbo) minder groot. Het verschil in arbeidsdeelname tussen hoogopgeleide vrouwen en mannen is gering, ook vergeleken met de andere opleidingsniveaus.

Ten opzichte van 2011 is het verschil in arbeidsdeelname tussen vrouwen en mannen met een wo-master- of -doctoropleiding kleiner geworden. Van alle opleidingsniveaus was alleen bij wo-master en wo-doctoropleidingen een stijging in de arbeidsdeelname te zien bij zowel mannen als vrouwen.

Tabel 4.2

Nettoarbeidsparticipatie naar onderwijsniveau, bevolking van 20-64 jaar, 2003-2013 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2003	2008	2011	2013	2003	2008	2011	2013
totaal ^a	56	63	64	64	79	82	80	78
basisonderwijs	26	31	33	33	63	64	63	61
vmbo	41	46	48	47	76	80	76	72
havo, vwo	54	58	56	53	67	70	65	62
mbo	64	69	70	67	84	85	84	81
hbo-, wo-bachelor	74	80	79	79	85	88	85	84
wo-master, -doctor	80	80	82	85	87	89	88	89

a Inclusief onderwijsniveau onbekend.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

Arbeidsdeelname niet-westerse vrouwen gedaald

Niet-westerse migranten hebben in vergelijking met autochtonen niet zo vaak betaald werk van twaalf uur of meer per week. Dat geldt zowel voor niet-westerse vrouwen als voor niet-westerse mannen.

Van de vier grote niet-westerse migrantengroepen was in 2013 de arbeidsdeelname van vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst het laagst (respectievelijk 38% en 40%). Vrouwen van Surinaamse herkomst hadden van de drie herkomstgroepen juist relatief vaak betaald werk (61%).

De arbeidsdeelname van niet-westerse mannen verschilt minder sterk tussen de onderscheiden groepen dan bij niet-westerse vrouwen. Het laagst is deze onder mannen van Antilliaanse of Arubaanse herkomst.

Bij de niet-westerse migranten is de arbeidsdeelname tussen 2011 en 2013 onder zowel vrouwen als mannen flink teruggelopen: bij de vrouwen van 51% naar 48% en bij de mannen van 67% naar 63%.

Het meest daalde de arbeidsdeelname bij de vrouwen (9 procentpunten) en mannen (6 procentpunten) van Turkse herkomst, gevolgd door mannen uit de Marokkaanse migrantengroep (5 procentpunten). Een belangrijke oorzaak hiervan is dat niet-westerse

werknemers veel vaker dan autochtonen een tijdelijk contract hebben of als uitzendkracht werken (CBS 2014c). En juist deze flexibele arbeidsrelaties komen bij economische tegenslag onder druk te staan. Dit heeft het meest effect gehad op de jongere generatie, die flink vertegenwoordigd is onder Turkse en Marokkaanse migranten (zie hoofdstuk 2). Jongeren starten op de arbeidsmarkt immers veelal met een flexibel contract.

Tabel 4.3

Nettoarbeidsparticipatie naar herkomst, bevolking van 20-64 jaar, 2011 en 2013 (in procenten)

	vrouwen		mannen	
	2011	2013	2011	2013
autochtoon Nederlands	67	67	82	80
niet-westerse migranten ^a	51	48	67	63
wv.				
Turks	47	38	72	66
Marokkaans	42	40	68	63
Surinaams	64	61	70	66
Antilliaans/Arubaans	55	56	60	59

a Inclusief overig niet-westers.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '11-'13)

4.3 Arbeidsduur

Voor de beschrijving van de uren die personen per week betaald werk verrichten is uitgegaan van de werkzame bevolking. Dit zijn alle personen die betaald werk hebben, ook al is het maar voor één uur per week. Het gaat om de arbeidsduur zoals mensen die in de Enquête beroepsbevolking (EBB) opgeven.

Het aantal werkzame vrouwen is vanaf 2003 voortdurend gestegen, hoewel de groei na 2008 afvlakte. Het aantal werkzame mannen daalde juist sinds 2008. Toch waren ook in 2013 minder vrouwen dan mannen werkzaam. Het verschil is wel bijna gehalveerd.

Aantal vrouwen met grotere deeltijdbaan neemt toe, maar gemiddelde arbeidsduur verandert niet

Van 2011 tot en met 2013 zette de stijging van het aantal vrouwen in middelgrote (20-27 uur) en grote deeltijdbanen (28-34 uur) zich voort, hoewel die minder sterk was dan tussen 2003 en 2008. In een grote deeltijdbaan werkten in 2013 26.000 vrouwen meer dan in 2011 en in een middelgrote deeltijdbaan 16.000. Ook werkten meer vrouwen in kleine banen tot twaalf uur, minder vrouwen waren werkzaam in een werkkring van twaalf tot twintig uur. De gemiddelde wekelijkse arbeidsduur van vrouwen schommelt al vijf jaar rond de 26,4 uur. Het aantal mannen in voltijdbanen (35 uur of meer) nam af. In 2013 waren ruim 100.000 mannen minder werkzaam in een voltijdbaan dan in 2011.

In alle deeltijdbanen nam het aantal werkzame mannen toe of bleek gelijk. Gemiddeld werkten mannen in 2013 37,6 uur per week.

Middelgrote deeltijdbaai blijft favoriet onder werkzame vrouwen

Naar verhouding werken vrouwen veel vaker in deeltijd dan mannen. In 2013 had 74% van de werkende vrouwen een baan van minder dan 35 uur per week, van de mannen had 20% een deeltijdbaai. Het aandeel werkzame vrouwen met een grote deeltijdbaai bedroeg 22%, net als in 2011. De middelgrote deeltijdbaai was bij vrouwen al langer favoriet. Ten opzichte van 2003 nam het aandeel vrouwen met zo'n deeltijdbaai toe, maar sinds 2008 is het nagenoeg constant. Het aandeel vrouwen met een voltijdbaai daalde 2 procentpunten in de periode 2008-2013. Dit is minder dan bij mannen, bij hen daalde het aandeel dat in een voltijdbaai werkte in die periode met 4 procentpunten. In 2013 werkte 26% van de werkzame vrouwen en 80% van de werkzame mannen in een voltijdbaai.

Tabel 4.4

Werkzame personen, bevolking van 20-64 jaar naar wekelijkse arbeidsduur, 2003-2013 (in absolute aantallen x 1000)

	vrouwen				mannen			
	2003	2008	2011	2013	2003	2008	2011	2013
totaal werkzame personen	3177	3506	3564	3577	4116	4266	4139	4091
personen met wekelijkse arbeidsduur < 12 uur	415	373	354	372	129	132	147	180
werkzame beroepsbevolking	2762	3133	3210	3205	3987	4134	3992	3911
12-19 uur	529	545	523	495	80	99	106	106
20-27 uur	765	906	950	966	143	147	161	175
28-34 uur	581	715	777	803	293	330	359	372
≥ 35 uur	886	966	960	942	3471	3559	3367	3258
gemiddelde arbeidsduur per week (in uren)	25,6	26,3	26,4	26,4	38,7	38,8	38,2	37,6

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

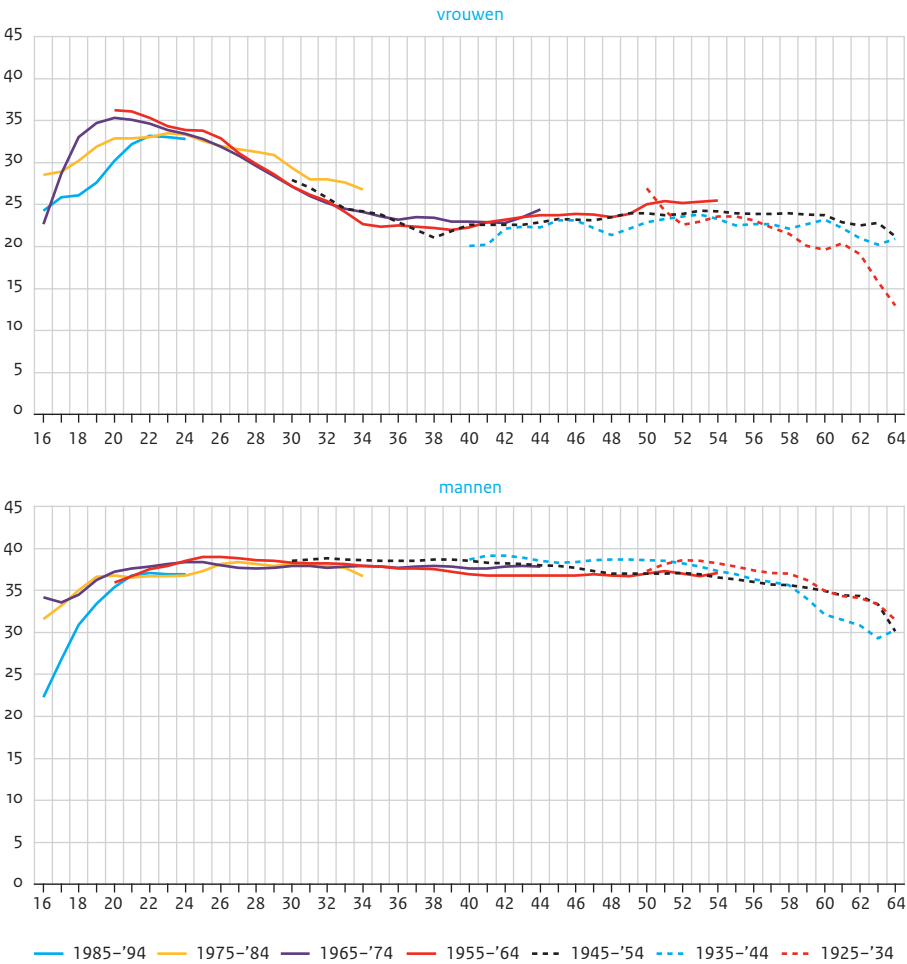
Jonge vrouwen werkten nu en in het verleden de meeste uren per week

Door de geboortegeneraties heen werkten vrouwen tussen 20 en 25 jaar de meeste uren per week, gemiddeld zo'n tien uur meer dan vrouwen van 35 jaar. Bij mannen doet zich geen sprong in de wekelijkse arbeidsduur voor. De lagere arbeidsduur van 35-jarige vrouwen hangt samen met de geboorte van een kind (zie hoofdstuk 5).

Wel werken ook jonge vrouwen tegenwoordig vaker in deeltijd dan vroeger. Zo was de arbeidsduur van 20-jarige vrouwen geboren tussen 1985 en 1995 gemiddeld zo'n 30 uur. Hun leeftijdsgenoten geboren tussen 1955 en 1965 werkten gemiddeld bijna 6 uur per week meer. Deeltijdwerk werd vroeger vooral geassocieerd met moederschap

en zorgtaken in het huishouden, maar lijkt nu de norm te worden voor alle vrouwen (Vlasblom et al. 2013). Vrouwen van 35 jaar uit de oudere generaties stopten vaker met werken. Degenen met betaald werk uit de oudere generatie hadden dan ook veelal geen kinderen en werkten voltijds. De meeste mannen gaan na de geboorte van het eerste kind niet minder werken (zie hoofdstuk 5).

Figuur 4.3
Wekelijkse arbeidsduur naar leeftijd en geboortegeneratie (in uren)

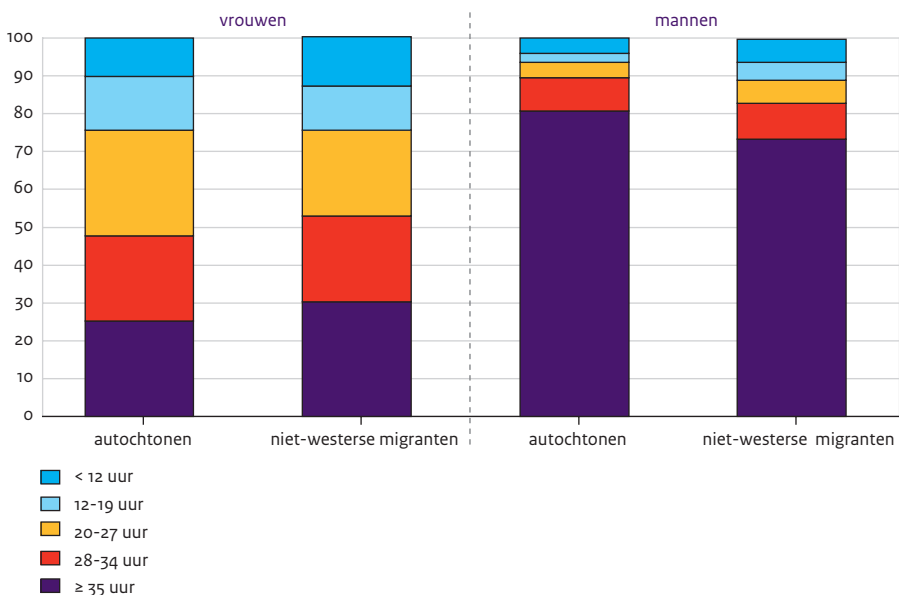
Bron: scp (Arbeidsaanbodpanel)

Niet-westerse vrouw heeft relatief vaak voltijdbaan

In 2013 had 30% van de werkzame niet-westerse vrouwen een voltijdbaan; van de autochtone werkzame vrouwen was dit 25%. Vooral Surinaamse en Arubaanse/Antilliaanse vrouwen werken naar verhouding vaak voltijds. Het hoge aandeel vrouwen van niet-westerse herkomst met een voltijdbaan hangt voor een belangrijk deel samen met de gemiddeld lagere leeftijd van deze vrouwen. Jonge vrouwen hebben naar verhouding vaker een volledige baan (www.cbs.nl/statline). Verder zijn er relatief veel alleenstaande moeders onder Surinaamse en Arubaanse/Antilliaanse vrouwen (hoofdstuk 2) en deze hebben doorgaans een hoge arbeidsduur (zie tabel 4.5). Sinds 2003 is het aandeel niet-westerse vrouwen met een voltijdbaan wel geleidelijk teruggelopen. Ook bij niet-westerse mannen is dat zo. Zij zijn bovendien relatief iets minder vaak werkzaam in een voltijdbaan dan autochtone werkzame mannen.

Figuur 4.4

Werkzame bevolking van 20-64 jaar naar herkomst en wekelijkse arbeidsduur, 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

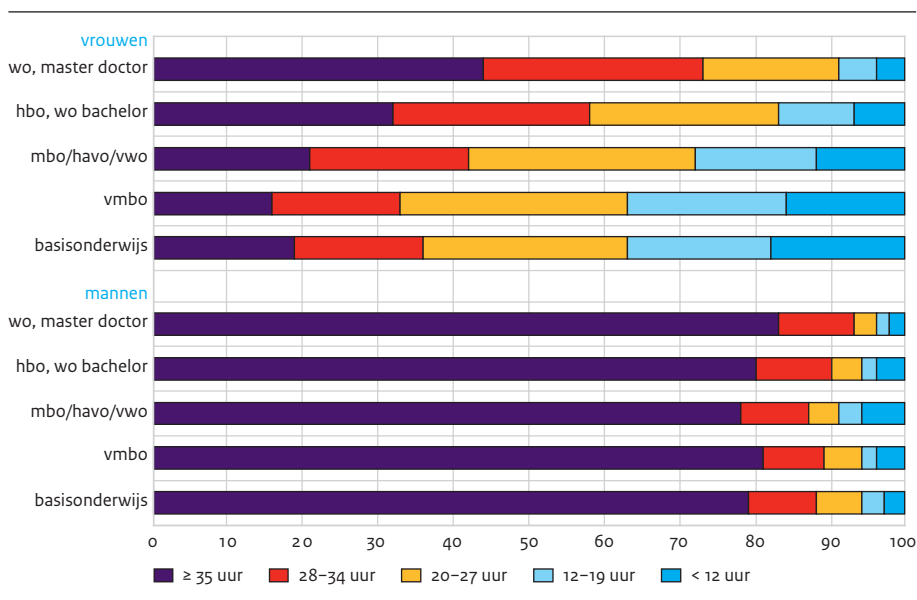
Hoger opgeleide vrouwen werken het vaakst in grotere banen

Vrouwen werken vaker in grote banen naarmate ze hoger opgeleid zijn. In 2013 werkte 74% van de universitair opgeleide vrouwen en 58% van de vrouwen met een hbo-opleiding 28 uur of meer per week. Respectievelijk 45% en 32% had een voltijdbaan (35 uur of meer). Werkzame mannen hadden ongeacht het opleidingsniveau overwegend een voltijdbaan.

Van de werkzame vrouwen met alleen basisonderwijs, vmbo of mbo/havo/vwo werkte de meerderheid minder dan 28 uur per week. Een middelgrote deeltijdbaan (20 tot 28 uur) was bij hen favoriet, drie op de tien hadden een dergelijke baan. Voltijds werd door ongeveer twee op de tien van deze vrouwen gewerkt.

Figuur 4.5

Werkzame bevolking naar wekelijkse arbeidsduur en onderwijsniveau, bevolking van 20-64 jaar, 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

Moeders met partner en kinderen werken in verhouding weinig uren, vaders veel

Werkende moeders met thuiswonende kinderen en een partner hadden in 2013 met gemiddeld zo'n 24 uur per week de kortste werkweek vergeleken met vrouwen in een andere samenstelling van het huishouden. Vaders in dergelijke huishoudens werkten juist de meeste uren (circa 40 uur), dat is gemiddeld zestien uur meer dan de vrouwen. Dit is het grootste verschil tussen mannen en vrouwen in de diverse huishoudens-samenstellingen.

De arbeidsduur van alleenstaande moeders is hoger dan die van (gehuwd) samenwonende moeders, zeker wanneer de kinderen meerderjarig zijn. Ze hebben veel minder vaak dan samenwonende moeders betaald werk (zie § 4.2), maar als ze werken doen ze dat dus voor meer uur per week.

Hoge wekelijkse arbeidsduur bij jonge samenwonende vrouwen zonder kinderen (Gehuwd) samenwonende vrouwen jonger dan 40 jaar zonder kinderen werkten gemiddeld 31,7 uur per week. Vergeleken met vrouwen in andere soorten huishoudens kennen zij de hoogste arbeidsduur, hoewel alleenstaande vrouwen met gemiddeld 30,1 uur ook betrekkelijk veel uren werkten. Jonge samenwonende vrouwen zonder kinderen werkten ruim zes uur minder per week dan jonge samenwonende mannen zonder kinderen. Gemiddeld lag het verschil tussen vrouwen en mannen bij elf uur. Hun hoge wekelijkse arbeidsduur combineren vrouwen onder de 40 zonder kinderen met een hoge arbeidsdeelname (81%).

Tabel 4.5

Wekelijkse arbeidsduur naar positie in het huishouden, werkzame personen van 20-64 jaar, 2013 (in uren)

	vrouwen	mannen
totaal	26,4	37,6
eenpersoonshuishouden	30,1	35,8
20-39 jaar	29,9	34,3
40-64 jaar	30,3	37,2
lid van paar zonder kinderen	28,1	37,6
20-39 jaar	31,7	38,3
40-64 jaar	25,4	37,3
lid van paar met minderjarige kinderen	24,4	40,2
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	24,2	39,9
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	27,1	37,9
ouder zonder partner met alleen meerderjarige kinderen	29,3	39,1
meerderjarig kind	22,7	29,5
ander lid	26,6	32,7

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

4.4 Positie in de werkkring

Vrouwen werken vaker in loondienst

Bijna negen van de tien vrouwen met een baan van minimaal twaalf uur per week werkten in 2013 als werknemer. Bij mannen waren dat er bijna acht van de tien. Het aandeel zelfstandigen was onder werkzame vrouwen juist lager dan onder mannen. Vrouwen hadden met 71% vaker een vaste arbeidsrelatie dan mannen (67%). Flexibele arbeidsrelaties kwamen onder vrouwen eveneens meer voor. Hieronder vallen bijvoorbeeld uitzendkrachten, oproep- en invalkrachten, mensen met kortlopende en mensen met langdurig tijdelijke contracten. Vrouwen zijn oververtegenwoordigd bij de oproepkrachten en bij de groep met langdurig tijdelijke contracten, terwijl uitzendkrachten vaker man zijn (Kösters en Smits 2013).

Flexibilisering van de arbeid is een fenomeen dat zich al jaren voltrekt. Dit is het geval bij zowel vrouwen als mannen. Tussen 2003 en 2007 is het percentage vrouwen met een flexibele arbeidsrelatie opgelopen van 14% naar 17%. Daarna bleef het min of meer constant. Ook bij mannen deed zich tussen 2003 en 2007 een stijging voor. Tegelijkertijd nam het aandeel in de werkzame beroepsbevolking met een vaste arbeidsrelatie af, bij vrouwen iets minder sterk dan bij mannen. Zowel bij vrouwen als bij mannen groeide het aandeel zelfstandigen, voornamelijk door de toename van het aantal zzp'ers (Bierings et al. 2013).

Tabel 4.6

Werkzame beroepsbevolking naar positie in de werkkring, bevolking van 20-64 jaar, 2003-2013 (in procenten)

	vrouwen			mannen		
	werknemers		zelfstandigen	werknemers		zelfstandigen
	vaste arbeidsrelatie	flexibele arbeidsrelatie		vaste arbeidsrelatie	flexibele arbeidsrelatie	
2003	77	14	9	75	10	15
2004	76	14	10	74	10	15
2005	76	14	10	73	11	16
2006	75	15	10	72	12	16
2007	73	17	10	70	13	17
2008	72	18	10	70	13	17
2009	72	18	10	71	13	17
2010	72	17	10	70	13	17
2011	72	17	11	69	14	18
2012	71	18	11	68	14	18
2013	71	17	12	67	14	19

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

4.5 Vrouwelijk ondernemerschap

Steeds meer vrouwelijke ondernemers

Een toenemend aandeel vrouwen en mannen verdient als zelfstandige zijn of haar brood. Zij zijn ondernemer met (zmp) of zonder personeel (zzp).² De meesten van hen, vrouwen nog iets vaker dan mannen, hebben een eenmansbedrijfje waarbij ze diensten aanbieden, bijvoorbeeld als schoonheidsspecialiste, thuiszorgster, huisschilder, vertaler of bedrijfsadviseur. Een kleiner deel levert producten, bijvoorbeeld via een webwinkel (Kösters et al. 2013). In 2014 zijn in totaal 376.000 vrouwen en 762.000 mannen werkzaam als zelfstandige (Annink en Den Dulk 2014).

Ook in ander Europese landen zijn mannen ongeveer twee keer zo vaak ondernemer als vrouwen. Dit zou te maken kunnen hebben met een verschillende inschatting van de mogelijkheden om een succesvol eigen bedrijf te beginnen. Vrouwen in Nederland, en

overigens ook in andere EU-landen, schatten de kansen daartoe lager in dan mannen, zijn banger om te falen als ondernemster en denken met name veel minder vaak daarvoor de juiste capaciteiten te hebben (Kelly et al. 2013).

De groei van het aantal zelfstandigen heeft onder andere te maken met de vergrijzing. Zowel mannelijke als vrouwelijke zelfstandigen zijn gemiddeld genomen wat ouder dan de rest van de werkzame bevolking. Door hun langere werkervaring en grotere netwerk zien zij wellicht meer mogelijkheden om voor zichzelf te beginnen. Een alternatieve verklaring is dat ouderen, als zij werkloos worden, moeilijker weer aan de slag kunnen komen en daarom voor zichzelf beginnen (Bosch et al. 2012). Dat laatste lijkt in ons land relatief weinig voor te komen. Tot 2012 begon slechts 6% van de vrouwelijke ondernemers en 9% van de mannen in Nederland voor zichzelf omdat het niet lukte op een andere manier aan werk en inkomen te komen. In vrijwel alle andere EU-landen is het aandeel dat uit noodzaak een eigen bedrijf begint veel hoger (het EU-gemiddelde ligt op 17% à 18%). De meeste mensen die in ons land als zelfstandige aan de slag gaan, doen dit dus, veel vaker dan in omringende landen, uit vrije keuze (Kelly et al. 2013). Het is ook mogelijk dat dit een rationalisatie achteraf is. Van alle zzp'ers is 40% ooit afhankelijk geweest van een uitkering, tegen 30% van de mensen met een regulier dienstverband (Josten et al. 2014). Ook is denkbaar dat het aandeel noodgedwongen zelfstandigen inmiddels wel is opgelopen onder invloed van de crisis.

Vrouwen met partner en kinderen relatief vaak werkzaam als zelfstandige

De vrouwelijke ondernemers zijn gemiddeld genomen wat hoger opgeleid dan vrouwen in loondienst, en ook hoger dan mannelijke ondernemers (Annink en Den Dulk 2014). Ook hebben zij relatief vaak kinderen (Bosch et al. 2012). De helft van de ondernemsters woont samen met een partner en thuiswonende kinderen, en dat is meer dan onder vrouwen in het algemeen (Bleeker et al. 2011). Mogelijk verwachten zij dat een eigen onderneming makkelijker te combineren is met de zorg voor hun kinderen dan een baan in loondienst (Annink en Den Dulk 2014; Bosch et al. 2012). De motivatie van vrouwen om voor zichzelf te beginnen wijst in dezelfde richting. Vaak deden ze dit omdat ze eigen baas willen zijn, compleet met de vrijheid die dat biedt (32%), of omdat ze denken zo tot een betere balans tussen werk en privé te komen (14%). Mannen ondernemen vaker omdat ze een idee voor een nieuw product of dienst willen realiseren of uit financiële overwegingen (Bleeker et al. 2011).

Deze verschillende uitgangspunten zien we terug in de vorm van de onderneming. Vrouwelijke ondernemers hebben minder vaak personeel in dienst dan mannen (resp. 24% en 33%) en werken vaker in deeltijd. De mannen steken gemiddeld 44 uur per week in hun bedrijf, de vrouwen ruim tien uur minder (www.cbs.nl/statline). Met deze 33 uur gemiddeld werken ze overigens nog steeds flink meer dan vrouwen in loondienst (Annink en Den Dulk 2014; Bleeker et al. 2011).

Vrouwelijke en mannelijke zzp'ers zijn even tevreden over de balans tussen werk en privé. Deze geven ze beiden gemiddeld een 7 (Annink en Den Dulk 2014). Vaker dan werknemers vinden zzp'ers dat de werktijden goed aansluiten bij hun thuissituatie. Ook rapporteren ze minder vaak een hoge werkdruk (Josten et al. 2014).

Twee op de drie vrouwelijke ondernemers economisch zelfstandig

Een alternatieve verklaring waarom vrouwen met kinderen relatief vaak een eigen bedrijf beginnen, is dat zij vaak een partner hebben en daarom minder afhankelijk zijn van de winst die ze met hun onderneming zouden kunnen genereren: 42% van de vrouwelijke zzp'ers noemt zich hoofdkostwinner, tegen 84% van de mannen (Annink en Den Dulk 2014).

Gemiddeld hadden vrouwen met een eigen onderneming in 2013 een persoonlijk inkomen van 28.400 euro per jaar, en dat is ruim 70% van dat van mannelijke ondernemers (zie § 7.2). Dit inkomen kan bestaan uit winst uit de eigen onderneming, eventueel aangevuld met salaris uit een andere betrekking of een aanvullende uitkering. De variatie in de winsthoogte is echter groot. Drie op de tien vrouwelijke ondernemers maken zelfs helemaal geen winst (Bleeker et al. 2011). Vandaar dat vaak het mediane inkomen wordt gebruikt. Dit is het inkomen waar de helft van de ondernemers onder blijft. In 2010 lag dit mediane inkomen uit onderneming voor vrouwen op 15.000 euro per jaar. De helft van de ondernemers houdt aan haar inspanningen dus minder over dan dat. Bij de mannen lag het mediane inkomen 40% hoger op 26.000 euro (Annink en Den Dulk 2014). Een verklaring voor de lagere bedrijfswinsten van vrouwen is dat zij vaker alleen werken. Ook hebben zij minder managementervaring en zouden meer risicomijdend zijn dan mannen. Bovendien werken zij vaker in minder goed betalende sectoren van de arbeidsmarkt zoals cultuur, recreatie en overige dienstverlening (Annink en Den Dulk 2014). Overigens blijkt dat binnen de afzonderlijke sectoren de bedrijfswinst van mannen hoger is dan die van vrouwen, en dat dit verschil zelfs het grootste is in de sectoren waar vrouwen oververtegenwoordigd zijn: zorg, openbaar bestuur en onderwijs. De winst van de vrouwelijke ondernemers bedraagt daar slechts 44% van die van de mannen (Bleeker et al. 2011). Ook het verschil in in de onderneming geïnvesteerde uren speelt een rol, al blijkt dat geen afdoende verklaring. Bij de voltijds werkende zelfstandigen ligt het inkomen van de vrouwen immers nog steeds een kwart onder dat van de mannen (Moonen 2012).

De inkomsten uit de eigen onderneming, eventueel aangevuld met inkomsten uit andere werkzaamheden³ waren in 2012 bij 66% van de vrouwelijke zelfstandigen hoger dan het bijstandsniveau en daarmee waren deze vrouwen dus officieel economisch zelfstandig (voor een toelichting op dit begrip zie § 7.5). Van alle werkende vrouwen verdient 73% meer dan deze ondergrens. Daarmee lijkt het zelfstandig ondernemen voor vrouwen niet de makkelijkste manier om financieel op eigen benen te kunnen staan. Zeker als we ermee rekening houden dat vrouwelijke ondernemers relatief vaak hoogopgeleid zijn, en bovendien gemiddeld genomen meer tijd steken in hun bedrijf dan de vrouwelijke werknemers in hun baan. Overigens geldt hetzelfde voor de mannelijke ondernemers. Van hen verdient 77% meer dan het bijstandsniveau, tegen 87% van alle werkende mannen. De voordelen van het zzp-schap lijken dan ook meer in de arbeidsomstandigheden en de mogelijkheden tot afstemming met het thuisleven te zitten dan in de hoogte van het inkomen (Josten et al. 2014).

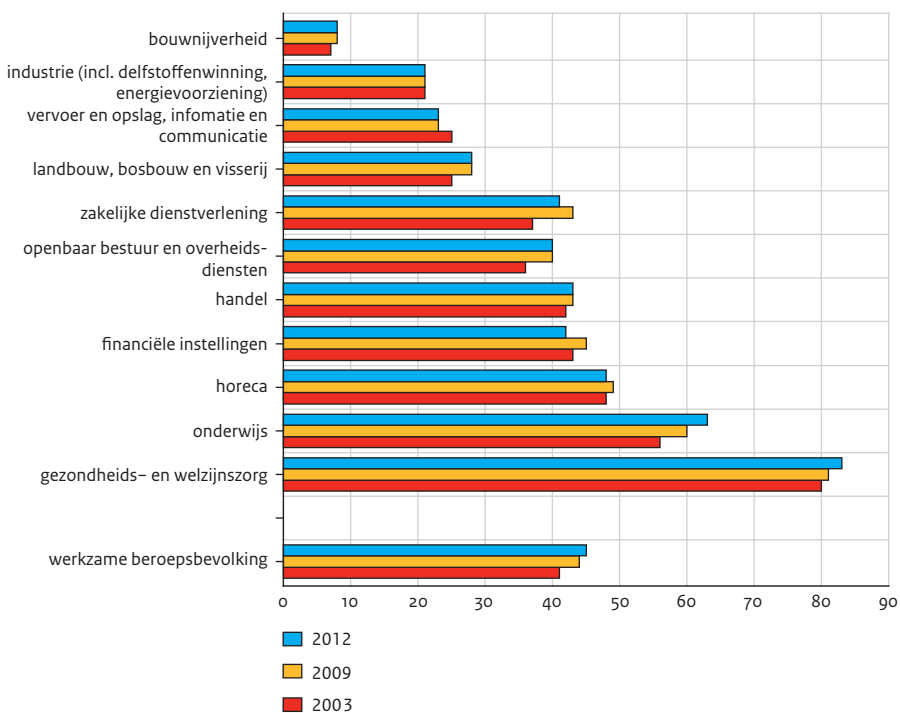
4.6 Bedrijfstak en beroepsniveau

Gezondheidszorg en onderwijs steeds meer gedomineerd door vrouwen

Van de werkzame beroepsbevolking in 2012 was 45% vrouw.⁴ In drie bedrijfstakken lag dit percentage hoger, namelijk in de horeca (48%), het onderwijs (63%) en de gezondheids- en welzijnszorg (83%). Het onderwijs en de gezondheids- en welzijnszorg zijn traditioneel typische vrouwensectoren, in 2012 nog duidelijker dan in 2009 en 2003. Ook in de zakelijke dienstverlening en bij openbaar bestuur en overheidsdiensten waren in 2012 meer vrouwen werkzaam dan in 2002.

Figuur 4.6

Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking naar bedrijfstak, bevolking van 20-64 jaar, 2003-2012 (in procenten)

Bron: CBS (enquête beroepsbevolking '03-'13)

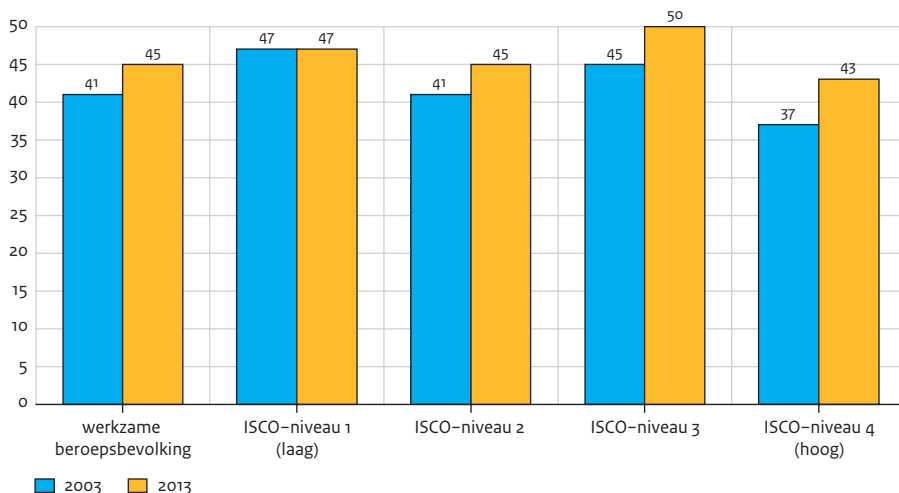
Aandeel werkende vrouwen in hoogste beroepsniveau duidelijk onder gemiddelde

In 2013 was net als in 2012 45% van de werkzame beroepsbevolking vrouw. Van de vier beroepsniveaus (zie definities verderop in deze paragraaf) ligt alleen het percentage werkende vrouwen met een beroep op het hoogste niveau hier duidelijk onder. Deze vrouwen vormen de qua omvang op een na grootste groep, namelijk 980.000 op een totaal van ruim 3,2 miljoen werkzame vrouwen. Het merendeel van de vrouwen (1,3 miljoen) werkte in een beroep met niveau 2. Bij dit niveau bedroeg het aandeel werkende vrouwen 45%, wat precies overeenkomt met het aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking.

In beroepen met niveau 3 is de man-vrouwverhouding vrijwel gelijk. Dat was tien jaar eerder wat minder het geval. Ook op het hoogste niveau en op niveau 2 zijn vrouwen nu meer vertegenwoordigd dan in 2003.

Figuur 4.7

Aandeel vrouwen in de werkzame beroepsbevolking naar beroepsniveau (ISCO), bevolking van 20-64 jaar, 2003 en 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

Kader 4.2 Beroepsniveau: International Standard Classification of Occupations (ISCO)

De ISCO is een internationale classificatie van beroepen op grond van overeenkomst qua niveau en specialisatie van de benodigde vaardigheden om het beroep uit te oefenen. De ISCO wordt gebruikt in (internationaal vergelijkend) onderzoek in statistieken over het beroep. Het CBS gebruikt vanaf verslagjaar 2012 alleen nog de ISCO-08 voor het coderen van beroep in persoonsenquêtes. De ISCO-08 is een classificatie van de International Labour Office (ILO) en is de gereviseerde opvolger van de ISCO-88.

Er worden vier beroepsniveaus onderscheiden:

Niveau 1 Beroepen die gekenmerkt worden door simpele, routinematige taken die met de handen worden uitgevoerd, zoals schoonmaker, lader en lossen, keukenhulp en vakkenvuller.

Niveau 2 Beroepen die gekenmerkt worden door het werken met machines, voertuigen of elektrische apparaten, zoals buschauffeur, naaister, kapster, griffier, elektriciën en monteur.

Niveau 3 Beroepen die gekenmerkt worden door het uitvoeren van complexe technische en praktische taken die specialistische kennis vereisen, zoals medisch laborant, röntgenoloog, winkelmanager en computerspecialist.

Niveau 4 Beroepen die gekenmerkt worden door het uitvoeren van taken die het oplossen van complexe problemen, besluitvorming en creativiteit vereisen, gebaseerd op omvangrijke theoretische kennis van een bepaald vakgebied, zoals systeemanalist, medisch specialist, civiel ingenieur en leraar.

4.7 Werkloosheid en redenen om niet te werken

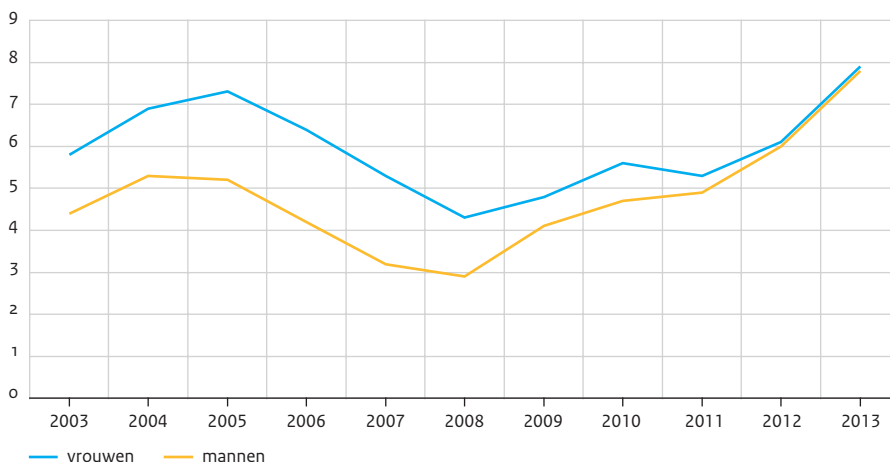
Werkloosheid bij vrouwen en mannen in 2013 vrijwel even hoog

De werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking is sinds 2003 (en daarvoor) onder vrouwen altijd hoger geweest dan onder mannen. Vanaf 2008, toen de economische crisis inzette en de werkloosheid flink begon te stijgen, is dit verschil echter steeds kleiner geworden. Dit komt doordat mannen vaker dan vrouwen actief zijn in conjunctuurgevoelige sectoren, zoals de bouw en de transportsector. Hierdoor liep bij hen de werkloosheid sneller op dan onder vrouwen. In 2008 bedroeg de werkloosheid onder vrouwen 4,3% en onder mannen 2,9%, in 2013 was dat respectievelijk 7,9% en 7,8%.

Mensen met een niet-westerse herkomst kennen in vergelijking met autochtone Nederlanders een hoog werkloosheidspercentage. Dat geldt voor vrouwen evenzeer als voor mannen. In 2013 was 18% van de niet-westerse vrouwen en mannen in de beroepsbevolking werkloos, dat is drie zo vaak als bij autochtone vrouwen en mannen (6%). Ook nam de werkloosheid sinds het begin van de crisis bij niet-westerse vrouwen en mannen sterker toe dan bij autochtonen (www.cbs.nl/statline).

Figuur 4.8

Werkloosheid, bevolking van 20-64 jaar, 2003-2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

Aantal vrouwen dat niet wil werken vanwege zorg voor gezin gehalveerd

Iemand die werkloos is, heeft geen werk (of heeft werk van minder dan twaalf uur per week), maar wil wel twaalf uur of meer per week werken, is daarvoor direct beschikbaar en is bovendien actief op zoek naar werk. Daarnaast zijn er echter ook mensen die aangeven niet twaalf uur of meer per week te willen of te kunnen werken. In 2013 gold dit voor ruim 1,2 miljoen vrouwen, dat waren er twee keer zoveel als het aantal mannen dat niet wil of kan werken (600.000). Wel was dit aantal fors lager dan in 2003. Toen waren er nog bijna 1,8 miljoen vrouwen die niet willen of kunnen werken.

De daling komt vooral doordat steeds minder vrouwen de zorg voor het gezin of huishouden als reden zien om niet te willen of kunnen werken. Dit aantal halveerde van 590.000 in 2003 tot 280.000 in 2013. Dat komt neer op 6% van alle vrouwen van 20 tot 65 jaar. In lijn met deze daling stoppen steeds minder vrouwen met werken na de geboorte van hun eerste kind (hoofdstuk 5). Door mannen wordt de zorg voor het gezin zelden genoemd als reden om niet te willen werken.

Ziekte of arbeidsongeschiktheid belangrijkste reden om niet te kunnen werken

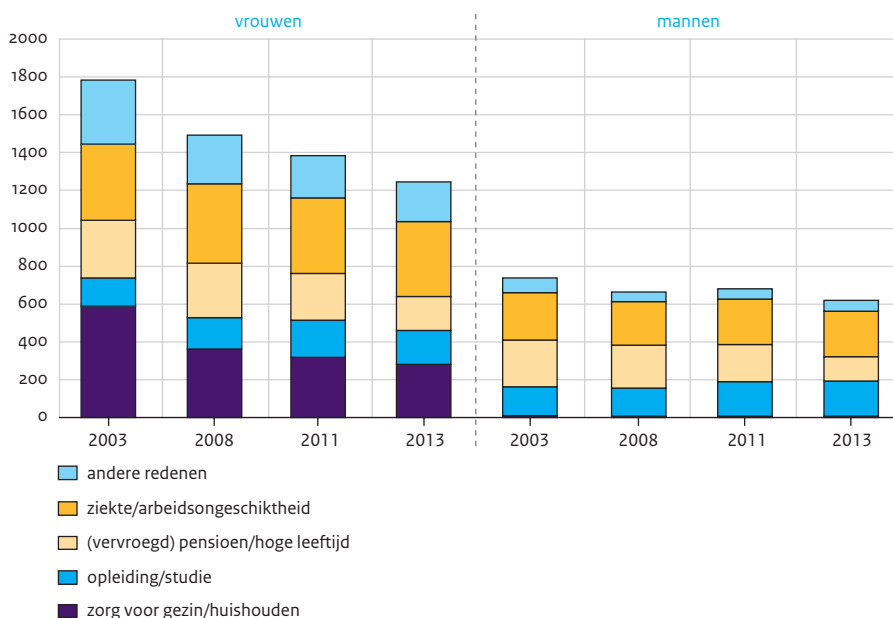
In 2013 gaven 396.000 vrouwen en 242.000 mannen aan niet te kunnen werken vanwege ziekte of arbeidsongeschiktheid. Dit komt neer op 32% respectievelijk 39% van de vrouwen en mannen die niet willen/kunnen werken; ziekte of arbeidsongeschiktheid vormt daarmee voor beide seksen hiervoor de belangrijkste reden. Op de tweede plaats bij vrouwen stond de zorg voor het gezin of huishouden met 22%. In 2003 stond de zorg voor het gezin bij vrouwen nog op nummer één.

Bij mannen was in 2013 vervroegde pensionering of hoge leeftijd met 20% de op een na belangrijkste reden om niet te willen werken. Sinds 2008 is dit percentage behoorlijk teruglopen. Toen wilde nog 34% niet werken vanwege vervroegde pensionering of hoge leeftijd. Ook bij vrouwen daalde dit aandeel: van 19% in 2008 naar 15% in 2013. De afname hangt samen met de invoering van wetswijzigingen en regelgeving gericht op inperking van regelingen voor vervroegd pensioen.

Het aandeel dat vanwege studie of opleiding geen betaald werk wilde, nam in de periode 2008-2013 bij vrouwen toe van 11% naar 14% en bij mannen van 23% naar 30%. Veel jongeren leren tegenwoordig langer door (zie hoofdstuk 2).

Figuur 4.9

Redenen om geen betaald werk voor twaalf uur of meer per week te willen, bevolking van 20-64 jaar, 2003-2013 (in absolute aantallen x 1000)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

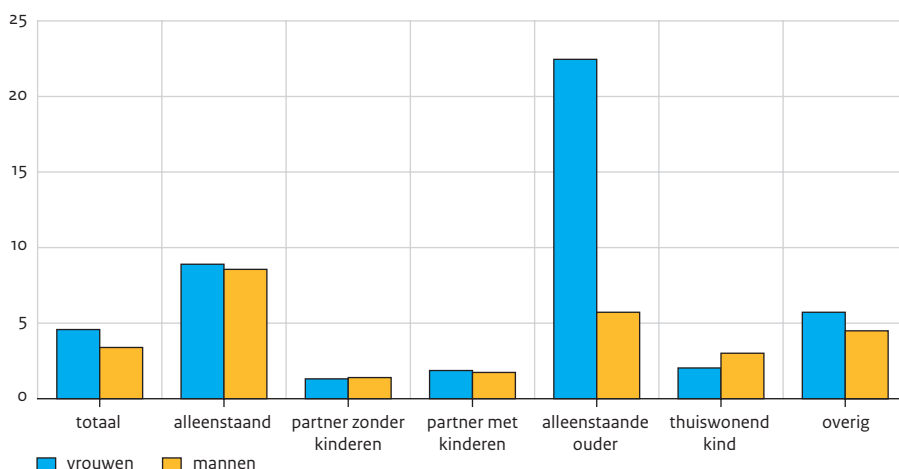
Een op de vijf alleenstaande moeders met bijstandsuitkering

Eind september 2013 ontvingen in Nederland 400.000 personen van 20 tot 65 jaar een bijstandsuitkering. Dit is 4% van de Nederlandse bevolking in die leeftijd. Vrouwen hadden iets vaker een bijstandsuitkering dan mannen: 4,6% tegenover 3,4%. Bij zowel vrouwen als mannen wordt het aandeel met een bijstandsuitkering sterk bepaald door de huishoudenssituatie. Onder samenwonende vrouwen en mannen is het percentage met een bijstandsuitkering laag. Een verdienende partner of een ander gezinslid met betaald

werk vergroot immers de kans dat het huishoudensinkomen boven de bijstandsgrens ligt, waardoor niemand in het huishouden recht op de uitkering heeft. Onder mensen zonder partner is het aandeel met een bijstandsuitkering naar verhouding juist groot. Het hoogste percentage kennen de alleenstaande moeders: ruim een op de vijf ontving eind september 2013 een bijstandsuitkering. Bij de alleenstaande vaders was dat ruim een op de twintig. Ook bij alleenstaanden was het percentage met bijstand betrekkelijk hoog. In deze groep was er echter weinig verschil tussen vrouwen en mannen.

Figuur 4.10

Aandeel bijstandsontvangers naar positie in het huishouden, bevolking van 20-64 jaar, ultimo september 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Bijstandsuitkeringenstatistiek '13)

4.8 Opvattingen over het belang van werk

Vrouwen hebben iets minder vaak werk dan mannen en werken met name veel vaker in deeltijd. Dit verschil lijkt niet te maken te hebben met het belang dat vrouwen hechten aan de inhoud van hun werk. Ze geven even vaak als mannen aan veel plezier te hebben in hun werk, en dit werk belangrijk te vinden voor hun zelfontplooiing. Ook hechten ze er even vaak aan om op deze manier een steentje bij te dragen aan de maatschappij. Maatschappelijk aanzien via het werk motiveert hen iets minder dan mannen, de contacten op het werk waarderen ze juist wat meer. Grotere verschillen vinden in ambities. Vrouwen geven minder vaak aan dat ze in hun werk veel willen bereiken. Een derde van de vrouwen, tegen bijna de helft van de mannen, streeft ernaar om door te groeien naar een hogere functie. Weinig vrouwen streven ernaar om een toppositie te bereiken, zeker als dit zou betekenen dat ze daarmee hun gezin wat tekort zouden doen. Ook mannen trekt dit niet zo, maar nog altijd twee keer zo vaak als vrouwen. Het grootste verschil

tussen vrouwen en mannen, in dit geval alleen vrouwen en mannen die aangeven een gezin te hebben, is de bereidheid om voltijds te werken. Driekwart van de vrouwen wil liever niet voltijds werken om tijd over te houden voor de kinderen. Dat zijn er ruim twee keer zoveel als onder de mannen. Toch zou ook van de vaders ruim een op de drie graag in deeltijd willen werken. Gezien de gemiddelde arbeidsduur van de vaders (40 uur per week, zie § 4.3) blijft het bij hen vaak bij een wens, terwijl moeders dit wel realiseren.

Tabel 4.7

Opvattingen over het belang van betaalde arbeid, vrouwen en mannen van 20-64 jaar, 2014
(in procenten 'geheel/enigszins mee eens')^a (n = 1470)

	vrouwen	mannen
Ik heb veel plezier in mijn werk. ^b	76	74
Betaalde arbeid is belangrijk voor mijn zelfontplooiing en zelfontwikkeling. ^b	69	66
Betaalde arbeid is belangrijk omdat je zo een steentje bijdraagt aan de maatschappij. ^b	57	62
Betaalde arbeid is belangrijk omdat het je maatschappelijk aanzien geeft.	35	39
Betaalde arbeid is belangrijk vanwege de contacten met anderen.	70	62
Ik wil in mijn werk veel bereiken.	44	53
Ik ben bereid mijn familie wat tekort te doen om carrière te maken. ^c	7	16
Ik zou graag een toppositie willen bekleden.	11	23
Ik wil in mijn werk doorgroeien naar een hogere functie.	32	48
Ik werk liever niet voltijds, zodat ik tijd overhoud voor de zorg voor mijn kinderen. ^c	73	36

a Geordend van geen verschil tussen vrouwen en mannen tot groot verschil tussen vrouwen en mannen (= sterke correlatie).

b Het verschil tussen vrouwen en mannen is niet significant.

c Alleen ingevuld door mensen met een gezin (n = 1105).

Bron: SCP (EMOP'14)

Alleenstaande mannen hechten ongeveer evenveel belang aan werk en carrière maken als samenwonend mannen. Bij vrouwen maakt het wel of niet hebben van een partner wel uit. Alleenstaande vrouwen vinden vaker dan samenwonende vrouwen betaald werk belangrijk vanwege de zelfontplooiing, de contacten en het maatschappelijk aanzien. Ook willen ze vaker in hun werk veel bereiken en doorgroeien naar een hogere functie (niet in tabel).⁵ Deze verschillen kunnen niet verklaard worden uit een verschil in leeftijd, want beide groepen zijn ongeveer even oud.

4.9 Conclusies

Ondanks crisis steeds meer vrouwen beschikbaar voor werk

Het aandeel vrouwen met een baan van twaalf uur of meer schommelt al sinds 2008 rondom de 64%. Bij mannen is dit in dezelfde periode afgenomen van 82% naar 78% en het verschil tussen mannen en vrouwen is daarmee dus kleiner geworden. De werkloosheid van vrouwen is opgelopen, maar die van mannen nog sterker. En terwijl in

vorige periodes van hoge werkloosheid een deel van de vrouwen zich weer terugtrok uit de arbeidsmarkt (het klapstoeffect), is dat nu niet het geval. Integendeel, de brutoarbeidsparticipatie van vrouwen is ook de afgelopen periode gestaag gestegen. Het aantal vrouwen dat aangeeft niet te kunnen of willen werken is eveneens gedaald. Vrouwen zijn dus vooralsnog minder getroffen door de crisis, en de verschillen met mannen zijn iets afgenomen. Of dit zo blijft is zeer de vraag. In de tweede fase van de crisis zullen de bezuinigingen op de welvaartstaat vooral de werkgelegenheid in de publieke sector en de dienstverlening (zoals de zorg) treffen, sectoren waar vrouwen oververtegenwoordigd zijn. Bovendien zullen mannen als eerste profiteren van de aantrekkende economie, aangezien zij oververtegenwoordigd zijn in conjunctuurgevoelige sectoren als de bouw en de industrie.

Arbeidsdeelname van niet-westerse vrouwen, alleenstaande moeders en vrouwen met middelbare opleiding afgenomen

Niet alle vrouwen hebben hun positie op de arbeidsmarkt weten te handhaven. Vooral van groepen vrouwen die toch al geen sterke positie innamen op de arbeidsmarkt, is de arbeidsparticipatie tijdens de crisis gedaald. De verschillen tussen vrouwen zijn daarmee toegenomen. Terwijl de arbeidsparticipatie van autochtone vrouwen gelijk bleef, daalde die van de niet-westerse vrouwen. Ook steeg de werkloosheid tussen 2011 en 2013 onder hen meer dan onder autochtonen. Daarbij spelen de hogere aandelen jongeren en flexwerkers onder niet-westerse migranten een belangrijke rol. Juist deze groepen werden flink geraakt door de crisis.⁶ Vooral vrouwen met een Turkse achtergrond zijn hun werk kwijtgeraakt.

Alleenstaande moeders met minderjarige kinderen hebben minder vaak een baan dan samenwonende moeders en ook dit verschil is toegenomen. Vrouwen met een wetenschappelijke opleiding hebben sinds 2011 hun positie op de arbeidsmarkt verder versterkt, terwijl bij vrouwen met een lagere opleiding het aandeel met een baan gelijk bleef of daalde, dit laatste vooral bij de vrouwen met een opleiding op middelbaar niveau.

Vrouwen willen werken, maar liever niet voltijds

74% van de werkende vrouwen heeft een deeltijdbaai van minder dan 35 uur per week. De gemiddelde arbeidsduur van werkende vrouwen was in 2013 zo'n 26 uur en bevindt zich al tien jaar op dit niveau. Bij mannen lag de arbeidsduur in deze periode ook nagenoeg constant op ongeveer 38 uur. Dat vrouwen zoveel vaker dan mannen in deeltijd werken lijkt in lijn met het verschil in belang dat ze hechten aan betaald werk. Vrouwen geven net zo vaak als mannen aan veel plezier te hebben in hun werk en hun werk belangrijk te vinden vanwege de zelfontplooiing, de contacten en het maatschappelijk nut. Maar ze zijn minder gericht op het maken van carrière, waarop een voltijdwerkweek meer kans geeft (Román 2006). En vooral hebben vrouwen met een gezin veel vaker een voorkeur voor een deeltijdbaai om zo meer tijd voor de kinderen te hebben. Driekwart van de moeders, tegen een op de drie vaders, wil liever niet voltijds werken. De vaders die wel in deeltijd zouden willen werken, blijken deze wens vervolgens ook minder in de praktijk te brengen. Terwijl jonge moeders gemiddeld 24 uur in de week werken, komen vaders op een werkweek van 40 uur, en dat is meer dan in welke andere levensfase dan

ook. Volgens veel mannen zou het werk het niet toelaten dat zij in deeltijd zouden gaan werken, of is het financieel niet haalbaar (Pouwels en Hillebrink 2009). Ook in het volgende hoofdstuk zullen we zien dat slechts weinig mannen minder gaan werken als ze vader worden, en dat dit aandeel in tien jaar tijd niet is veranderd.

Horizontale en verticale segregatie

In hoofdstuk 3 is gebleken dat het aandeel meisjes dat voor een opleiding in de techniek kiest is toegenomen en dat ook iets meer jongens voor de zorg of het onderwijs kiezen. Op de arbeidsmarkt heeft dat nog niet geleid tot een afname van de horizontale beroepensegregatie. Integendeel. In de bedrijfstakken met het laagste aandeel vrouwen (bouw en industrie) is het aandeel vrouwen sinds 2009 nog verder afgenomen. In het onderwijs en de zorg nam hun aandeel juist nog iets verder toe. Niet alleen het nog steeds bescheiden aantal meisjes dat kiest voor een technische opleiding is hieraan debet. Ook blijken vrouwen met een technische opleiding minder vaak daadwerkelijk in de techniek aan het werk te gaan dan mannen met een technische opleiding (Gelderblom en De Hek 2014). Het gebrek aan deeltijdbanen in deze sector wordt genoemd als een belangrijk obstakel.

De verticale segregatie neemt wel iets af. Het aandeel vrouwen op het laagste beroepsniveau bleef gelijk, terwijl op de hogere beroepsniveaus, en met name op het hoogste niveau, hun aandeel is toegenomen. Dit sluit aan bij de constatering in hoofdstuk 3 dat vrouwen steeds hoger zijn opgeleid, in de jongere cohorten zelfs hoger dan mannen.

Steeds meer vrouwelijke ondernemers

In 2014 zijn 376.000 vrouwen zelfstandig ondernemers, meestal zonder personeel. Dit zijn relatief vaak hoogopgeleide vrouwen en betrekkelijk veel van hen hebben kinderen. Zij noemen vaak de vrijheid en flexibiliteit als belangrijke reden waarom zij voor zichzelf zijn begonnen, en vinden vaker dat de werktijden goed aansluiten op hun privéleven. Hun inkomen is lager dan dat van mannelijke ondernemers, onder andere doordat zij in minder goed betalende sectoren werken, minder uur in hun onderneming steken en minder vaak personeel in dienst hebben. Twee op de drie vrouwelijke zelfstandigen verdienen met hun onderneming meer dan het bijstandsniveau en zijn daarmee officieel economisch zelfstandig. Onder vrouwelijke werknemers is dit aandeel hoger.

Noten

- 1 Ook de Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) spreekt Nederland aan op de aanzienlijke onderbenutting van menselijk kapitaal door het hoge aandeel in deeltijd werkende vrouwen (OECD 2012).
- 2 In deze paragraaf worden ze samengenomen onder de noemer 'ondernemers'. In sommige bronnen is uitsluitend onderzoek gedaan naar zelfstandigen zonder personeel. Dan wordt de term zzp'er gebruikt.
- 3 17% van de vrouwelijke zelfstandigen heeft ook nog een andere baan (Annink en Den Dulk 2014).
- 4 Jaarcijfers over 2013 naar bedrijfstak waren ten tijde van ons onderzoek nog niet beschikbaar.

- 5 De meeste alleenstaanden hebben geen kinderen en daarmee verviel voor hen de stelling 'Ik ben bereid mijn familie wat tekort te doen om carrière te maken' en de stelling 'Ik werk liever niet vol-tijds, zodat ik tijd overhoud voor de zorg voor mijn kinderen'.
- 6 Flexibele arbeidskrachten profiteren vaak wel als eerste van economisch herstel.

5 De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken

Femke van der Sman (SCP), Marjolein Korvorst (CBS), Mariëlle Cloïn (SCP)
en Ans Merens (SCP)
m.m.v. Marian Driessen (CBS)

5.1 Inleiding

Een steeds groter deel van de moeders combineert de zorg voor hun kinderen met betaald werk (zie § 4.2). Daarnaast zijn er de huishoudelijke taken, en wordt er in het kader van de participatiesamenleving steeds nadrukkelijker een beroep gedaan op mannen en vrouwen om als mantelzorger hulpbehoevenden in hun omgeving bij te staan. Om de arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van vrouwen te vergroten wordt in de emancipatiebeleidsbrief ingezet op een betere verdeling van dit onbetaalde werk thuis. Daarvoor is volgens de minister een cultuurverandering nodig, vooral om vaders meer te betrekken bij de zorg voor jonge kinderen en het huishouden (TK 2012/2013a). Het is opvallend dat in het huidige emancipatiebeleid weer aandacht is voor herverdeling van het onbetaalde werk tussen vrouwen en mannen. Sinds 2007 was dit geen thema meer in het emancipatiebeleid, terwijl er eerder wel steeds aandacht voor was.

Verder zet de minister in op een betere combineerbaarheid van arbeid en zorg door meer mogelijkheden om flexibel te werken en door een 'goede en betaalbare' kinderopvang. In de uitwerking van dit laatste punt gaat het in de beleidsbrief alleen om versterking van de pedagogische kwaliteit van de leidsters (TK 2012/2013a). In de jaren 2012 en 2013 is er flink bezuinigd op de kinderopvangtoeslag die ouders voor hun kind ontvangen. In 2014 is de toeslag weer iets verhoogd (TK 2013/2014c).

Verlofregelingen worden niet expliciet genoemd in de emancipatiebeleidsbrief, maar worden in het algemeen als belangrijke faciliteiten beschouwd om arbeid en zorg te kunnen combineren. In 2011 heeft het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) het wetsvoorstel *Modernisering regelingen voor verlof en arbeidstijden* ingediend (TK 2010/2011b). Dit wetsvoorstel is onlangs door de Tweede Kamer aangenomen (TK 2014/2015a) en lag bij het ter perse gaan van deze monitor bij de Eerste Kamer. In het voorstel worden verschillende verlofregelingen uitgebreid en verruimd. Vaders krijgen na de geboorte van hun kind een wettelijk recht op drie dagen onbetaald verlof bovenop de al bestaande twee dagen (betaald kraamverlof). Deze drie dagen verlof moeten worden opgenomen als ouderschapsverlof, dat verder niet wordt verruimd. Daarnaast wordt het kort- en langdurig zorgverlof uitgebreid. Voortaan kan het zorgverlof worden opgenomen voor hulp aan andere personen dan ouders, kinderen en partners. En langdurig zorgverlof kan voortaan ook worden ingezet voor noodzakelijke hulp aan langdurig zieken. Tot nu toe kon dit alleen bij levensbedreigende ziekten van familieleden en partners worden opgenomen.

In het beleid rond arbeid en zorg wordt er verder van uitgegaan dat gemeenten en sociale partners zich meer gaan inzetten om de combineerbaarheid van arbeid en zorg te verbeteren. Dat kunnen zij doen door de openingstijden voor hun klanten te verruimen, en door hun werknemers (betaald) zorgverlof aan te bieden, evenals meer zeggenschap over de invulling van werktijden (TK 2012/2013a).

Een nieuw, relevant element in het huidige kabinetsbeleid rond de combinatie van arbeid en zorg is het streven naar de zogenoemde participatiesamenleving, een term die sinds de Troonrede van 2013 veel gebruikt wordt. Met de participatiesamenleving wordt bedoeld dat iedereen die dat kan, verantwoordelijkheid moet nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving, terwijl de overheid daar geen of slechts een faciliterende rol bij speelt. De participatiesamenleving komt tot nu toe vooral bij de hervorming van de langdurige zorg naar voren (TK 2012/2013c). Van burgers wordt gevraagd dat zij vaker dan zij al doen mantelzorg verlenen aan zieke familieleden of andere naasten of vrijwilligerswerk doen in de gezondheidszorg. Omdat vrouwen (iets) vaker mantelzorg verrichten dan mannen en zij ook vaker vrijwilligerswerk met een verzorgend karakter doen, is de kans groot dat de zorg die de participatiesamenleving van burgers vraagt, vooral op (oudere) vrouwen zal neerkomen. Dit kan gevolgen hebben voor hun arbeidsdeelname of de zorg voor hun eigen gezin (Putters 2014).

In dit hoofdstuk staat centraal hoe vrouwen en mannen in Nederland arbeid en zorg combineren. Zet de trend dat steeds meer vrouwen blijven werken als zij voor het eerst moeder worden verder door? Niet alleen de feitelijke taakverdeling, ook de opvattingen over arbeid en zorg kunnen aan veranderingen onderhevig zijn. De opvattingen over onder meer kinderopvang, de arbeidsdeelname van moeders en de taakverdeling tussen partners zijn relevant in het licht van de cultuurverandering die het kabinet nastreeft. Verder gaan we in op het gebruik van voorzieningen, zoals kinderopvang en verlofregelingen. En staan we stil bij meer recente ontwikkelingen als flexibel en thuiswerken en bij het combineren van zorg voor zieke naasten (mantelzorg) met werk en zorg voor kinderen.

5.2 Tijdsbesteding

Mannen hebben het iets drukker dan vrouwen

Weinig is zo eerlijk verdeeld als tijd. Iedereen heeft er precies 24 uur per dag en 168 uur per week van. De manier waarop vrouwen en mannen met hun tijd omgaan is echter allerm minst gelijk. Daarbij gaat het niet zozeer om het totaal van de tijd die besteed wordt aan betaald werk en onbetaalde (veelal zorggerelateerde) taken: in 2011 besteedden vrouwen tussen de 20 en 64 jaar opgeteld bijna 48 uur per week aan betaald werk, huishouden, zorg voor kinderen en overige doorgaans onbetaalde taken als informele hulp (aan mensen buiten het eigen huishouden), doe-het-zelfklussen en vrijwilligerswerk. Bij mannen was dat iets meer, namelijk 51 uur per week in 2011. Mannen waren dus in 2011 opgeteld wat drukker bezet met hun taken dan vrouwen, maar dit beeld wisselt over de jaren. Onder vrouwen nam de verplichte tijd tussen 2006 en 2011 af (van ruim 50 naar bijna 48 uur), voor mannen bleef deze ongewijzigd. In 2006 bestond er vrijwel geen sekseverschil. Wat wel consequent verschilt, is dat waaraan vrouwen en mannen

hun tijd besteden. Vrouwen verrichten meer onbetaalde taken en mannen meer betaald werk. Dat patroon komt wereldwijd voor (Giménez-Nadal en Sevilla-Sanz 2012). Hoewel het streven van de overheid is dat vrouwen meer betaald werk gaan verrichten (TK 2012/2013a), zit er de laatste jaren vanuit het perspectief van de tijdsbesteding vrijwel geen beweging richting een gelijkere verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen vrouwen en mannen.

Verdeling van betaald en onbetaald werk tussen vrouwen en mannen blijft onveranderd

Een belangrijke ontwikkeling in de tijdsbesteding (m/v) gedurende de laatste jaren is dat de betaalde arbeidstijd onder vrouwen en mannen niet is toegenomen. Het is aanmerkelijk dat de economische crisis hierbij een rol speelt want in de jaren voor de crisis nam de betaalde arbeidstijd in het bijzonder onder vrouwen wel toe. De onbetaalde tijd is voor beide seksen wel afgenomen. Dat komt doordat de tijd voor huishoudelijke taken is gedaald. In de periode 2006-2011 is vooral bezuinigd op routinematige taken zoals koken, schoonmaken en de was doen (Cloïn 2013). Die ontwikkeling deed zich bij zowel vrouwen als mannen naar rato van hun inbreng voor, waardoor ook langs die weg niet meer gelijkheid in de tijdsbesteding tot stand kwam. De tijd voor de zorg voor kinderen is niet noemenswaardig veranderd tussen 2006 en 2011. Dit geldt voor alle 20-64-jarigen, maar ook onder ouders met minderjarige kinderen is de tijd die naar de zorg voor hun kinderen gaat gelijk gebleven tussen 2006 en 2011 (Cloïn 2013: 63). Ook de tijdsinvestering in (de combinatie van) informele hulp aan andere huishoudens, vrijwilligerswerk en doe-het-zelfklussen is niet gewijzigd tussen 2006 en 2011. Dat mannen hier in totaal wat meer tijd aan kwijt zijn komt doordat zij met name in het klussen meer tijd steken dan vrouwen. Aan informele hulp en vrijwilligerswerk besteden mannen en vrouwen vrijwel evenveel tijd (zie ook Van Houwelingen en De Hart 2013). Dat komt mogelijk ook door de in het onderzoek gehanteerde definitie van informele hulp, waar naast 'verzorgende' hulp aan volwassenen in andere huishoudens bijvoorbeeld ook het helpen met klussen bij burens en vrienden onder vallen, net als het oppassen op kleinkinderen.

Gelijkheid in de tijdsbesteding van vrouwen en mannen is geen beleidsdoel op zich. Wel is het emancipatiebeleid er al lange tijd op gericht om de economische zelfstandigheid en de arbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen. In de praktijk zijn de taken nog veelal volgens traditionele rolpatronen verdeeld en tijdsbestedingscijfers geven aan dat zich in vijftien jaar tijd (vanaf 1995) nauwelijks veranderingen voordeden in de aandelen van vrouwen en mannen in de totale betaalde en onbetaalde arbeidstaken. Zo is het aandeel van mannen in de totale tijd besteed aan zorg voor kinderen gelijk gebleven, evenals dat van vrouwen (zie Cloïn 2013: 69-70). Hier is volgens de overheid de nodige 'winst te behalen' door bijvoorbeeld in te zetten op een betere combineerbaarheid van arbeid en zorg en door een cultuurverandering ten aanzien van de rol van vaders bij de zorg voor jonge kinderen (TK 2012/2013b: 1).

Tabel 5.1

Tijd besteed aan betaalde^a en onbetaalde arbeid (huishouden, zorg voor kinderen en mantelzorg/vrijwilligerswerk/doe-het-zelfwerkzaamheden), personen van 20-64 jaar, 1975-2005 en 2006-2011^b (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2006	2011
vrouwen									
betaalde arbeid	6,8	7,9	9,0	10,9	12,6	15,6	17,8	17,5	17,9
onbetaalde arbeid wv.	42,6	42,9	42,2	37,3	35,0	33,5	32,9	32,8	29,7
huishouden	29,7	28,8	27,4	24,7	23,1	21,9	21,3	23,1	20,5
zorg voor kinderen	5,5	5,6	5,4	5,5	5,5	5,7	6,7	5,1	4,6
Informeel hulp/vrijwilligerswerk/ doe-het-zelf	7,4	8,5	9,4	7,1	6,4	5,9	4,9	4,6	4,7
totaal	49,9	50,8	51,2	48,2	47,6	49,1	50,7	50,2	47,6
mannen									
betaalde arbeid	32,3	29,4	29,0	30,8	32,9	34,8	34,2	30,4	32,4
onbetaalde arbeid wv.	15,0	16,8	18,5	16,8	18,4	17,4	17,5	20,6	18,7
huishouden	6,8	7,6	9,1	8,6	9,7	10,1	9,7	11,7	10,1
zorg voor kinderen	1,7	2,0	1,8	1,7	1,9	2,2	2,8	2,6	2,3
informeel hulp/vrijwilligerswerk/ doe-het-zelf	6,5	7,2	7,6	6,5	6,8	5,1	5,0	6,3	6,2
totaal	47,3	46,2	47,5	47,6	51,3	52,2	51,7	51,0	51,1

a Inclusief reistijd.

b Tussen 2005 en 2006 was sprake van een verandering in de methode van dataverzameling. Zo zijn de gegevens tot en met 2005 steeds tijdens een week in oktober verzameld en vanaf 2006 gedurende het hele jaar. Verschillen in de tijdsbesteding zijn mogelijk geen echte verschillen in gedrag maar het gevolg van de andere methode van dataverzameling. Voorzichtigheid is geboden bij het vergelijken van de gegevens voor en na 2005. Zie voor meer informatie Cloïn 2013 en Kamphuis et al. 2009.

Vet = verschil tussen 2006 en 2011 is significant ($p < 0,05$)

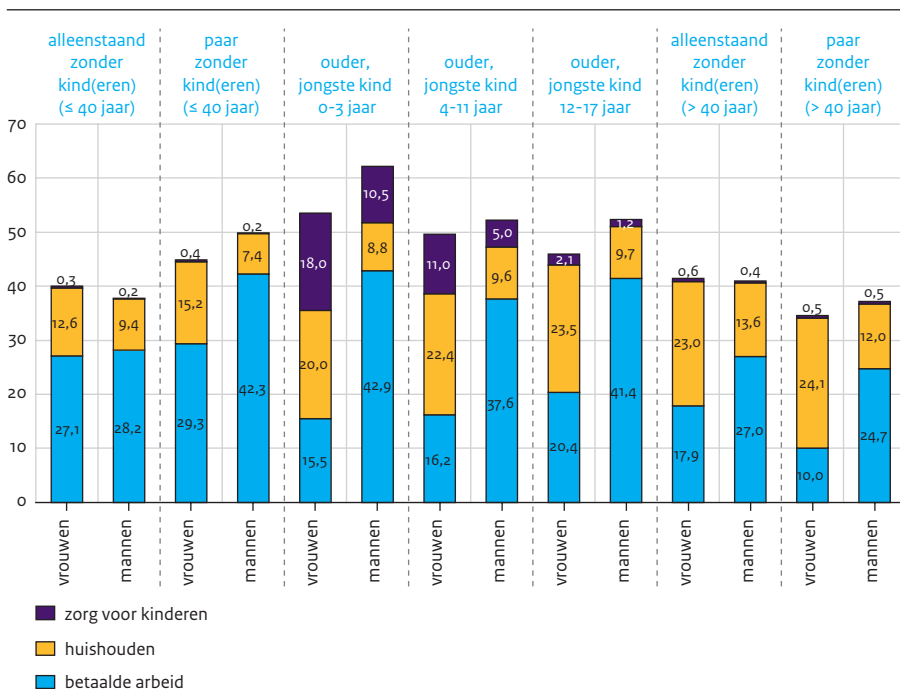
Bron: SCP (TBO'75-'05 en '06); SCP/CBS (TBO'11)

Ouders van jonge kinderen zijn het drukst, vaders nog meer dan moeders

Sommige groepen in de samenleving zien zich beduidend met meer 'verplichte' taken geconfronteerd dan andere. In het bijzonder ouders met jonge kinderen (tot 4 jaar) zijn veel tijd kwijt aan (de combinatie van) betaald werk, huishouden en zorg voor kinderen. Voor mannen telden dergelijke taken op tot ruim 62 uur per week en voor vrouwen tot 54 uur in 2011 (zie ook Cloïn 2013). Mannen besteden in de gezinsfase met zeer jonge kinderen de meeste tijd aan betaald werk: gemiddeld bijna 43 uur per week in 2011. De zorgtijd (huishouden en kinderen) is echter ook voor hen fors en bedraagt bijna twintig uur per week. Mannen met kinderen tot 4 jaar zijn daarmee het drukst bezet van de onderscheiden groepen, drukker ook dan vrouwen in dezelfde levensfase.

Figuur 5.1

Tijd besteed aan betaalde arbeid, huishoudelijke taken en de zorg voor kinderen, bevolking 20-64 jaar naar huishoudensamenstelling, 2011 (in uren per week)

Bron: Cloïn (2013: 66); SCP/CBS (TBO'11)

In tegenstelling tot enkele andere groepen in de samenleving (zoals alleenstaanden en (oudere) paren zonder jonge kinderen) zijn ouders met jonge kinderen de afgelopen jaren drukker geworden met de combinatie van betaalde en onbetaalde taken. Onder hen liep weliswaar ook de tijd voor huishoudelijke taken terug maar zij gingen tegelijk ook meer tijd aan betaald werk besteden waardoor men per saldo iets drukker is geworden. Een andere bevinding vanuit het perspectief van de tijdsbesteding is dat vrouwen minder tijd betaald werken in vergelijking met mannen, in al de onderscheiden fasen van de levensloop. Dat bleek ook al in hoofdstuk 4. Dit hangt dus niet alleen samen met het krijgen of hebben van kinderen, al nemen de verschillen doorgaans wel toe als er kinderen komen (Milkie et al. 2009; Pouwels 2011). Ook het moment van samenwonen blijkt in dat opzicht belangrijk, aangezien vrouwen dan plots fors minder uren betaald werken dan samenwonende mannen. Aan het huishouden besteden zij meer tijd, wat bevestigt dat het hebben van een partner bijdraagt aan een traditionelere verdeling van huishoudelijke zorgtaken (Treas en Drobnic 2010). Alleenstaande jonge vrouwen besteden eveneens al meer tijd aan het huishouden dan mannen in dezelfde situatie.

5.3 Arbeidspatroon van ouders

Combinatie voltijd-deeltijd komt meeste voor bij werkende ouders

In 2013 telde Nederland iets minder dan 1,3 miljoen (echt)paren (beide partners 25-50 jaar) met minderjarige kinderen. Net als in de jaren vanaf 2007 waren bij zeven van de tien paren beide partners werkzaam in een betaalde baan van twaalf uur of meer per week. Bij stellen zonder minderjarige kinderen (wel met eventuele meerderjarige kinderen) lag dat aandeel in 2013 circa 5 procentpunten hoger. Paren met minderjarige kinderen werkten vaker in een gecombineerde deeltijd- en voltijdbaan (54%) dan paren zonder opgroeiende kinderen (34%). Ook in de tien jaar ervoor kwam onder ouderparen met minderjarige kinderen het voltijd-deeltijdmodel het vaakst voor. Tussen 2003 en 2009 nam dit model in frequentie toe, maar vanaf 2009 is er een stabilisatie te zien. De combinatie van twee voltijdbanen komt in het algemeen een stuk minder vaak voor. Onder paren zonder minderjarige kinderen is veel vaker sprake van twee voltijdbanen (36% in 2013) dan bij paren met minderjarige kinderen (8%) die arbeid en zorg moeten combineren. De combinatie waarbij één persoon voltijds werkt (meestal de man) en de ander (meestal de vrouw) de zorg voor het huishouden en de kinderen op zich neemt en niet werkt, kwam in 2013 bij 23% van de stellen met kinderen tot 18 jaar voor. Sinds 2009 is dit percentage niet meer veranderd.

Tabel 5.2

Paren met en zonder minderjarige kinderen (beide partners 25 tot 50 jaar), 2003-2013 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)^a

	2003	2005	2007	2009	2011	2013
paren met minderjarige kinderen	1512	1461	1408	1362	1323	1284
%						
voltijds-voltijds	6	6	7	8	8	8
voltijds-deeltijds	46	48	53	56	56	54
deeltijds-deeltijds	6	6	6	7	7	7
voltijds	35	33	28	24	23	23
deeltijds	4	4	3	3	4	5
geen werk	4	3	3	2	3	4
paren zonder minderjarige kinderen	585	562	551	553	538	500
%						
voltijds-voltijds	35	36	40	39	38	36
voltijds-deeltijds	38	37	37	38	37	34
deeltijds-deeltijds	4	4	4	4	4	5
voltijds	17	17	14	14	15	16
deeltijds	4	4	3	3	4	5
geen werk	2	3	2	2	2	3

a Voltijd: 35 uur of meer per week, deeltijd: 12-34 uur per week, geen werk: 0-11 uur per week.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

Drie van de vijf moeders met een pasgeboren kind blijft evenveel uren werken

Bijna 60% van de werkende vrouwen in 2013 is evenveel uren blijven werken na de komst van de eerstgeborene.¹ Dat is meer dan in 2011, toen het aandeel 54% was. Deze toename ging gepaard met een afname van het aandeel moeders dat minder uren ging werken: van 35% in 2011 naar 31% in 2013. Dit betekent overigens niet dat moeders van wie de arbeidsduur gelijk bleef voltijds zijn blijven werken; een aanzienlijk deel van hen werkte al in deeltijd voor de komst van een kind (Cloin en Bierings 2012; Portegijs et al. 2008). Het aandeel moeders dat helemaal stopt met werken na de geboorte schommelt de afgelopen jaren rond de 9% en daalde vooral tussen 2003 en 2009 sterk. Mannen passen hun werktijden nauwelijks aan wanneer ze vader worden. In 2013 bleef 93% van de jonge vaders evenveel uren werken of ging zelfs meer uren werken. Dit aandeel lag de afgelopen tien jaar steeds ruim boven de 90%. Zoals in paragraaf 4.3 en paragraaf 5.2 al duidelijk werd besteden jonge vaders gemiddeld meer tijd aan betaald werk dan voor de komst van het kind. Voor vrouwen geldt het omgekeerde, en het verschil in arbeidsduur van vrouwen en mannen is in deze jonge gezinnen dan ook het grootst.

Tabel 5.3

Verandering in het arbeidspatroon van werkende ouders na de geboorte van het eerste kind, 2001-2013 (in procenten)^a

	2001	2005	2007	2009	2011	2013
vrouwen						
stopte met werken	19	15	12	9	10	8
bleef werken, minder uren	41	40	41	40	35	31
bleef werken, evenveel uren	38	43	43	50	54	58
bleef werken, meer uren	2	2	4	2	2	2
mannen						
stopte met werken of ging minder werken	6	6	6	9	5	7
bleef werken, evenveel of meer uren	94	94	94	91	95	93

a Werkende ouders met betaald werk voor twaalf uur of meer per week.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '01-'13)

Vooral laagopgeleide vrouwen stoppen met werken na geboorte eerste kind

Het krijgen van een kind pakt voor de arbeidsdeelname van vrouwen met verschillende opleidingsniveaus beduidend anders uit. In de periode 2011-2013 gold dat laagopgeleide moeders het vaakst stoppen met werken na de komst van het eerste kind: 21% ten opzichte van 12% en 6% bij middelbaar en hoogopgeleide moeders. Van de laagopgeleide moeders bleef 48% een gelijk aantal uren werken of ging meer uren werken na de geboorte. Bij middelbaar opgeleide moeders was dat 51%. Het hoogst was dit aandeel bij hoogopgeleide moeders: 65%.

Voor vaders geldt dat de grote meerderheid ongeacht het opleidingsniveau blijft werken na de komst van de eerstgeborene. Alleen bij laagopgeleide vaders lag het aandeel dat

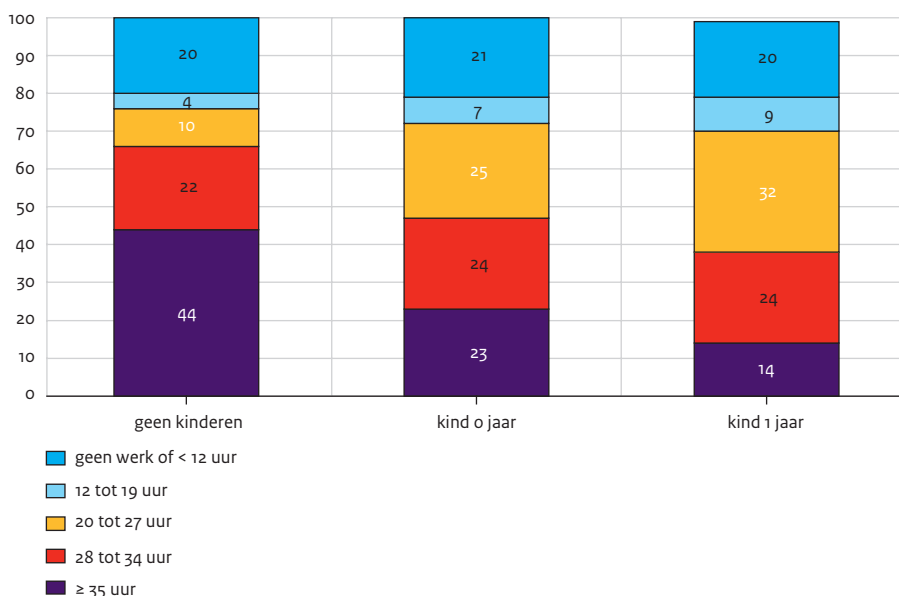
minder uren ging werken of helemaal stopte met 10% in de periode 2011-2013 boven het gemiddelde.

Bijna vier van de vijf vrouwen werken parttime kort na geboorte eerste kind

Een voltijdbaan komt voor bij ruim 40% van de vrouwen die in de periode 2011-2013 (nog) geen kinderen hadden. Kort na de geboorte van het eerste kind werkte 23% nog voltijds en had een iets grotere groep (25%) een middelgrote deeltijdbaan (20 tot 28 uur). Als het kind 1 jaar oud is, komt bij moeders een middelgrote deeltijdbaan nog vaker voor (bij een op de drie) dan kort na de geboorte van het eerste kind. Een voltijdbaan is een stuk minder aantrekkelijk (14%) als het kind de eerste verjaardag heeft gevierd. Hierbij speelt een rol dat de contractuele arbeidsduur meestal pas formeel wordt aangepast nadat het ouderschapsverlof is opgebruikt. De arbeidsduur van mannen verandert nauwelijks bij de geboorte van het eerste kind (zie eerder in deze paragraaf; zie ook hoofdstuk 4). Het aandeel vrouwen dat niet deelneemt aan de arbeidsmarkt of minder dan twaalf uur werkt is redelijk stabiel gebleven de afgelopen jaren (zie hoofdstuk 4). De dynamiek zit vooral bij de groep vrouwen die al werkten voor de komst van hun eerste kind. Zij doen in de eerste jaren na de geboorte vaak een stapje terug in het aantal wekelijkse arbeidsuren, hoewel dit steeds minder het geval is.

Figuur 5.2

Wekelijkse arbeidsduur van vrouwen (25 tot 50 jaar), voor en na de geboorte van het eerste kind, 2011-2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '11-'13)

Niet alleen de geboorte van het eerste kind, maar ook van latere kinderen is van invloed op de gemiddelde wekelijkse arbeidsduur van werkende vrouwen. Moeders met meer kinderen hebben gemiddeld een iets kortere werkweek dan moeders met één kind. Na de geboorte van het tweede of derde kind neemt de gemiddelde arbeidsduur namelijk nog wat verder af, om daarna stabiel te blijven rond drie dagen per week tot het twaalfde levensjaar van het jongste kind. Daarna werken moeders weer iets meer uren per week (Cloin en Bierings 2012).

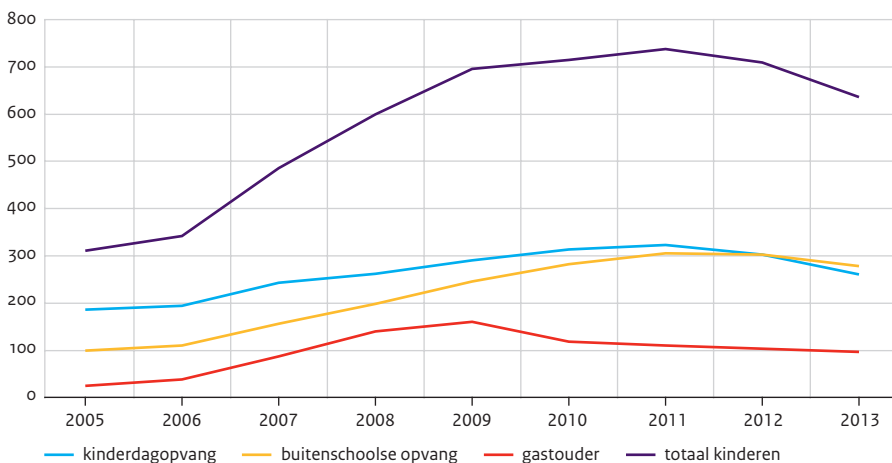
5.4 Voorzieningen voor het combineren van arbeid en zorg

Steeds minder kinderen worden formeel opgevangen

Formele dan wel informele kinderopvang kan ouders ondersteunen bij het combineren van arbeid en zorg. Het gebruik van formele opvang (kinderdagverblijf, buitenschoolse opvang, gastouder) is, na een toename in vooral de periode 2006-2009, vanaf 2011 afgenomen. Tegelijk met de daling van het aantal formeel opgevangen kinderen nam ook het gebruik van kinderopvangtoeslag af (Portegijs et al. 2014). Er was zowel sprake van een verminderde instroom van nieuwe kinderen in de opvang als van een toegenomen uitstroom uit de opvang. Ouders noemen vooral de kosten van de opvang als reden waarom zij minder of geen gebruik (meer) maken van formele opvang. Op de tweede plaats komt werkloosheid van een van de ouders.

Figuur 5.3

Kinderen in gastouderopvang, kinderdagverblijf en buitenschoolse opvang, 2005-2013 (in aantallen x 1000)

Bron: CBS (Statistiek Arbeidsbegeleiding en re-integratie, Kinderopvang, Welzijnswerk en Medische laboratoria)

Kinderdagverblijf nog steeds voornaamste opvangvorm voor werkende ouders met kinderen tot 4 jaar, opvang door familie of vrienden wel meer in trek

Het gebruik van formele kinderopvang als *voornaamste vorm van opvang* is na de afname tussen 2009 en 2011 (Cloin en Bierings 2012) tussen 2011 en 2013 min of meer gelijk gebleven. Dat geldt niet voor de opvang door familie of vrienden. Werkende ouders met kinderen tot 4 jaar lieten met 36% iets vaker dan in 2011 (34%) familie of vrienden op hun kind(eren) passen. In 2009 was dat percentage met 27% nog een stuk lager. De stijging van informele opvang en de daling van formele opvang vanaf 2009 kwamen onder andere door de bezuinigingen op de kinderopvangtoeslag (Cloin en Bierings 2012; Portegijs et al. 2014).

Het gebruik van opvang wordt minder wanneer kinderen eenmaal op de basisschool zitten. Vier van de tien huishoudens maken dan geen gebruik meer van kinderopvang, tegenover nog geen twee van de tien huishoudens met een baby of peuter. Vooral formele opvang is bij gezinnen van wie het jongste kind de basisschoolleeftijd heeft minder in trek als voornaamste opvangvorm. Nog geen 20% van de gezinnen maakte in 2013 gebruik hiervan, bij gezinnen met een kind tot 4 jaar was dat meer dan het dubbele. Huishoudens met een kind op de basisschool schakelden in 2013 even vaak (36%) familie of vrienden in als huishoudens met een kind tot 4 jaar. In 2011 was het percentage nog iets hoger: 39%.

Tabel 5.4

Voornaamste vorm van kinderopvang buiten het huishouden voor gezinnen met kinderen van 12 jaar en jonger waarvan beide ouders werken^a, naar leeftijd van het jongste kind, 2011-2013 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	2011		2013	
	x 1000	%	x 1000	%
jongste kind 0-3 jaar				
geen kinderopvang	72	17	69	17
voornamelijk formele opvang (kinderdagverblijf of gastouder)	188	44	174	43
voornamelijk opvang door familie/vrienden	147	34	142	36
voornamelijk opvang door betaalde oppas of peuterspeelzaal	20	5	14	4
totaal	427	100	399	100
jongste kind 4-12 jaar				
geen kinderopvang	234	41	238	42
voornamelijk formele opvang (buitenschoolse opvang of gastouder)	97	17	111	19
voornamelijk opvang door familie/vrienden	222	39	205	36
voornamelijk opvang door betaalde oppas	19	3	19	3
totaal	572	100	573	100
totaal	998		973	

a Twaalf uur of meer per week, inclusief alleenstaande ouders die twaalf uur of meer per week werken.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '11 en '13)

Veel werkende ouders gebruiken zowel formele als informele kinderopvang (Portegijs et al. 2014). Dit verklaart deels waarom de daling in het gebruik van formele kinderopvang (zie eerder in deze paragraaf) niet zichtbaar is in een daling van het gebruik van formele opvang als *voornaamste* vorm van kinderopvang. Bovendien komt een deel van de uitstroom uit de formele kinderopvang voor rekening van ouders die tijdens de crisis werkloos werden, terwijl de gegevens over de voornaamste vorm van kinderopvang alleen betrekking hebben op ouders met een baan van minstens twaalf uur per week.

Formele kinderopvang vooral bij hoger opgeleide moeders

In huishoudens met twee werkende ouders en een hoogopgeleide moeder wordt vaker voornamelijk gebruikgemaakt van formele kinderopvang (56%) dan in huishoudens met middelbaar opgeleide (35%) en laagopgeleide moeders (23%). Dit komt deels doordat hogeropgeleiden doorgaans meer te besteden hebben en hogere inkomens vaker gebruikmaken van kinderopvang dan lagere (De Vries en Van der Mooren 2011). Ook de bovengemiddelde wekelijkse arbeidsduur van hogeropgeleide vrouwen speelt een rol (zie hoofdstuk 4).

Ruim de helft van de werkende moeders neemt ouderschapsverlof op

Ouderschapsverlof biedt zowel vaders als moeders in loondienst de mogelijkheid om de zorg voor een kind tot 8 jaar binnen het eigen huishouden te organiseren, betaald of onbetaald door de werkgever. Werkende moeders maken veel vaker dan werkende vaders gebruik van het recht op het opnemen van ouderschapsverlof: in 2013 57%, tegenover 23% van de vaders. Het aandeel moeders dat ouderschapsverlof opnam is de afgelopen jaren gestegen. Bij vaders was het aandeel in 2013 juist lager dan in 2011.

Moeders met ouderschapsverlof maken hiervan gemiddeld een jaar lang gebruik voor tien uur per week; dit is gelijk aan het aantal uren in de voorafgaande jaren. Was bij vaders in 2011 nog sprake van een toegenomen verlofduur, in 2013 daalde die weer naar gemiddeld zestien maanden, voor acht uur per week.

Tabel 5.5

Gebruik van ouderschapsverlof, werknemers^a van 15-64 jaar, 2003-2013 (in absolute aantallen x 1000, in procenten, in uren per week en in maanden)

	vrouwen	mannen
werknemers die recht hebben op ouderschapsverlof ^a (abs.)		
2003	115	153
2007	120	141
2009	128	135
2011	128	137
2013	124	124
werknemers die ouderschapsverlof hebben opgenomen (aandeel van het totale aantal rechthebbenden) (%)		
2003	42	15
2007	42	18
2009	41	19
2011	49	27
2013	57	23
gemiddelde omvang ouderschapsverlof (uren/week)		
2003	12	8
2007	10	8
2009	12	8
2011	10	8
2013	10	8
gemiddelde duur ouderschapverlof (maanden)		
2003	8	10
2007	9	11
2009	10	14
2011	12	18
2013	12	16

a Werknemers met werk van twaalf uur per week of meer en met kind(eren) van 0 tot 8 jaar.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '03-'13)

Langdurig zorgverlof wordt zelden aangesproken

Werknemers die kortdurend of voor een langere periode willen of moeten zorgen voor een ziek(e) partner, ouder of kind kunnen een beroep doen op zorgverlof. In 2013 zorgden 443.000 werknemers langdurig voor ernstig zieke familieleden of vrienden: 245.000 vrouwen en 198.000 mannen. In 2011 lag dit aantal een stuk lager, namelijk op 369.000. Ook waren er in 2013 meer mensen die kortdurende zorg verleenden dan in 2011 en werd deze zorg eveneens vaker verleend door vrouwen dan door mannen.

Van de werkenden die in 2013 (een keer of vaker) langer dan twee weken de zorg voor zieke gezins- en/of familieleden hadden, nam een gelijk aandeel mannen en vrouwen (beiden 17%) verlof op. Dit was vooral adv/vakantieverlof (7% van de mannen en 4% van de vrouwen) en kortdurend verlof (5% van de mannen en 7% van de vrouwen), waarbij het salaris (gedeeltelijk) wordt doorbetaald. Het voor de zorgtaken bestemde, maar onbetaalde, langdurige zorgverlof werd daarentegen nauwelijks opgenomen (door 1% van de mannen en 2% van de vrouwen).

Bij kortdurende zorg in onverwachte situaties werd door 32% van de vrouwen en 38% van de mannen verlof opgenomen in 2013. In 2011 waren die percentages vrijwel gelijk. Aan gezien deze kortdurende zorgtaken vaker ad-hoc afgestemd moeten worden met de werkzaamheden neemt men hiervoor veel vaker incidenteel verlof op dan bij langdurige zorg. Mannen spreken daarbij vaker adv/vakantieverlof aan dan vrouwen: 17% tegenover 13%. Kortdurend zorgverlof wordt door beide seksen even vaak opgenomen (9%).

Tabel 5.6

Structureel en incidenteel uitvoeren van zorgtaken door werkzame personen^a en gebruik van verlof, 2013 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	vrouwen	mannen
regelmatige en/of langdurige zorgtaken uitgeoefend voor ernstig zieke ouder, kind of partner (x 1000)	245	198
wv. gebruikgemaakt van de volgende (verlof)regeling ^b (%)		
adv/vakantieverlof	4	7
calamiteitenverlof	1	1
bijzonder/buitengewoon verlof	2	3
kortdurend zorgverlof	7	5
langdurend zorgverlof	2	1
onbetaald verlof	1	0
overige soorten verlof	1	1
totaal	17	17
onverwachte en/of kortdurende zorg ^c verleend aan gezins- of familielid (x 1000)	232	200
wv. gebruikgemaakt van de volgende (verlof)regeling ^b (%)		
adv/vakantieverlof	13	17
calamiteitenverlof	3	2
bijzonder/buitengewoon verlof	3	4
kortdurend zorgverlof	9	9
onbetaald verlof	1	2
overige soorten verlof	4	4
totaal	32	38

a Personen die twaalf uur per week of meer werken.

b Meerdere antwoorden mogelijk, of geen verlof.

c Korter dan twee weken.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

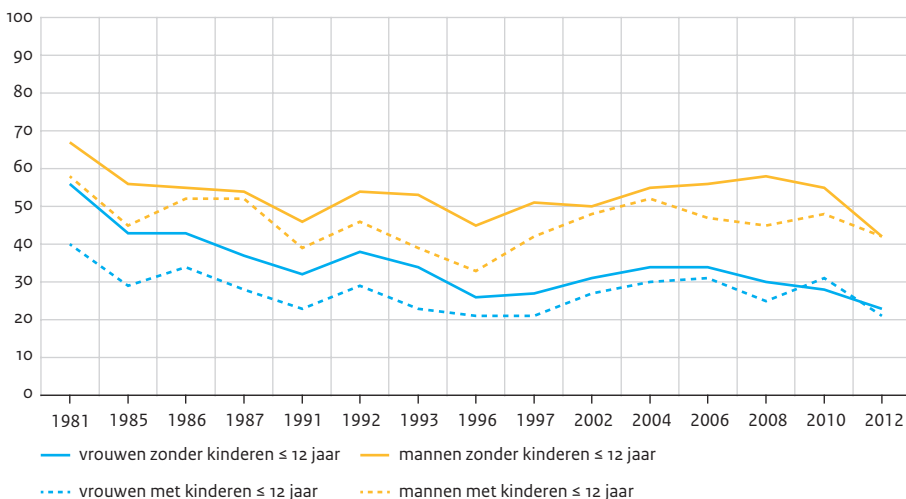
5.5 Opvattingen over arbeid en zorg

Mannen vinden vrouwen meer geschikt voor opvoeden van kinderen

In 2012 was 42% van de mannen en 23% van de vrouwen van mening dat vrouwen geschikter zijn als opvoeder van kleine kinderen. In voorgaande jaren was nog ruim de helft van de mannen deze mening toegedaan. Opvallend is vooral de daling bij de mannen zonder jonge kinderen. Sinds 2010 zijn de meningen van mannen met en zonder jonge kinderen naar elkaar aan het toe trekken. Die trend heeft zich in 2012 verder voortgezet. Vrouwen met en zonder jonge kinderen hadden in 2012 nagenoeg dezelfde mening over hun grotere geschiktheid als opvoeder, maar nog altijd minder vaak dan mannen.

Figuur 5.4

Stelling: 'Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man', bevolking 16-74 jaar, 1981-2012 (in procenten 'sterk mee eens')

Bron: SCP (CV '81-'12)

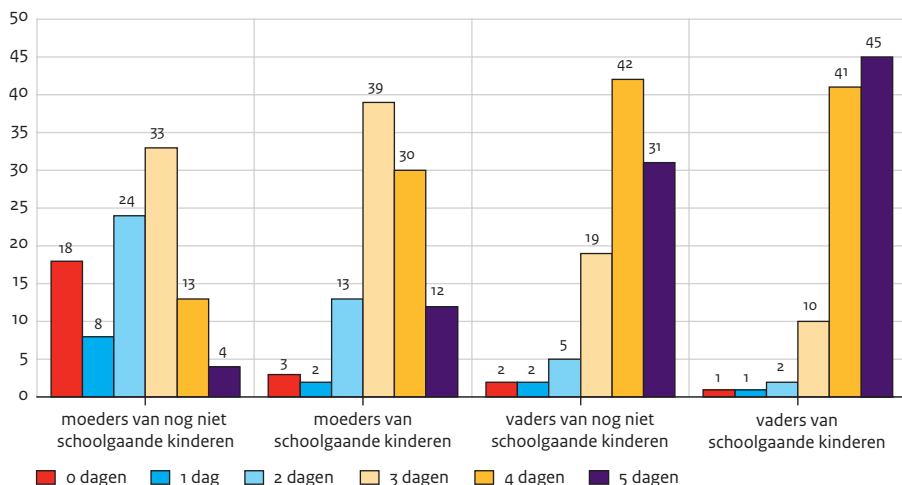
Ideale arbeidsduur voor moeders is twee tot drie dagen, voor vaders vier of vijf dagen

Wat is volgens de Nederlandse bevolking de ideale arbeidsduur voor ouders met kinderen? Voor vrouwen met kinderen tot 4 jaar vindt men een baan van twee tot drie dagen per week het meest geschikt. Wanneer de kinderen naar school gaan, is het grootste deel van de bevolking van mening dat de ideale arbeidsduur voor vrouwen drie tot vier dagen per week is. Het minst ideaal vindt men voltijds werkende moeders en moeders die niet werken of maar één dag per week. Volgens de Nederlanders kunnen vaders van kinderen onder de 4 jaar het beste vier dagen werken en vaders met schoolgaande kinderen

vijf dagen per week. De ideale arbeidsduur voor moeders is dus lager dan voor vaders. Dit komt mogelijk voort uit het beeld van een deel van de bevolking dat een vrouw geschikter is als opvoeder dan een man en daarom beter wat vaker thuis kan zijn. De opvattingen die men over de ideale arbeidsduur heeft, blijken niet altijd overeen te komen met de werkelijkheid. Zo vindt het merendeel van de bevolking een baan van vier dagen ideaal voor vaders met niet-schoolgaande kinderen, maar eerder in dit hoofdstuk zagen wij dat veel mannen niet minder gaan werken als zij voor het eerst vader zijn geworden (§ 5.3).

Figuur 5.5

Opvattingen over de ideale arbeidsduur in dagen per week, naar gezinssituatie, bevolking vanaf 16 jaar, 2014 (in procenten)

Bron: SCP (EMOP'14)

Uit het voorgaande bleek dat men een voltijdse werkweek voor moeders verre van ideaal vindt. Toch kan ongeveer twee derde van de vrouwen en mannen wel begrip opbrengen voor een moeder met een voltijdbaan (niet in figuur/tabel). Tegelijkertijd kan 35% van de vrouwen en een derde van de mannen daar geen begrip voor opbrengen. Voor voltijds werkende vaders is over het algemeen veel meer begrip: 85% van de vrouwen en 80% van de mannen heeft daar begrip voor.

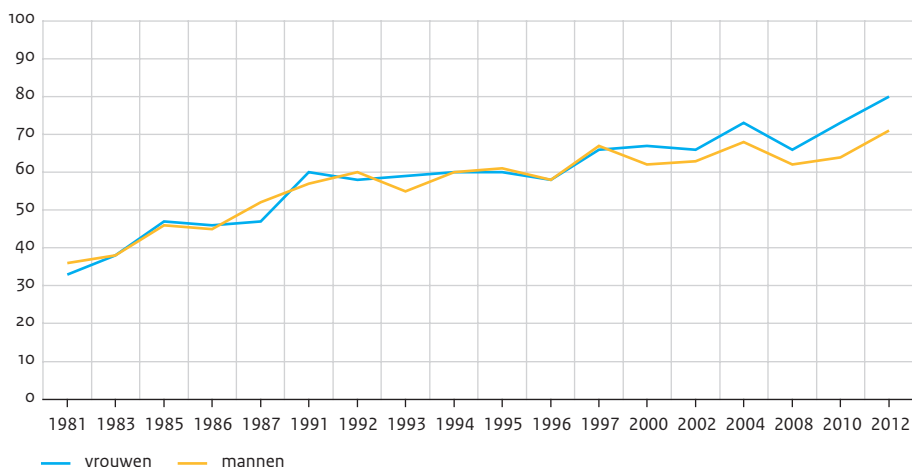
Acceptatie werkende moeders en kinderopvang lijkt iets toe te nemen

In 2012 gaf 80% van de vrouwen en 71% van de mannen aan er geen bezwaar tegen te hebben of zelfs aan te bevelen als moeders zouden werken en hun kinderen dan naar de crèche zouden gaan. De acceptatie van werkende moeders die hun kinderen naar de crèche brengen is sinds begin jaren tachtig enorm toegenomen, maar leek tussen 2004 en 2008 vooral bij mannen wat af te vlakken. Sinds 2008 is er bij zowel mannen

als vrouwen weer een lichte toename te zien in de mate van instemming. Deze stijging heeft zich in 2012 verder doorgezet. Sinds eind jaren negentig is er onder vrouwen meer acceptatie van werkende moeders in combinatie met kinderopvang dan onder mannen. In 2012 is dit verschil in opvatting tussen mannen en vrouwen nog wat groter geworden.

Figuur 5.6

Stelling: 'Vindt u het wel bezwaarlijk, niet bezwaarlijk of juist aan te bevelen als in een gezin met kleine kinderen de vrouw een werkkring heeft en haar kind(eren) dan naar de crèche zou(den) moeten?', bevolking 16-74 jaar, 1981-2012 (in procenten 'aan te bevelen/niet bezwaarlijk')

Bron: SCP (CV '81-'12)

Kinderopvang goed voor peuters

Eerder beschreven we al dat men kinderopvang over het algemeen niet afkeurt (figuur 5.6), maar betekent dat ook dat men kinderopvang goed vindt voor alle kinderen jonger dan 13 jaar? Kinderopvang voor de allerkleinste baby's wordt het minst geaccepteerd door de ondervraagden. Iets meer dan een kwart van de vrouwen en mannen vindt dit goed voor deze groep kinderen. Het meest positief is men over opvang voor peuters. Twee derde van de vrouwen en bijna 60% van de mannen zijn van mening dat het goed is voor peuters als ze een aantal dagen naar de kinderopvang gaan. Mogelijk heeft dit ermee te maken dat men opvang voor peuters associeert met de peuterspeelzaal, die van oorsprong bedoeld was voor de ontwikkeling en het speelplezier van kinderen. Vanaf 1 januari 2016 gaat hetzelfde kwaliteitskader gelden voor kinderopvang en peuterspeelzalen en zal de financiering van het peuterspeelzaalwerk onder de Wet kinderopvang gaan vallen (TK 2013/2014d). Naar verwachting zal er dan geen verschil meer zijn tussen kinderopvang en peuterspeelzalen, behalve in de duur van de opvang. Peuters kunnen namelijk twee dagen per week naar de peuterspeelzaal.

Tabel 5.7

Stelling: 'Het is goed voor kinderen als ze een aantal (2 of 3) dagen per week naar de kinderopvang gaan', bevolking vanaf 16 jaar, 2014 (in procenten '(helemaal) mee eens')

	vrouwen	mannen
baby 0 jaar in kinderdagverblijf	26	26
baby 1 jaar in kinderdagverblijf	37	34
peuter in kinderdagverblijf	67	59
basisschoolkind in buitenschoolse opvang	41	48

Bron: SCP (EMOP'14)

Taakverdeling tussen mannen en vrouwen bij voorkeur gelijk

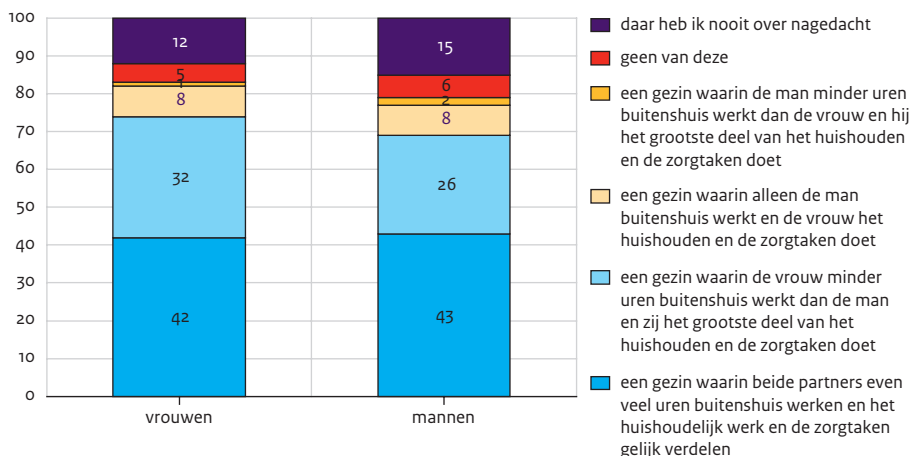
Hoe denken Nederlanders over de taakverdeling tussen partners? Ruim 40% van de vrouwen en mannen geeft de voorkeur aan een gelijke verdeling van zowel arbeid, als huishouden en zorg voor kinderen. Iets meer vrouwen (32%) dan mannen (26%) kunnen zich vinden in een gecombineerde deeltijd- en voltijd baan, waarbij de vrouw minder werkt dan de man en zij het grootste deel van het huishouden en de zorgtaken doet. Minder dan een op de tien Nederlanders ziet het meest in het traditionele kostwinners-model. Slechts een zeer kleine groep prefereert een gezin waarin de man minder werkt dan de vrouw en het grootste deel van het huishouden en de zorgtaken op zich neemt. Opvallend is dat een vrij grote groep (13%) aangeeft nooit te hebben nagedacht over de taakverdeling. In deze groep zitten wat vaker mensen die laag zijn opgeleid en die wat jonger zijn (16-19-jarigen) in vergelijking met de mensen die voor de andere antwoord-categorieën kozen.

Ruim 5% van de ondervraagden vindt geen van de geschetste situaties overeenkomen met hun ideeën over de taakverdeling.²

Hoewel men een duidelijke voorkeur heeft voor een gelijke taakverdeling tussen man en vrouw, komt deze gewenste taakverdeling anno 2014 nog niet overeen met de feitelijke taakverdeling. In paragraaf 5.3 zagen we dat de combinatie van twee deeltijd banen in 2013 slechts bij 7% van de paren met minderjarige kinderen voorkwam. In de praktijk wordt er dus nog vaak vastgehouden aan de traditionele rolverdeling. Mogelijke verklaringen voor de discrepantie tussen gewenste en feitelijke taakverdeling zijn: mannen en vrouwen willen een gelijke taakverdeling blijkbaar toch niet graag genoeg, ze zijn vaak niet opgevoed met het ideaalbeeld van gelijke verdeling, of ze hebben het gevoel dat het toch niet lukt om de taakverdeling te veranderen (Portegijs en Cloin 2012: 124).

Figuur 5.7

Vraag: 'Welke manier waarop partners werk en zorg kunnen verdelen sluit het meest aan op uw ideeën over de taakverdeling tussen man en vrouw?', bevolking vanaf 16 jaar, 2014 (in procenten)

Bron: SCP (EMOP'14)

Gewenste wekelijkse arbeidsduur hangt samen met leeftijd thuiswonende kinderen

We hebben geanalyseerd in hoeverre de arbeidsduur van mannen en vrouwen met en zonder kinderen in lijn is met de gewenste situatie. Mannen zijn vaker tevreden met hun arbeidsduur dan vrouwen. Rond de 90% van de vaders wilde in 2013 een gelijk aantal uren blijven werken. Van de moeders met een kind in de basisschoolleeftijd was ruim 80% tevreden. Is het jongste kind 12 jaar en ouder dan is dat enkele procentpunten minder en geven vrouwen vaker aan meer uren te willen werken. De gemiddelde arbeidsduur van deze moeders is ook hoger dan die van moeders met een kind tot 12 jaar. Verder gaf 11% van de moeders met een kind onder de 4 in 2013 aan graag minder uren per week inzetbaar te zijn of te willen stoppen met werken.

Naast deze verschillen tussen mannen en vrouwen speelt ook de omvang van het dienstverband een sterke rol in de wens om meer uren te willen werken. Bijna de helft van de werknemers met een kleine deeltijdbaan tot zestien uur wil meer uren werken, terwijl dit bij werknemers met een middelgrote tot grote deeltijdbaan (24-35 uur) met 15% veel minder is. Bedraagt de arbeidsduur meer dan 35 uur per week dan wil slechts een klein deel (circa 3%) meer werken (Hupkens 2012; www.cbs.nl/statline). Bovendien weegt ook de financiële situatie van het huishouden mee. Hoe minder gunstig het gezinshuishoudboekje, hoe vaker werknemers hun contract willen uitbreiden. Bijna 30% van de alleenstaande moeders, een groep met een doorgaans bescheiden inkomen (zie hoofdstuk 7), wil meer uren werken. Dat is anderhalf à twee keer zoveel als bij (gehuwd) samenwonende vrouwen met of zonder kinderen. Alleenstaande vrouwen werken het meest:

gemiddeld vier dagen per week. Zij willen juist het vaakst minder gaan werken. Bij de mannen willen alleenstaande vaders dat het vaakst (Hupkens 2012).

Tabel 5.8

Wensen ten aanzien van de wekelijkse arbeidsduur, werknemers van 25-49 jaar met of zonder kinderen die twaalf uur of meer per week werken, 2013 (in procenten)

	wil meer uren werken	wil gelijk aantal uren werken	wil minder uren werken/stoppen met werk
vrouwen			
totaal werknemers van 25-49 jaar	13	80	8
jongste kind 0-3 jaar	8	81	11
jongste kind 4-11 jaar	14	81	5
jongste kind 12-17 jaar	19	77	4
jongste kind 18-24 jaar	16	78	6
geen kinderen of kinderen $\geq$ 25 jaar	12	79	9
mannen			
totaal werknemers van 25-49 jaar	8	88	4
jongste kind 0-3 jaar	6	89	5
jongste kind 4-11 jaar	5	91	4
jongste kind 12-17 jaar	5	92	3
jongste kind 18-24 jaar	8	89	3
geen kinderen of kinderen $\geq$ 25 jaar	10	85	5

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

Betere afstemming van werktijden op privéleven en thuiswerken belangrijke voorwaarden voor (meer uren) betaald werk van vrouwen

In hoeverre draagt flexibel werken bij aan een betere afstemming van zorg en arbeid en vervolgens aan een toename in de arbeidsdeelname van vrouwen? En spelen ruimere openingstijden van kinderopvang en andere voorzieningen hierbij nog een rol? Om hier een beeld van te krijgen is aan niet-werkende en in deeltijd werkende vrouwen en mannen gevraagd onder welke voorwaarden zij bereid zijn om (meer) te gaan werken.

Flexibel werken kan de combinatie van arbeid en zorg vergemakkelijken. Voor deeltijdwerkende vrouwen is het beter kunnen afstemmen van de werktijden op het privéleven de meest genoemde voorwaarde voor een uitbreiding van het aantal uren betaald werk. Voor mannen is deze voorwaarde minder van belang dan andere voorwaarden. Vooral moeders hechten veel waarde aan het zelf kunnen bepalen van de werktijden (Kösters et al. 2012).

Daarnaast noemen in deeltijd werkende vrouwen de mogelijkheid om thuis te werken vaak als voorwaarde waaronder ze hun arbeidsduur zouden willen uitbreiden. Uit ander onderzoek blijkt echter dat zowel vrouwen als mannen interessant werk en een goede werksfeer belangrijker vinden dan flexibel kunnen werken (Mol 2013a). In ieder geval

is het aandeel thuiswerkers de afgelopen jaren licht gestegen; bij vrouwen was er een sterkere toename dan bij mannen (Mol 2013b). In 2013 werkte 25% van de vrouwelijke werknemers en 29% van de mannelijke werknemers minstens 1 uur per week thuis (Van Zwieten et al. 2013).

Een derde van de deeltijdwerkende vrouwen ten slotte geeft aan onder geen enkele voorwaarde meer uren te willen gaan werken. Vrouwen en mannen die niet werken en deeltijdwerkende mannen vinden het vooral belangrijk dat een eventuele baan het gewenste aantal uren heeft. Een andere belangrijke voorwaarde voor deze mensen is een baan dichtbij huis. Drie tot vier op de tien vrouwen met kinderen tot 13 jaar geven aan dat het kunnen afstemmen van de werktijden op de schoolvakanties en schooltijden een belangrijke voorwaarde is. Ook het kunnen thuiswerken vinden zij belangrijk.

Tabel 5.9

Voorwaarden waaronder niet en in deeltijd werkende vrouwen en mannen (meer uren) betaald willen werken, bevolking van 20-64 jaar, 2014 (in procenten)

	vrouwen		mannen		vrouwen, kind(eren) < 13 jaar
	niet- werkzaam	deeltijd	niet- werkzaam en deeltijd	niet- werkzaam en deeltijd	niet- werkzaam en deeltijd
als ik de tijden waarop ik werk goed/beter kan afstemmen op mijn privéleven	21	24	25	31	
als ik een gedeelte van de werkweek thuis zou kunnen werken	20	22	12	36	
als ik een baan kan vinden met het gewenste aantal uren	38	18	38	20	
als ik een baan kan vinden dichterbij huis	27	12	24	19	
als ik zou kunnen werken binnen schooltijden (van 9-15 uur)	26	12	9	40	
als ik tijdens schoolvakanties niet hoeft te werken	19	12	11	32	
als ik vrij kan nemen bij ziekte van een kind of familielid	19	10	17	27	
andere voorwaarde(n)	4	6	9	4	
als er meer voorzieningen buiten werktijd open zijn	0	2	6	1	
als ik kinderopvang kan vinden die van 7 tot 19 uur open is	2	1	2	4	
onder geen enkele voorwaarde, ik wil niet (meer uren) betaald werk verrichten	12	33	11	23	
onder geen enkele voorwaarde, ik kan niet (meer uren) betaald werk verrichten vanwege opleiding, gezondheid/ arbeidsongeschiktheid/(pre)pensioen	20	7	10	4	
huidige arbeidsduur	0	22	14	16	
gewenste arbeidsduur als aan voorwaarde(n) is voldaan	14	26	30	24	

Bron: SCP (EMOP'14)

Ruimere openingstijden van kinderopvang, winkels en andere dienstverleners zijn geen voorwaarden om (meer uren) te gaan werken. In een ander onderzoek kwam naar voren dat werkende vrouwen en mannen het verruimen van de openingstijden van winkels en dienstverleners wel als een van de belangrijkste voorwaarden zien voor een betere balans tussen werk en privé (Cloin et al. 2010). Dit zou kunnen betekenen dat ruimere openingstijden meer beschouwd worden als een verbetering van de werk-privébalans dan als een stimulans om (meer) te gaan werken.

Onder bepaalde voorwaarden zijn niet-werkenden en deeltijders dus bereid om (meer) te gaan werken. Hierbij dient vermeld te worden dat het bij dergelijke voorwaarden om zeggedrag gaat. Of mensen daadwerkelijk meer gaan werken als aan die voorwaarden wordt voldaan is niet zeker. Tot nu toe is daar weinig onderzoek naar gedaan. Berretty en Tanis (2011) onderzochten de invloed van thuiswerken (telewerken) op de arbeidsduur van vrouwen met kinderen. Die studie toonde aan dat vrouwen met kinderen die minimaal een dag per week thuiswerken, meer uren werken dan vrouwen die dat niet doen. Uit het huidige onderzoek blijkt dat, als aan de voorwaarden voldaan zou zijn, deeltijdwerkende vrouwen gemiddeld een halve dag (vier uur) per week langer zouden willen werken en vrouwen met jonge kinderen acht uur. Niet-werkende vrouwen geven aan zelfs veertien uur te willen werken als aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Ook niet-werkende en in deeltijd werkende mannen zouden onder deze condities veel (meer) uren willen (gaan) maken.

Mantelzorg gaat vooral ten koste van vrije tijd

De overheid doet met het oog op de hervorming van de langdurige zorg steeds meer een beroep op burgers om mantelzorg te geven. Tegelijkertijd moeten werknemers langer doorwerken en moet de arbeidsdeelname van vrouwen omhoog. Hierdoor komt er meer druk op de burger en in het bijzonder op vrouwen aangezien zij vaak de zorgtaken op zich nemen. Zijn mensen anno 2014 nog wel bereid om geregeld hulp te verlenen aan (schoon)ouders of familieleden die gezondheidsproblemen hebben?

Meer vrouwen dan mannen geven aan bereid te zijn om mantelzorg te verlenen. Ook zijn vrouwen vaker daadwerkelijk mantelzorger dan mannen (32% tegenover 28%). Een verklaring voor dit verschil kan zijn dat vrouwen een groter sociaal netwerk hebben en dus meer mensen kennen die mantelzorg nodig hebben (De Boer en Keuzenkamp 2009). Uit eerder onderzoek kwam naar voren dat mantelzorg vooral wordt gegeven door mensen tussen de 45 en 65 jaar (Oudijk et al. 2010: 7). Dit is ook het geval in het huidige onderzoek. Binnen deze leeftijdscategorie is er tussen de mannen en vrouwen geen verschil in de bereidheid om mantelzorg te verlenen. Daar staat tegenover dat meer vrouwen van 45 tot 65 jaar daadwerkelijk mantelzorg geven dan mannen van dezelfde leeftijd.

Tabel 5.10

Bereidheid om mantelzorg te verlenen en feitelijke mantelzorgverleners onder mannen en vrouwen, bevolking vanaf 16 jaar en bevolking van 45-64 jaar, 2014 (in procenten)

	vrouwen	mannen	vrouwen 45-64 jaar	mannen 45-64 jaar
is bereid om mantelzorg te verlenen	83	79	85 ^a	81
is mantelzorger	32	28	46	33

a Geen significant verschil tussen vrouwen en mannen van 45-64 jaar.

Bron: SCP (EMOP'14)

Er is ook gevraagd waar men de tijd vandaan zou halen om mantelzorg te kunnen verlenen. Zowel mannen als vrouwen geven in grote meerderheid en even vaak aan dat mantelzorg vooral ten koste zou gaan van hun vrije tijd. Dit geldt voor zowel de mensen die zeggen bereid te zijn om mantelzorg te verlenen als de feitelijke mantelzorgers (laatstgenoemden niet in tabel). Eerder onderzoek toonde ook al aan dat veel mantelzorgers minder vrije tijd overhouden en dat zij pas in tweede instantie inleveren op werk (De Boer et al. 2009: 146). Het aandeel werkenden dat verlof opnam in 2013 om langdurende zorg te verlenen, is dan ook relatief laag (17% bij zowel mannen als vrouwen) en meestal gaat het dan om adv/vakantieverlof, zo zagen we al in paragraaf 5.4. Van mensen die langdurend zorg verlenen is bekend dat zij vaak wel behoefte hebben aan verlof, maar dat niet opnemen, omdat het werk dit niet toelaat of omdat zij collega's niet willen belasten (De Meester en Keuzenkamp 2011).

Voor mannen geven aan dat mantelzorg – behalve van hun vrije tijd – ten koste gaat van hun werk. Vrouwen komen vooral minder toe aan het huishouden en de zorg voor het gezin. Dit is een logisch gevolg van het feit dat mannen vaker fulltime werken dan vrouwen, waardoor ze sowieso al minder tijd kunnen besteden aan het huishouden en de zorg voor kinderen.

Tabel 5.11

Bereidheid om mantelzorg te verlenen in relatie tot betaald werk, zorg voor kinderen, opleiding en vrije tijd, bevolking vanaf 16 jaar en bevolking van 45-64 jaar, 2014 (in procenten)^a

	vrouwen	mannen	vrouwen 45-64 jaar	mannen 45-64 jaar
mantelzorg gaat ten koste van				
vrije tijd	77	77	77	77
werk	10	15	8	16
huishouden en zorg voor gezin	11	5	14	6
opleiding	3	3	1	1

a Vergelijkbare cijfers gelden voor mensen die daadwerkelijk mantelzorg verlenen (De Boer en Keuzenkamp 2009).

Bron: SCP (EMOP'14)

5.6 Conclusies

Mannen iets drukker met verplichtingen dan vrouwen, maar verdeling van betaald en onbetaald werk niet veranderd

In 2011 besteedden mannen iets meer tijd dan vrouwen aan verplichtingen (betaald werk, huishouden en kinderopvang), terwijl in 2006 mannen en vrouwen ongeveer even druk waren met deze activiteiten. Dat komt vooral doordat vrouwen minder tijd aan het huishouden zijn gaan besteden. Er is in deze periode niets veranderd aan de verdeling van betaalde en onbetaalde taken tussen mannen en vrouwen. Vooral het aandeel van mannen in zorgtaken thuis is al vijftien jaar ongewijzigd. Voor een grotere betrokkenheid van vaders wordt vanuit het beleid een cultuuromslag nodig geacht. Wellicht dat de voorgenomen uitbreiding van het kraamverlof voor vaders hieraan iets kan bijdragen, al gaat het wel om een betrekkelijk kleine uitbreiding. Als we afgaan op ontwikkelingen in de opvattingen over de verdeling van arbeid en zorg, dan is er tot nu toe geen sprake van grote veranderingen.

Gelijke verdeling ideaal, ongelijke verdeling praktijk

In principe vindt bijna de helft van de mannen en vrouwen een gelijke taakverdeling, waarbij partners evenveel tijd besteden aan betaald en onbetaald werk, het meest wenselijk. Ook de acceptatie van werkende moeders die hun kinderen naar de crèche brengen is de afgelopen vier jaar iets toegenomen. Verder vinden steeds minder Nederlanders dat vrouwen beter geschikt zijn voor de zorg voor jonge kinderen. Toch zien de meeste mannen én vrouwen moeders van jonge kinderen nog steeds het liefste twee of drie dagen per week werken en vaders vier of vijf dagen. Hierin is de afgelopen jaren nauwelijks iets veranderd. Ook vinden vrouwen het duidelijk belangrijker dan mannen om in deeltijd te kunnen werken (zie § 4.8; Mol 2013a).

In de praktijk blijkt er van een gelijke taakverdeling dan ook nog weinig terecht te komen. Van de mannen die vader worden gaat 7% minder werken of stopt helemaal, evenveel als tien jaar geleden. Moeders blijven wel vaker evenveel uren werken als voor de bevalling, maar hieruit volgt nog niet dat zij, net als vaders, dus voltiids blijven werken. Een deel van de vrouwen werkte al in deeltijd voor zij kinderen kregen. Andere moeders nemen eerst ouderschapsverlof op (en blijven dus officieel evenveel uren werken), om pas daarna de arbeidsduur contractueel te verminderen. Moeders nemen veel vaker ouderschapsverlof op dan vaders, en dit verschil neemt eerder toe dan af. We zien dan ook dat moeders van jonge kinderen minder tijd besteden aan betaald werk dan voor de geboorte van hun eerste kind, en vaders juist meer. Slechts bij 7% van de paren met minderjarige kinderen werken beide partners deeltijds en bij 8% van deze paren werken beide partners voltiids, nauwelijks meer dan tien jaar geleden. Bij meer dan de helft van de gezinnen met kinderen heeft de ene partner, doorgaans de man, een voltijd baan en werkt de ander in deeltijd. Dit anderhalfverdienersmodel komt ook voor bij een op de drie paren zonder kinderen.

Jonge kinderen vaker informeel opgevangen

De meeste Nederlanders denken dat een paar dagen kinderopvang voor een peuter goed is. Maar voor jongere of oudere kinderen vinden mannen en vrouwen dit minder gewenst. In het feitelijke gebruik van formele kinderopvang als voornaamste vorm van opvang door ouders die beiden een substantiële baan hebben is er tussen 2011 en 2013 weinig veranderd. Het gebruik door ouders van de kinderopvang(toeslag) voor formele opvang van hun kinderen is sinds 2012 wel afgenomen. Dat komt zowel doordat er minder nieuwe kinderen instromen in de opvang als doordat er meer kinderen van de opvang werden gehaald.

Grootouders, andere familieleden of vrienden zijn vaker ingeschakeld om op met name jonge, nog niet schoolgaande kinderen te passen. In 2013 waren deze informele oppassers de voornaamste opvangvorm in 36% van de huishoudens met kinderen jonger dan 4 jaar, in 2009 was dit nog het geval bij iets meer dan een kwart.

Mantelzorgers leveren vooral vrije tijd in

Vrouwen zijn niet alleen vaker bereid om mantelzorg te verlenen, maar zijn ook daadwerkelijk vaker mantelzorger dan mannen. Vrouwen en mannen geven even vaak aan dat het verlenen van mantelzorg vooral ten koste zou gaan van hun vrije tijd. De voorgestelde verruiming van het kort- en langdurig zorgverlof kan mannen en vrouwen meer ruimte geven om mantelzorg vol te houden en te blijven participeren op de arbeidsmarkt.

Noten

- 1 De wekelijkse arbeidsduur is vastgesteld aan de hand van het opgegeven aantal uren dat men in dienst is in het geval van een dienstverband met vaste uren of anders aan de hand van het gemiddelde aantal gewerkte uren per week. De arbeidsduur is dus doorgaans inclusief ouderschapsverlof. Ouders die dat hebben opgenomen werken in de praktijk tijdelijk dus wel minder dan voor de komst van het kind. Na afloop van het verlof wordt de arbeidsduur vaak alsnog aangepast.
- 2 In tegenstelling tot de verwachting kozen mensen met homoseksuele, lesbische of biseksuele gevoelens of mensen zonder kinderen niet vaker voor deze antwoordcategorie dan voor de andere taakverdelingsmodellen, die vooral gericht waren op (heteroseksuele) stellen met kinderen.

6 Topfuncties

Ans Merens (SCP) en Harry Bierings (CBS)
m.m.v. Femke van der Sman (SCP) en Marc Cuijpers (CBS)

6.1 Inleiding

In het emancipatiebeleid wordt al sinds de jaren negentig gestreefd naar een grotere rol van vrouwen in besluitvormende posities. Ging de aandacht eerst vooral uit naar een vergroting van het aandeel vrouwen in politieke functies, sinds de eeuwwisseling verschoof de focus naar de vertegenwoordiging van vrouwen in de top van arbeidsorganisaties en in besturen. Vanaf 2007 komt de politieke participatie van vrouwen niet meer voor in de emancipatiedoelstellingen voor besluitvorming en wordt uitsluitend gesproken over meer vrouwen in de top van (arbeids)organisaties.

Het huidige emancipatiebeleid op het terrein van besluitvorming is grotendeels een voortzetting van het beleid van de afgelopen jaren. Er wordt ingezet op ondersteuning van twee initiatieven. Ten eerste bestaat sinds 2008 het Charter Talent naar de Top. Bedrijven en andere arbeidsorganisaties kunnen dit charter op vrijwillige basis ondertekenen. Zij leggen zich dan vast op het voeren van een beleid om meer vrouwen in de (sub)top van hun organisatie te krijgen en op zelf gekozen kwantitatieve doelstellingen voor vrouwen in de (sub)top van hun bedrijf. Intussen hebben ruim 200 bedrijven en non-profitorganisaties het Charter ondertekend.¹

Ten tweede is er de Wet bestuur en toezicht, die op 1 januari 2013 in werking is getreden. Daarin is onder meer (via het amendement-Kalma) bepaald dat de top van grote vennootschappen voor minstens 30% uit vrouwen en minstens 30% uit mannen dient te bestaan. Bedrijven die daar niet in slagen moeten in hun jaarverslag uitleggen waarom dat niet is gelukt (het 'pas toe of leg uit'-principe). De wet heeft betrekking op ruim 4900 grote vennootschappen in Nederland.² De non-profitsector valt hier niet onder.

Een nieuw element in het emancipatiebeleid is dat dit kabinet weer een streefcijfer hanteert voor het aandeel vrouwen in de hogere en topfuncties bij de rijksoverheid, namelijk 30% in 2017 (Regeerakkoord 2012; TK 2012/2013a). Het kabinet volgt daarmee de 30% die de Wet bestuur en toezicht voorschrijft en wil daarmee een voorbeeldrol vervullen (TK 2013/2014e). In het eerste decennium van deze eeuw werd voor deze functies gestreefd naar 25% in 2011 (TK 2005/2006). Dat aandeel werd al in 2010 gerealiseerd (ABD 2011). Daarna waren er enkele jaren geen doelstellingen specifiek voor de hogere ambtelijke functies.

In dit hoofdstuk gaan we eerst in op het aandeel vrouwen dat als manager en leidinggevende werkt. Vervolgens bespreken we voor het bedrijfsleven, de non-profitsector, de rijksoverheid en de universiteiten het aandeel vrouwen in de top en de subtop en de

ontwikkelingen die zich daarin hebben voorgedaan. Ook kijken we hoe de Nederlandse bevolking denkt over vrouwen in topfuncties.

6.2 Vrouwen in managementfuncties

In managementposities zijn vrouwen ondervertegenwoordigd

Het percentage vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen was in 2011³ met 44% vrijwel even hoog als hun aandeel in de totale werkzame beroepsbevolking. In de gezondheids- en welzijnszorg, in de cultuur en overige dienstverlening en in de commerciële dienstverlening blijft het aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen duidelijk achter bij het aandeel in de werkzame beroepsbevolking. Van de managers met een hoger en wetenschappelijk beroep is 30% vrouw.

Dit aandeel is lager dan het aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen. Dat geldt ook voor alle bedrijfstakken afzonderlijk, in het onderwijs is het verschil met 26 procentpunten het grootst. De gezondheidszorg is de enige sector waar meer vrouwelijke dan mannelijke managers zijn (58%) met een hoger of wetenschappelijk beroep.

Kader 6.1 Hogere functies

Hogere en wetenschappelijke beroepen

Onder hogere en wetenschappelijke beroepen verstaan we beroepen die volgens de Standaard Beroepen Classificatie (SBC) op hbo- of wetenschappelijk niveau zijn.

Hogere en wetenschappelijke managers

Of er sprake is van een hogere of wetenschappelijke manager werd in de Enquête beroepsbevolking (EBB) tot 2012 bepaald aan de hand van de SBC. Binnen de SBC zijn twee codes gereserveerd voor managementfuncties: een voor managers op hbo-niveau en een voor managers op wetenschappelijk niveau. Om een managementcode toebedeeld te krijgen moet de respondent aan een aantal voorwaarden voldoen in zijn of haar beroep. Ten eerste moet een manager direct of indirect leiding geven aan minimaal 50 personen. Ten tweede moeten de voornaamste werkzaamheden bestaan uit leidinggeven en/of beleid voeren. Ten slotte bepaalt het niveau van de werkzaamheden of het een hbo- of een wetenschappelijke managementfunctie betreft. In dit hoofdstuk zijn de hogere en wetenschappelijke managers samengenomen, omdat het maar om betrekkelijke kleine aantallen gaat.

Leidinggevers

Naast het hogere management zijn er ook mensen die zich op een ander niveau voornamelijk bezighouden met leidinggeven, of die leidinggeven aan een relatief klein aantal medewerkers, zoals projectleiders en supervisors. Deze mensen geven leiding aan vijf personen of meer. Bij zelfstandigen is geen ondergrens gesteld aan het aantal personen waaraan leiding gegeven wordt.

Tabel 6.1

Aandeel vrouwen in hogere en wetenschappelijke beroepen en in management, naar bedrijfstak, werkzame beroepsbevolking van 20-64 jaar, 2011 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	totaal		wv. hogere en wetenschappelijke beroepen		wv. managers	
	totaal	aandeel vrouwen %	totaal	aandeel vrouwen %	totaal	aandeel vrouwen %
bedrijfsleven	4389	32	1100	26	53	15
landbouw en visserij	166	28	8	34	.	.
industrie en bouwnijverheid	1291	17	208	18	13	11
commerciële dienstverlening	2932	38	883	28	39	16
niet-commerciële dienstverlening	2655	67	1229	60	77	40
openbaar bestuur	538	39	235	39	33	32
onderwijs	538	62	443	63	16	37
gezondheids- en welzijnszorg	1280	82	445	72	20	58
cultuur en overige dienstverlening	299	59	107	48	7	33
totaal ^a	7202	45	2379	44	132	30

a Inclusief overige en onbekende bedrijfstakken.

. = steekproefomvang ontoereikend

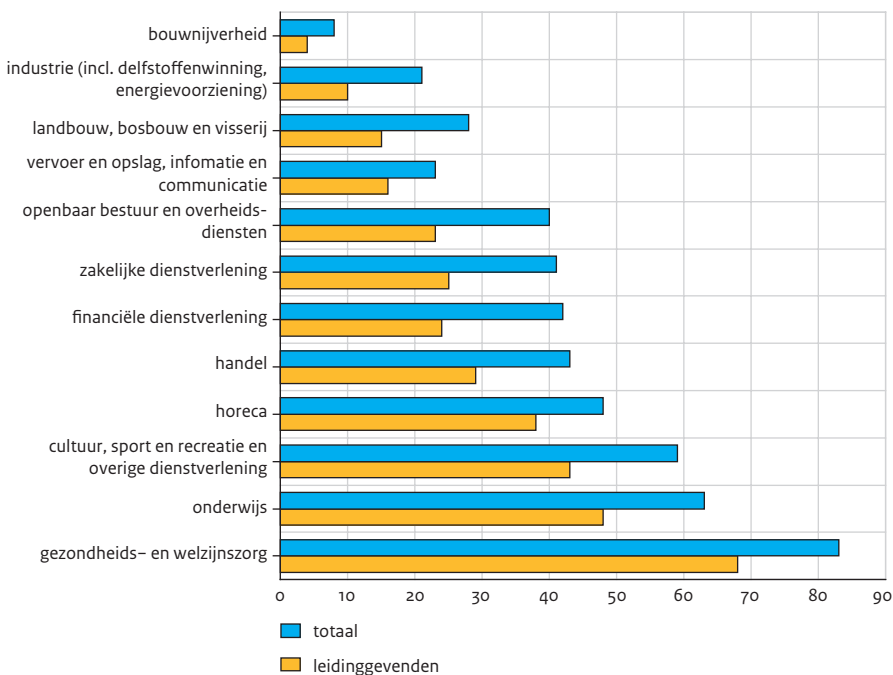
Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '11)

Vooral in de gezondheidszorg vrouwen in leidinggevende functie

In 2012 was van alle leidinggevendenden bijna 30% vrouw. Er waren in dat jaar 314.000 vrouwen die leidinggaven aan minimaal vijf personen. In de sectoren gezondheids- en welzijnszorg, onderwijs, en cultuur en overige dienstverlening lag het aandeel leidinggevende vrouwen boven het gemiddelde, in de gezondheids- en welzijnszorg met bijna 70% aanzienlijk. Daarbij moet aangetekend worden dat in de gezondheids- en welzijnszorg de werkzame beroepsbevolking voor ruim 80% uit vrouwen bestond. En ook in het onderwijs en in de cultuur werkten naar verhouding meer vrouwen dan mannen (zie tabel 6.1).

Figuur 6.1

Aandeel vrouwen onder leidinggevendenden van 20-64 jaar naar bedrijfstak, 2012 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '12)

Vrouwelijke voltijders minder vaak leidinggevend

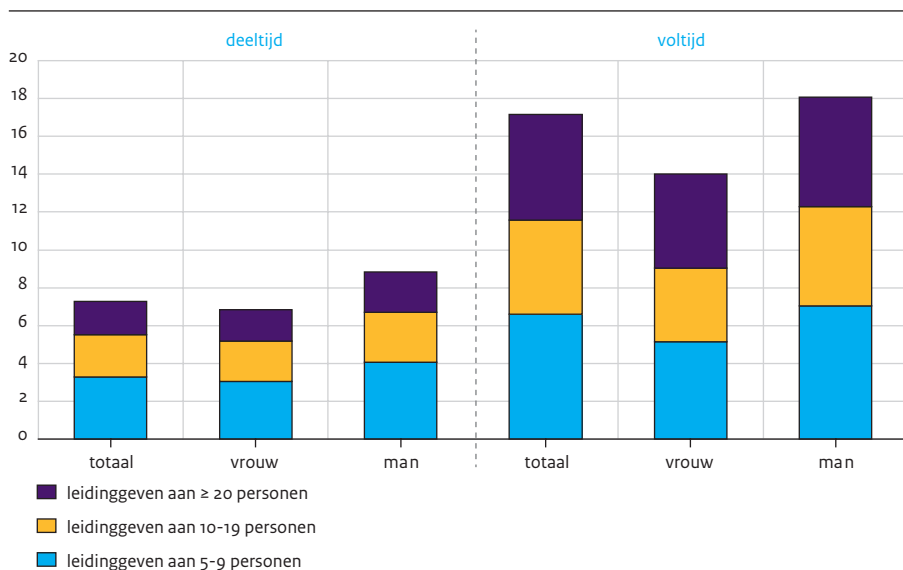
In 2013 gaf 13% van de werkzame beroepsbevolking leiding aan minimaal vijf personen. Bij vrouwen lag dit percentage lager dan bij mannen (9% tegenover 17%). Hierbij speelt een rol dat vrouwen vaker in deeltijd werken dan mannen. Van de werkende vrouwen werkte 71% in deeltijd terwijl bij mannen dit 17% was.

Van de werkzame beroepsbevolking die in voltijd werkte gaf 17% leiding aan minimaal vijf personen. Bij vrouwen lag dit percentage lager dan bij mannen (14% tegenover 18%). Daaraan draagt zeker bij dat de populatie voltijd werkende vrouwen naar verhouding jong is. Van de vrouwen die in voltijd werkten, was 43% 20-35 jaar; bij de voltijd werkende mannen lag dit percentage op 27%. Als voltijd werkende vrouwen leidinggaven, deden zij dit naar verhouding vaker aan een groep van twintig of meer medewerkers dan leidinggevende voltijd werkende mannen (35% tegenover 32%). Leidinggevende voltijd werkende mannen waren iets oververtegenwoordigd in de categorieën 5-9 medewerkers en 10-19 medewerkers.

Deeltijders hadden minder vaak een leidinggevende functie dan voltijders: 7% van de deeltijders gaf leiding aan minimaal vijf personen. Ten opzichte van voltijders is het verschil tussen mannen en vrouwen kleiner. Van de vrouwen die in deeltijd werkten in 2013 gaf 7% leiding en van de mannen 9%. Deeltijders geven, vergeleken met voltijders, relatief vaker leiding aan kleinere groepen tot en met 9 personen. Tussen leidinggevende vrouwen en mannen die in deeltijd werkten, bestond nauwelijks verschil voor wat betreft de omvang van de groep waaraan leiding werd gegeven.

Figuur 6.2

Aandeel leidinggevendenden van 20-64 jaar in de werkzame beroepsbevolking naar arbeidsduur, 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '13)

6.3 Vrouwen in topfuncties in het bedrijfsleven

In paragraaf 6.2 zagen we dat drie van de tien managers in hogere en wetenschappelijke beroepen en leidinggevendenden een vrouw is. Lang niet alle managers en leidinggevendenden zijn topfunctionarissen, dat wil zeggen leden van een raad van bestuur/directie of raad van commissarissen. In deze en de volgende paragraaf bespreken we de vertegenwoordiging van vrouwen in topfuncties in grote arbeidsorganisaties in het bedrijfsleven en in verschillende delen van de non-profitsector. Ook gaan we in op de vertegenwoordiging van vrouwen in de subtop, omdat deze het reservoir vormt voor toekomstige topfunctionarissen.

Kader 6.2 Top en subtop: belangrijkste begrippen

De raad van bestuur (rvb) of directie is het hoogste orgaan van een bedrijf of instelling: het orgaan dat de dagelijkse leiding in handen heeft.

De raad van commissarissen (rvc), raad van toezicht (rvt), raad van advies of het bestuur is het orgaan dat toezicht houdt op het functioneren van een bedrijf of instelling. Het lidmaatschap van de raad van bestuur verschilt van dat van een raad van commissarissen, omdat men in het eerste geval in dienst is van het bedrijf of de instelling en het in het tweede geval om een nevenfunctie gaat. In het bedrijfsleven heet het toezichthoudende orgaan vrijwel altijd rvc, in de non-profitsector worden uiteenlopende benamingen gehanteerd, zoals raad van toezicht, raad van advies of bestuur.

Onder subtop wordt verstaan: de hiërarchische lagen onder de raad van bestuur/directie.

Deze lagen kennen in de verschillende sectoren diverse benamingen, zodat gekozen is voor de algemene termen eerste, tweede en derde echelon onder de raad van bestuur of directie.

We gebruiken in deze en de volgende paragraaf verschillende bronnen. Voor de top van grote bedrijven maken we gebruik van gegevens van Elite Group (2014). Deze gegevens zijn gebaseerd op registratiegegevens van de Kamers van Koophandel, aangevuld met andere gegevens, bijvoorbeeld uit jaarverslagen. Om informatie te verkrijgen over de subtop van grote bedrijven en over de top en subtop van non-profitorganisaties is, net als in eerdere jaren, de enquête Vrouwen in de Besluitvorming (VIB) 2014 gehouden. Hiervoor zijn 554 grote of belangrijke organisaties benaderd, waarvan er 394 hebben meegedaan (voor meer informatie hierover zie bijlage A).

Aandeel vrouwen in de top van het bedrijfsleven aanzienlijk toegenomen

Gegevens van Elite Group laten zien dat in het bedrijfsleven het aandeel van vrouwen in topfuncties, dus in de raden van bestuur en raden van commissarissen samen, aanzienlijk is toegenomen van 2011 tot 2013. In de 100 grootste bedrijven steeg het aandeel topvrouwen van 10% naar 15% en in de 500 grootste bedrijven van 8% naar 15%. Het hoogste aandeel topvrouwen vinden we in 2013 in de top 25, namelijk bijna 16%. Nauwelijks lager is het aandeel in de 100 en 500 grootste bedrijven: 15%. In de top 5000 zijn wat minder vrouwen (11%) in de top werkzaam.

Maken we een onderscheid tussen de raden van bestuur en raden van commissarissen, dan zien we verschillende ontwikkelingen. In de 25 grootste bedrijven is van 2011 tot 2013 het aandeel vrouwen in de raad van bestuur ongeveer gelijk gebleven op 9%, terwijl het in de jaren daarvoor substantieel was toegenomen. In 2003 was nog maar één vrouw op dit niveau werkzaam en in 2007 geen enkele (niet in tabel). Bij deze uitkomsten moet worden opgemerkt dat door de kleine aantallen waar het hier om gaat, de benoeming of het vertrek van één of enkele vrouwen tot relatief grote veranderingen leidt. In de andere selecties van bedrijven nam in de periode 2011-2013 het aandeel vrouwen in de rvb duidelijk toe, vooral in de top 500 en top 5000. Daar was sprake van een verdubbeling van het aandeel topvrouwen.

In de raden van commissarissen was over de hele linie sprake van een flinke toename van de vertegenwoordiging van vrouwen in de periode 2011-2013. Van 2009 tot 2011 was het aandeel vrouwen in de raad van commissarissen juist weinig gegroeid of (in de top 25) zelfs iets afgenomen. In de grootste bedrijven was (en is) het aandeel van vrouwen in de rvc steeds groter dan in de kleinere bedrijven en dat verschil is groter geworden.

Tabel 6.2

Aandeel vrouwen in de raden van bestuur, raden van commissarissen en top van de grootste bedrijven, 2003-2013 (in procenten)

grootste bedrijven ^a	raden van bestuur ^b				raden van commissarissen ^c				totaal aandeel vrouwen in top			
	2003	2009	2011	2013	2003	2009	2011	2013	2003	2009	2011	2013
top 25 ^d	0,9	5,6	8,7	8,8	7,0	14,4	13,7	22,9	4,5	10,6	11,7	15,6
top 100	3,3	5,3	6,5	8,8	6,1	11,9	12,7	20,6	4,8	9,3	10,2	15,0
top 500	3,0	4,3	5,7	13,6	5,2	9,0	9,8	18,3	4,1	6,8	7,5	14,9
top 5000 ^e	3,6	3,2	5,6	10,9	4,1	6,0	6,7	11,1	3,8	4,2	6,0	10,9

a Top 25, 100 en 500 in alle jaren en top 5000 vanaf 2011 gemeten naar eigen vermogen, top 5000 voor 2011 gemeten naar netto-omzet of meer dan 100 medewerkers.

b Omvat raden van bestuur, directies, hoofddirecties, algemeen directeuren, enzovoort.

c Omvat raden van commissarissen, adviseurs van de raad van bestuur, raden van beheer, enzovoort.

d Het cursieve cijfer betreft een klein absoluut aantal.

e Voor 2003 zijn gegevens bekend van 3857 bedrijven, voor 2009 van 2350 bedrijven, voor 2011 van 2150 bedrijven, en voor 2013 van 4968 bedrijven.

Bron: Elite Group (2014)

De recent verschenen *Dutch Female Board Index 2014* (Lückerath-Rovers 2014) laat ongeveer dezelfde trend zien. Dit onderzoek geeft elk jaar (op 1 september) de stand van zaken weer bij 85 beursgenoteerde ondernemingen die sterk overlappen met de hiervoor genoemde 100 grootste bedrijven. Uit dit onderzoek blijkt dat het aandeel vrouwen in de rvb is toegenomen van 4,1% in 2012 naar 4,7% in 2013 en 6% in 2014. Het aandeel vrouwen in de rvc is gegroeid van 13,7% in 2012 tot 17,5% in 2013 en 19,5% in 2014.

Ook is er onlangs een rapport verschenen over de vennootschappen die onder de Wet bestuur en toezicht vallen (zie § 1.1). Een recente enquête, de *Bedrijvenmonitor 2013*, onder deze bedrijven (Henderikse en Pouwels 2014) laat zien dat sinds de invoering van de wet het aandeel vrouwen in de rvb en in de rvc is toegenomen van 7,4% in 2012 naar 8,9% in 2013 respectievelijk van 9,8% in 2012 naar 11,2% in 2013. Nadere analyse leert dat slechts 10% van de onderzochte bedrijven een groei van het aandeel vrouwen in de top heeft gerealiseerd. Ook heeft de helft van de bedrijven tot nu toe geen beleid gevoerd om een evenwichtige man/vrouw-verdeling in de top te krijgen. Veel bedrijven hebben ook kansen laten liggen door bij benoemingen geen vrouwen voor te dragen. Ten slotte kan worden vermeld dat van de vennootschappen die de 30% niet hebben gehaald, 60% geen verantwoording daarover aflegt in het jaarverslag, terwijl de Wet bestuur en toezicht dit wél voorschrijft.

De uitkomsten van de Bedrijvenmonitor zijn niet rechtstreeks vergelijkbaar met onze uitkomsten, omdat die alleen betrekking hebben op de periode 2012-2013 en omdat niet alle 5000 grootste bedrijven (zie tabel 6.2) onder de werkingssfeer van de wet vallen. Toch kan de hiervoor besproken groei van het aandeel vrouwen in de top vermoedelijk niet los worden gezien van de invoering van de wet. Er kan sprake zijn geweest van een olievlekwerking, waardoor ook bedrijven die niet hoeven te voldoen aan de wet een actiever beleid zijn gaan voeren om meer vrouwen in de top te krijgen.

Daarnaast kunnen de ontwikkelingen in de afgelopen jaren mogelijk ook worden verklaard door de tendens dat de raden van commissarissen kleiner worden, waardoor het aandeel vrouwen relatief sterker toeneemt (Elite Group 2014). Ook neemt in de top 5000 het aantal bedrijven met een rvc af. Dit heeft een opwaarts effect op het aandeel vrouwen, omdat vooral de grotere bedrijven in deze telling overblijven, waar over het algemeen meer vrouwen in de rvc zitten dan in de kleinere bedrijven.

Een nadere blik op de bedrijfstakken waartoe de 500 grootste bedrijven behoren, laat zien dat het aandeel vrouwen in de rvb en rvc varieert per bedrijfssector. Relatief weinig topvrouwen zijn te vinden in de rvb van bouw- en installatiebedrijven en relatief veel in de zakelijke dienstverlening. Bij de raden van commissarissen is het omgekeerd: de bouw- en installatiebedrijven, evenals de industrie en delfstoffenwinning hebben juist veel vrouwen in de rvc, terwijl de zakelijke dienstverlening onder het gemiddelde uitkomt. Kijken we naar het totale aandeel vrouwen in de top (rvb en rvc) dan wijken de verschillende bedrijfstakken onderling weinig af van het gemiddelde van 15% voor de 500 grootste bedrijven. Vergeleken met 2011 is het aandeel vrouwen in de top in bijna alle sectoren toegenomen, uitgezonderd handel, horeca en reparatie (niet in tabel). De stijging was het grootste in de financiële en zakelijke dienstverlening; hier bedroeg het aandeel topvrouwen in 2011 nog 6% à 8%. Juist omdat de financiële sector omvangrijk is, legt dit flink wat gewicht in de schaal (Elite Group 2014).⁴

Tabel 6.3

Aandeel vrouwen in de raden van bestuur en raden van commissarissen van de grootste 500 bedrijven, naar bedrijfstak, 2013 (in absolute aantallen en in procenten)

	bedrijven			raden van		totaal top	
	raden van bestuur			commissarissen			
	totaal aantal	vrouwen personen (%)		totaal aantal personen	vrouwen (%)	totaal aantal personen	vrouwen (%)
industrie en delfstoffenwinning	61	264	12,5	115	20,0	379	14,8
bouwnijverheid en installatiebedrijven	16	52	5,8	47	21,3	99	13,1
handel, horeca en reparatie	31	94	11,7	63	17,5	157	14,0
vervoer, opslag en communicatie	18	64	12,5	77	19,5	141	16,3
financiële dienstverlening	288	992	14,3	266	17,7	1258	15,0
zakelijke dienstverlening	34	117	16,2	37	13,5	154	15,6

Bron: Elite Group (2014)

Voor de toekomstige vertegenwoordiging in de raden van bestuur is van belang hoeveel vrouwen in de echelons daaronder werkzaam zijn; zij vormen veelal de kweekvijver voor de toekomstige leden van raden van bestuur. In de enquête Vrouwen in de Besluitvorming (v1B) 2014 is daarom, net als in eerdere jaren, gevraagd naar de vertegenwoordiging van vrouwen in de echelons onder de top. Om deze gegevens in perspectief te plaatsen is bij de betreffende organisaties ook gevraagd naar de vertegenwoordiging van vrouwen in de rvb en rvc. Voor het bedrijfsleven is daarbij een selectie gemaakt van de 250 grootste bedrijven, op basis van hun eigen vermogen (zie verder bijlage A). Van deze bedrijven hebben er 160 deelgenomen aan de v1B-enquête. Opgemerkt moet nog worden dat de uitkomsten van deze enquête voor de grootste bedrijven (zie figuur 6.3), niet direct vergelijkbaar zijn met die in tabel 6.2. De v1B-enquête is afgenomen door middel van een steekproef, terwijl de cijfers van Elite Group gebaseerd zijn op registratiegegevens. Verder hebben de cijfers betrekking op verschillende jaren.

Verschil tussen aandeel vrouwen in top en subtop neemt niet af

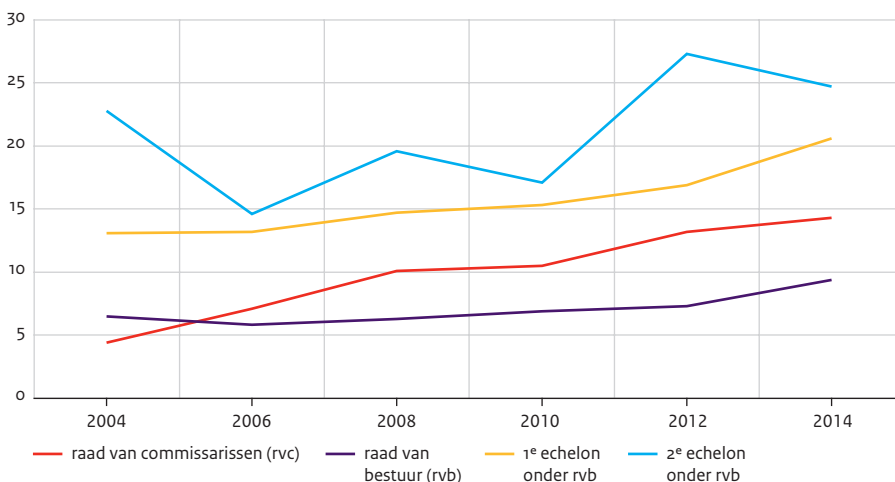
De v1B-enquête laat zien dat er sprake is van een kweekvijver van vrouwen voor de top. Een op de vijf werknemers in het eerste echelon onder de rvb en een op de vier werknemers in het tweede echelon is een vrouw. Bovendien is het aandeel vrouwen in het eerste echelon de afgelopen twee jaar gestegen van 16% naar 20%. Dit is een voortzetting van de trend die vanaf 2004 gaande is. In het tweede echelon is het aandeel vrouwen juist iets afgenomen. Deze trend laat in ieder geval een wat grillig verloop zien, dat niet goed te verklaren is.

Het aandeel vrouwen in de rvb van de grootste bedrijven is in de periode 2012-2014 gestegen van 7% naar bijna 10%. In de rvc was sprake van een lichte stijging van 13% naar 14%. Over een langere tijd bezien, vanaf 2006, kan worden gesproken van een gestage groei van het aandeel vrouwen in de rvb en vooral rvc.

Doordat het aandeel vrouwen in het eerste echelon onder de top ook is toegenomen, is de kloof tussen de top en het eerste echelon relatief gezien ongeveer even groot gebleven; in het eerste echelon bevinden zich bijna twee keer zoveel vrouwen als in de rvb.

Figuur 6.3

Aandeel vrouwen in de raad van commissarissen, de raad van bestuur en de twee echelons daaronder in grote bedrijven, 2004-2014 (in procenten)

Bron: SCP (v18'04-'14)

Lang niet alle vrouwen (11%) ambiëren een topfunctie en ook bij mannen is dit een minderheid (23%) (zie § 4.8). Uiteraard kost het tijd voor vrouwen (en mannen) die wél een topfunctie nastreven om door te stromen naar de top en lang niet iedereen slaagt daarin. Er zijn aanwijzingen dat vrouwen in het middenkader van het bedrijfsleven daarbij meer belemmeringen ervaren dan mannen. Ambities van vrouwen zouden minder goed erkend worden door leidinggevers (Valian 1999) of vrouwen zouden zelf voortijdig afhaken omdat ze zich niet thuis voelen in de kille bedrijfscultuur of niet bereid zijn om extreem lange werkweken te maken (RUN 2009).

6.4 Vrouwen in topfuncties in de non-profitsector

In de non-profitsector werken vanouds meer vrouwen dan in het bedrijfsleven (zie ook § 6.2). Dat is ook zichtbaar op top- en subtopniveau. We bespreken de vertegenwoordiging van vrouwen in deze niveaus hier voor drie onderdelen van de non-profitsector, namelijk de sociaaleconomische instellingen, de sector zorg en welzijn en de maatschappelijke organisaties. De v18-enquête is afgenomen onder 304 grote of belangrijke non-profitorganisaties. Daarvan hebben er 234 deelgenomen aan de enquête.

Aandeel vrouwen in top en subtop sociaaleconomische sector flink toegenomen

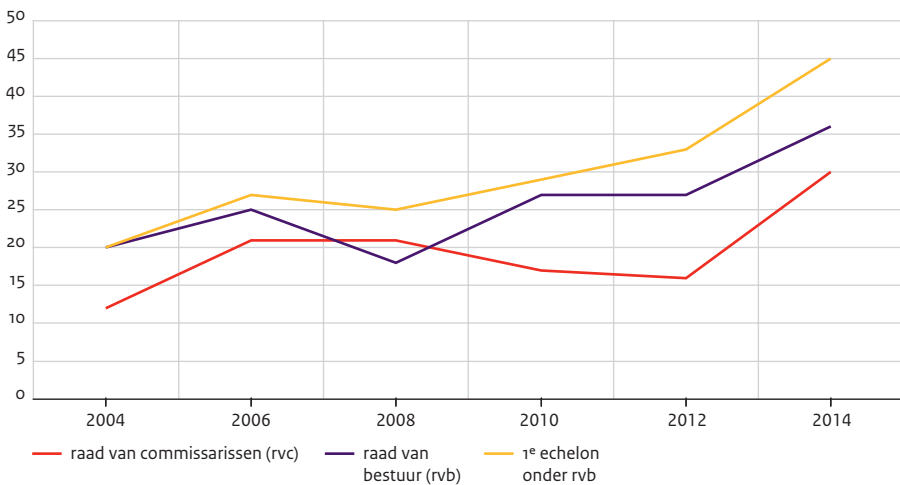
Bij de grote sociaaleconomische non-profitinstellingen, zoals socialezekerheidsorganisaties, pensioenfondsen, Kamers van Koophandel en u w v, bestaat 36% van de rvb en 30% van de rvc uit vrouwen. Terwijl het aandeel vrouwen in de top eerder gelijk bleef

of iets afnam, is het vanaf 2012 flink gestegen (in 2012 bestond 26% van de rvb en 16% van de rvc uit vrouwen). Ook als we de langere trend vanaf 2004 bezien, is er sprake van een substantiële toename van het aandeel vrouwen in de top van de sociaaleconomische non-profitsector.

Ook in het eerste echelon onder de rvb is de vertegenwoordiging van vrouwen flink toegenomen in de periode 2012-2014, en eerder ook van 2008 tot 2012. Bijna de helft (45%) van de functionarissen in het eerste echelon wordt gevormd door vrouwen. Er bevindt zich dus een behoorlijk aantal vrouwen in de kweekvijver van potentieel talent voor de toekomstige top.

Figuur 6.4

Aandeel vrouwen in de raad van commissarissen, de raad van bestuur en het eerste echelon daaronder in de sociaaleconomische non-profitsector, 2004-2014 (in procenten)

Bron: SCP (vib'04-'14)

Nauwelijks toename van aandeel topvrouwen in de zorg

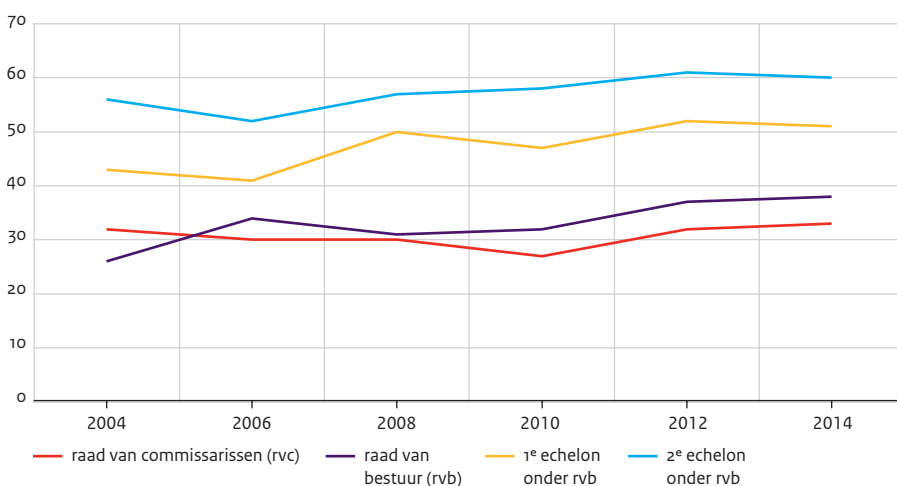
In de sector zorg en welzijn is de vertegenwoordiging van vrouwen in de top ongeveer even groot als in de sociaaleconomische instellingen: 33% vrouwen in de rvc en 38% in de rvb. Verschil is wel dat het aandeel vrouwen in de top van zorg en welzijn nauwelijks is toegenomen sinds 2012. Van 2010 tot 2012 was nog wel sprake van een toename. Gaan we verder terug in de tijd dan is er voor het aandeel vrouwen in de rvb sprake van een gestage groei, maar laat het aandeel vrouwen in de rvc een grillig verloop zien.

In de eerste twee echelons onder de rvb zien we relatief veel vrouwen (50% resp. 60%), wat voor de hand ligt vanwege het grote aandeel vrouwen dat in deze sector werkzaam is (zie § 4.6). In de afgelopen jaren was er in deze echelons sprake van een lichte afname van het aandeel vrouwen. In eerdere jaren nam het aandeel wel toe, maar was soms ook sprake van stabilisatie.

Het is niet duidelijk in hoeverre de bezuinigingen in sommige delen van de gezondheidszorg van invloed zijn op de hier beschreven ontwikkelingen. Deze zullen in eerste instantie vooral werknemers op de werkvloer treffen en niet direct personen in hogere echelons. En daarbij is het de vraag of inkrimpingen vrouwen en mannen in gelijke mate treffen.

Figuur 6.5

Aandeel vrouwen in de raad van commissarissen, de raad van bestuur en de twee echelons daaronder in de sector zorg en welzijn, 2004-2014 (in procenten)

Bron: SCP (v18'04-'14)

Minder topvrouwen bij maatschappelijke organisaties

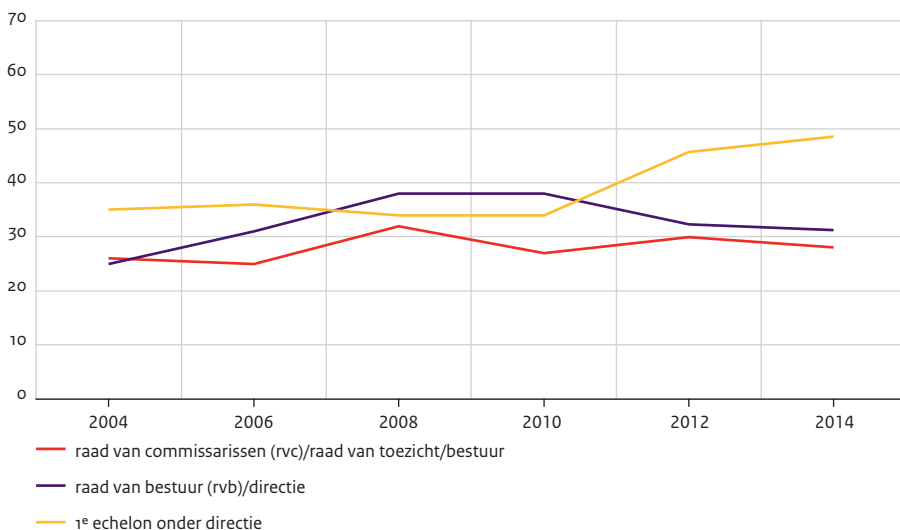
De v18-enquête is ook afgenomen onder 92 grote maatschappelijke organisaties. Daarmee wordt bedoeld: leden- en donateursorganisaties met minstens 50.000 leden. Het gaat om 'goede doelen'-organisaties op het gebied van milieu, natuur, ontwikkelingssamenwerking en gezondheid. Maar ook belangenorganisaties, omroepverenigingen, politieke partijen en sportkoepels vallen eronder.

Bij de maatschappelijke organisaties bedraagt het aandeel vrouwen in de top (rvb en rvc samen) ongeveer 30%. Ten opzichte van 2012 is dit min of meer gelijk gebleven; dit geldt ook voor rvb en rvc afzonderlijk. In 2008 en 2010 was het aandeel vrouwen in de rvb hoger, namelijk bijna 40%. Er is niet een duidelijke oorzaak voor deze daling aan te wijzen.

In het eerste echelon onder de rvb is de vertegenwoordiging van vrouwen wel toegenomen sinds 2010. Dit aandeel bedraagt nu bijna 50% en ligt daarmee op hetzelfde niveau als dat in de sector zorg en welzijn.

Figuur 6.6

Aandeel vrouwen in de raad van commissarissen/raad van toezicht/het bestuur, de raad van bestuur/directie en het eerste echelon daaronder in de grootste maatschappelijke organisaties, 2004-2014 (in procenten)

Bron: SCP (VIB'04-'14)

6.5 Vrouwen in topfuncties bij de rijksoverheid en bij universiteiten

Aandeel vrouwen in ambtelijke top neemt iets toe

De rijksoverheid hanteert voor zichzelf een streefcijfer van 30% vrouwen in de ambtelijke top in 2017 (TK 2012/2013a; TK 2013/2014e). Het gaat hierbij om hogere en topambtenaren. Het Bureau Algemene Bestuursdienst (ABD) verzorgt de instroom in kandidatenprogramma's en de werving en selectie van ambtenaren in deze functies, daarom ook wel aangeduid als ABD-functies. In totaal bezetten vrouwen nu 28% van de ABD-functies. Dat aandeel is hetzelfde als in 2013 (niet in tabel), maar wel iets hoger dan in de periode 2010-2012, toen het gelijk bleef. De grootste toename van het aandeel vrouwen in ABD-functies vond plaats van 2006 tot 2010, van 17% tot 26% (niet in tabel) (ABD 2011). De geringe toename dan wel stabilisatie in de afgelopen jaren heeft vermoedelijk te maken met de bezuinigingen bij de rijksoverheid. Daardoor is het aantal vacatures sterk gedaald en hebben er minder benoemingen voor ABD-functies plaatsgevonden (ABD 2011, 2012, 2013). De meeste ambtenaren (waarvan het merendeel mannen) zijn dus in hun functies gebleven. En benoemingen zijn noodzakelijk om meer vrouwen in de top te krijgen. De ABD voert al jarenlang een bewust beleid om het aandeel vrouwen (maar ook dat van andere groepen) in de ambtelijke top te vergroten: minstens 50% vrouwen in de instroom van kandidatenprogramma's, voordracht van minstens één vrouw op

kandidatenlijsten en aandacht voor het behoud van vrouwelijk talent. Deze aanpak lijkt vruchten af te werpen.

De vertegenwoordiging van vrouwen in deze functies verschilt overigens aanzienlijk per organisatie. Bij de Hoge Colleges van Staat is het aandeel vrouwen in ABD-functies het hoogste (44%). Van de ministeries scoort het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) met 40% het hoogste. Daarna volgen Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) (37%), Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) (36%), Algemene Zaken (33%) en Veiligheid en Justitie (V&J) (30%). Deze ministeries voldoen dus al aan het streefcijfer van 30% (sommige hanteren voor zichzelf een hoger streefcijfer (40%)). Defensie en Economische Zaken (EZ) kennen de laagste aandelen vrouwen in de top (8% resp. 16%). Bij deze departementen zijn de aandelen in eerdere jaren hoger geweest. De afname van het percentage vrouwen bij Defensie is samengegaan met een omvangrijke inkrimping van de organisatie. Blijkbaar zijn vrouwen bij deze operatie dus relatief vaker uitgestroomd dan mannen.

Tabel 6.4

Aandeel vrouwen in de hogere en topfuncties bij de rijksoverheid, naar ministerie en totaal, 2010-2014^a (in procenten)

	2010	2012	2014 ^b
Algemene Zaken	31	41	33
BZK	32	27	23
Defensie	30	20	8
EZ	21	18	16
Financiën	12	17	26
Hoge Colleges van Staat	18	23	44
I&M	26	20	29
OCW	36	34	37
SZW	25	26	36
V&J	24	26	30
VWS	30	32	40
ABD-functies totaal	26	26	28

a De peildatum is 31 december, tenzij anders vermeld.

b De peildatum is 30 juni.

Bron: ABD (2011-2014)

Geleidelijk meer vrouwelijke hoogleraren

Ook voor de universiteiten wordt er in het emancipatiebeleid naar gestreefd dat er meer vrouwen in hogere posities komen. Eind 2012 was het aandeel vrouwelijke hoogleraren 16%. Dit aandeel neemt langzaam toe: in 2011 was het 15% en in 2010 13% (OCW 2014). Wel blijft het nog ver onder het Europese streefcijfer van 25% vrouwelijke hoogleraren (EC 2010).

6.6 Opvattingen over vrouwen in topfuncties

Behalve naar de feitelijke positie van vrouwen in de top is het ook interessant om te kijken naar de opvattingen die hierover in de bevolking leven. Hoe oordeelt men over de huidige situatie en over de maatregelen die genomen kunnen worden om het aandeel vrouwen in de top te vergroten? Een derde van de vrouwen en bijna de helft van de mannen vindt dat vrouwen tegenwoordig evenveel kans hebben als mannen om de top te bereiken. Tegelijkertijd vindt de meerderheid van de vrouwen en ruim 40% van de mannen dat het aandeel vrouwen in de top de komende jaren nog wel verder moet toenemen. Ook is er veel begrip bij vrouwen en mannen voor het feit dat vrouwenorganisaties zich hiervoor inspannen. Verder staat 40% van de vrouwen en ruim een kwart van de mannen positief tegenover een vrouwelijke premier. Opvallend is dat een relatief grote groep zich neutraal uitlaat over een vrouw als premier: 50% van de vrouwen en 57% van de mannen (niet in tabel). Gevraagd naar de overige opvattingen die hierboven zijn gepresenteerd, geven veel minder mensen een neutraal antwoord. Voor concrete maatregelen om meer vrouwen in de top te krijgen, zoals deelname aan managementtrainingen en voorrangsbeleid, is maar weinig animo bij de Nederlandse bevolking. Slechts een kleine groep vrouwen en mannen staat hierachter. Vrouwen ondersteunen deze maatregelen wel vaker dan mannen.

Tabel 6.5

Opvattingen over vrouwen in topfuncties, bevolking vanaf 16 jaar, 2014 (in procenten '(helemaal) mee eens')

	vrouwen	mannen
Tegenwoordig hebben vrouwen evenveel kansen als mannen om een topfunctie te bereiken.	34	48
Het is begrijpelijk dat vrouwenorganisaties zich inspannen om het aandeel vrouwen in topfuncties te vergroten.	65	53
Het zou goed zijn wanneer de volgende minister-president een vrouw is.	40	28
Het aandeel vrouwen in topfuncties zou de komende vijf jaar minstens moeten toenemen.	60	42
Bedrijven zouden vrouwen voorrang moeten geven bij het deelnemen aan managementtrainingen.	19	15
Vrouwen moeten voorrang krijgen bij sollicitaties voor een topfunctie.	12	9

Bron: SCP (EMOP'14)

6.7 Conclusies

Vrouwen in gezondheidszorg vaak een managementpositie

In 2012 was van degenen die leidinggeven aan minimaal vijf personen 29% vrouw. In de gezondheidszorg bedroeg dit aandeel bijna 70%, het onderwijs volgde met bijna 50%. In de bouwnijverheid was met nog geen 5% het minst sprake van leidinggevende vrouwen.

Van de hogere en wetenschappelijke managers was in 2011 30% vrouw. Net als bij leidinggeven is de gezondheidszorg de enige sector waar vrouwen vaker dan mannen in het hoge management zitten. Maar het aandeel vrouwelijke managers blijft er, net als in alle andere sectoren, achter bij het aandeel vrouwen dat er werkzaam is.

Meer topvrouwen in het bedrijfsleven en sociaaleconomische non-profitinstellingen, maar niet in de rest van de non-profitsector

Het aandeel vrouwen in topfuncties in de 5000 grootste bedrijven is in de afgelopen jaren aanzienlijk toegenomen. Dit geldt voor de vertegenwoordiging van vrouwen in zowel de raden van bestuur als de raden van commissarissen. Ook in de echelons onder de top in het bedrijfsleven is het aandeel vrouwen gegroeid.

In de non-profitsector, behalve in de sociaaleconomische instellingen, bleef het aandeel vrouwen in de top min of meer gelijk. In de echelons onder de top was wel sprake van een groei van het aandeel vrouwen.

Dat er in het bedrijfsleven nu sprake is van een substantiële groei van het aandeel topvrouwen kan vermoedelijk in verband worden gebracht met de Wet bestuur en toezicht, die in 2013 in werking is getreden. Deze wet stelt dat de top van grote vennootschappen voor 30% uit vrouwen moet bestaan en dat bedrijven, indien dat niet het geval is, in hun jaarverslag moeten uitleggen waarom. Hoewel dus geen sprake is van een zware verplichting en er evenmin sancties worden opgelegd, voelen veel bedrijven wellicht wel een morele druk om aan de wet te voldoen. Ook is het mogelijk dat bedrijven die niet aan de wet hoeven te voldoen, gestimuleerd worden om meer werk te maken van de doorstroom van vrouwen naar de top.

Aandeel vrouwen in ambtelijke top neemt langzaam toe

In de hogere en topfuncties bij de rijksoverheid is het aandeel vrouwen sinds 2010 langzaam gestegen en bedraagt het nu 28%. Het streefcijfer van het huidige kabinet voor deze functies, 30% in 2017, is bijna gerealiseerd. Er zijn grote verschillen tussen de ministeries in de vertegenwoordiging van vrouwen in de ambtelijke top. Sommige ministeries, zoals ocw, vws en szw, voldoen al ruim aan het streefcijfer, andere zitten daar nog ver vanaf (zoals ez en Defensie).

Het aandeel vrouwelijke hoogleraren is geleidelijk toegenomen en bedroeg in 2012 16%.

Kloof tussen top en subtop blijft bestaan

De uitkomsten in dit hoofdstuk laten zien dat er nog steeds een kloof is tussen het aandeel vrouwen in de top en de subtop, en tussen de subtop en het totale aantal werknemers. In het bedrijfsleven is die kloof wat groter dan in de non-profitsector. De voorkeur van veel vrouwen om in deeltijd te werken verkleint de kans om leidinggevende of topmanager te worden, maar ook voltijd werkende vrouwen blijken minder vaak als leidinggevend te werken dan mannen. Er spelen dus nog meer factoren een rol. Zo hebben minder vrouwen dan mannen de ambitie om naar de top door te stromen (zie hoofdstuk 4). Verder zijn er vanuit internationaal onderzoek aanwijzingen dat er ook in de bedrijfscultuur belemmeringen zijn voor vrouwen om door te stromen naar de top (Valian 1999).

Noten

- 1 In de charterorganisaties tezamen zijn bijna 700.000 personen werkzaam (Henderikse en Pouwels 2014). Dat komt neer op ongeveer 10% van de Nederlandse werknemers (zie ook § 4.2).
- 2 Bedrijven vallen onder de werkingssfeer van de Wet bestuur en toezicht als zij aan ten minste twee van de volgende drie criteria voldoen:

- ten minste 250 werknemers;
- netto-omzet van meer dan 35 miljoen euro;
- activa ter waarde van meer dan 17,5 miljoen euro.

Zie verder over de Wet bestuur en toezicht: talentnaardetop.nl/WBT/Home

- 3 Vanaf 2012 wordt in de Enquête beroepsbevolking gewerkt met een nieuwe beroepencode, waardoor managers niet meer zoals in voorgaande edities afgeleid kunnen worden. Daarom zijn in dit hoofdstuk cijfers uit 2011 over hogere en wetenschappelijke beroepen en over managers gepresenteerd.
- 4 Het aandeel van de financiële sector in de 500 grootste bedrijven is overigens sterk toegenomen in de afgelopen vier jaar. Vermoed wordt dat een groot deel van deze bedrijven in feite financiële holdings zijn en andere sectoren vertegenwoordigen (Elite Group 2014).

7 Inkomen

Marion van den Brakel (CBS), Wil Portegijs (SCP), Ans Merens (SCP)
en Femke van der Sman (SCP)
m.m.v. Marleen Geerdinck (CBS)

7.1 Inleiding

Minister Bussemaker heeft het verhogen van het aandeel economisch zelfstandige vrouwen tot speerpunt van haar beleid gemaakt. Dat bijna de helft van de vrouwen van 20-64 jaar niet economisch zelfstandig is, noemt zij bij de presentatie van haar emancipatiebeleidsbrief (TK 2012/2013a) 'niet meer van deze tijd'. Vrouwen die niet economisch zelfstandig zijn lopen na een scheiding of het overlijden van de (hoofd)kostwinner een risico in armoede of bijstandafhankelijkheid terecht te komen. Ook wijst ze erop dat gezinnen minder kwetsbaar zijn als ze niet van één inkomen afhankelijk zijn, zeker in crisistijd een belangrijk voordeel. Volgens de minister zijn mannen en vrouwen zich nog onvoldoende bewust van de risico's van een traditionele taakverdeling. Ook bedrijven zouden er meer van doordrongen moeten raken dat ook voor vrouwen hun inkomen van groot belang is. De minister denkt dat daarom een cultuurverandering nodig is. Om deze in gang te zetten, gaat de minister het land in. In het kader van het programma KRACHT on Tour zijn er in 2014 en 2015 zes regionale bijeenkomsten (geweest), waarin zij in gesprek gaat met bewoners, lokale werkgevers en bestuurders om het belang van economische zelfstandigheid onder de aandacht te brengen. Ook worden daar afspraken met bedrijven gemaakt over hun inzet om het talent van vrouwen beter te benutten. Daarnaast zijn er andere maatregelen genomen om financiële onafhankelijkheid te stimuleren. Vanaf 2009 wordt de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting stap voor stap afgebouwd. Paren met één kostwinner betalen dan meer belasting dan paren van wie beide partners werken. De inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting (IACK) vervangt sinds 2009 de combinatiekorting, en tevens is een inkomensafhankelijke arbeidskorting (IAK) ingevoerd. Beide maatregelen maken het voor alleenstaanden en niet of weinig werkende partners aantrekkelijker om (meer uren) te gaan werken. Door de Wet kindregelingen, die met ingang van 2015 in werking treedt, zullen alleenstaande ouders met een bijstandsuitkering erop vooruitgaan als zij voor het minimumloon aan het werk gaan (nu gaan ze er nog op achteruit). Verder zetten D66, PvdA en VVD zich in voor bekorting van de maximale duur van partneralimentatie (sinds 1994 is dat twaalf jaar). Zij stellen voor partneralimentatie te baseren op verlies aan verdien capaciteit door het huwelijk, en alleen nog te beschouwen als een overbrugging, totdat de ontvanger werk heeft gevonden. Of dit voorstel uiteindelijk verwerkt wordt in een wet is nog af te wachten.

Een ander punt van aandacht in het emancipatiebeleid is de ongelijke beloning van vrouwen en mannen. Vrouwen krijgen nog steeds minder betaald voor hetzelfde werk. Verschillen in inschaling blijken onder andere veroorzaakt door beloningsmaatstaven die geen verband houden met de waarde van de arbeid, bijvoorbeeld de hoogte van het laatstverdiende loon (CGB 2011). In opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap doet het College voor de Rechten van de Mens (CRM, voorheen de commissie gelijke behandeling) onderzoek naar de oorzaken van beloningsverschillen in het hoger onderwijs en de financiële sector. Verder wil de minister bedrijven hulp bieden bij het doorlichten van hun beloningssystematiek om niet relevante beloningsmaatstaven op het spoor te komen. Tevens is de Sociaal Economische Raad (SER) om advies gevraagd welke acties van sociale partners kunnen bijdragen aan het wegnemen van het loonverschil (SER 2014).

Dit hoofdstuk beschrijft de verschillen in economische zelfstandigheid en beloning tussen vrouwen en mannen. In een verdiepende paragraaf wordt nader ingegaan op beloningsverschillen in samenhang met onderhandelen over het salaris. Ook komen de opvattingen over het belang van een eigen inkomen aan bod. We starten het hoofdstuk met uitkomsten over de hoogte van het inkomen dat vrouwen en mannen ontvangen en de bronnen waaruit (werk/uitkering).

7.2 Persoonlijk inkomen

Inkomen van vrouwen flink lager dan dat van mannen

Het gemiddelde persoonlijk inkomen van vrouwen (22.800 euro) bedroeg in 2013 bijna 60% van dat van mannen (38.800 euro). Dit was in de drie voorgaande jaren nauwelijks anders. Wel zijn vrouwen tussen 2003 en 2010 dankzij hun toegenomen arbeidsparticipatie steeds verder ingelopen op mannen. In 2003 bedroeg het inkomen van vrouwen nog geen 55% van dat van mannen. In de jaren voor 2003 maakten vrouwen een nog grotere inhaalslag op mannen (Van den Brakel en Bos 2009; Moonen en De Jonge 2010).

Dat vrouwen een lager inkomen hebben komt doordat hun arbeidsparticipatie lager is dan die van mannen en zij bovendien veel vaker in deeltijd werken (zie § 4.2 en 4.3). Daarnaast is het uurloon van vrouwen gemiddeld bijna 20% lager dan dat van mannen (zie § 7.3). Zij werken dikwijls in minder goed betalende sectoren en beroepen. Doordat vrouwen een lager inkomen hebben uit betaald werk, ontvangen ze bij een eventueel verlies van arbeid ook een lagere werkloosheids- of arbeidsongeschiktheidsuitkering. Ook hun werkgerelateerde pensioenen komen lager uit.

Kader 7.1 Persoonlijk inkomen

Het inkomen van mannen en vrouwen wordt in deze paragraaf vergeleken op basis van het persoonlijk inkomen. Het persoonlijk inkomen omvat loon, winst, uitkeringen, inkomensverzekeringen (zoals werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen) en uitkeringen sociale voorzieningen (zoals bijstandsuitkeringen en studiefinanciering). Inkomenscomponenten die niet aan een afzonderlijke persoon toegeschreven kunnen worden blijven buiten beschouwing. Dit zijn inkomsten uit vermogen, huurtoeslag, rijksbijdrage eigen woning, tegemoetkoming studiekosten en kinderbijslag. In dit hoofdstuk wordt met inkomen altijd het persoonlijk inkomen bedoeld, tenzij expliciet anders vermeld.

In vrijwel alle onderscheiden categorieën is het gemiddelde inkomen van mannen flink hoger dan dat van vrouwen. Bij de bijstandsuitkering en het AOW-pensioen hangt de hoogte van het uit te keren bedrag niet af van het arbeidsverleden maar van het al dan niet hebben van een partner en/of kinderen. Daardoor kan onder bijstandsontvangers het inkomensverschil tussen vrouwen (14.700 euro) en mannen (13.500 euro) toegeschreven worden aan het betrekkelijk hoge aandeel bijstandsmoeders in deze categorie. Alleenstaande ouders met kinderen onder de 18 jaar ontvangen immers een hogere uitkering dan alleenstaanden en de afzonderlijke partners van een (echt)paar. In 2013 hadden 421.000 vrouwen en 358.000 mannen slechts een deel van het jaar inkomen. Onder hen waren onder meer scholieren met vakantiebaantjes, maar bijvoorbeeld ook vrouwen zonder inkomen die in de loop van het jaar in aanmerking kwamen voor AOW. Bijna 8% van de vrouwen heeft geen eigen inkomen, tegen 1% van de mannen. Het aandeel vrouwen zonder inkomen lag twee jaar eerder rond 10%, en nam eerder deze eeuw ook al af (Mars et al. 2012).

Kader 7.2 Vrouwen hebben minder vaak, maar ook een lager aanvullend pensioen

Alleenstaande 65-plussers kregen in 2012 gemiddeld (dus ook over degenen die maar een deel van het jaar AOW ontvingen) 1080 euro bruto per maand aan AOW. Partners, beiden 65 jaar en ouder, ontvingen samen 1580 euro bruto (CBS 2014d). Van alle vrouwen had 60% een aanvullend pensioen naast de AOW. Bij mannen was dat met 92% flink meer. Bij 65-plussers met een partner is dit verschil nog veel groter. Bij alleenstaanden is het sekseverschil klein. Wel krijgen alleenstaande vrouwen vaak niet alleen het pensioen dat zij eerder in hun actieve loopbaan zelf hebben opgebouwd, maar ook een nabestaandenpensioen.

De hoogte van de aanvullende inkomsten verschilde ook sterk. Vrouwen ontvingen in 2012 met gemiddeld 8400 euro bruto half zoveel aanvullend pensioen als mannen.

Tabel 7.1

Persoonlijk inkomen van vrouwen en mannen naar sociaaleconomische categorie, personen van 20 jaar en ouder, 2013 (in absolute aantallen x 1000 en in euro's x 1000)

	aantal personen		persoonlijk inkomen	
	vrouw	man	vrouw	man
met en zonder inkomen	6430	6209	21,1	38,3
met inkomen	5943	6137	22,8	38,8
met inkomen gedurende een deel van het jaar	421	358	7,5	11,0
met inkomen gedurende het hele jaar	5523	5778	24,0	40,5
ww.				
actief	3212	3818	29,2	47,9
werknemer particulier bedrijf	2348	2574	28,4	48,3
ambtenaar	377	397	37,4	51,9
directeur-groootaandeelhouder	34	145	44,1	72,0
zelfstandige	372	682	28,4	39,3
overig actief	80	20	10,9	27,0
niet-actief	2311	1961	16,8	26,2
ontvanger werkloosheidsuitkering	91	117	20,4	29,0
ontvanger bijstandsuitkering	184	136	14,7	13,5
ontvanger sociale voorziening overig	65	67	16,2	15,8
arbeidsongeschikte	236	210	18,2	25,9
pensioenontvanger < 65 jaar	131	113	23,5	44,0
pensioenontvanger ≥ 65 jaar	1420	1167	16,9	28,3
overig niet-actief	183	152	10,5	10,6

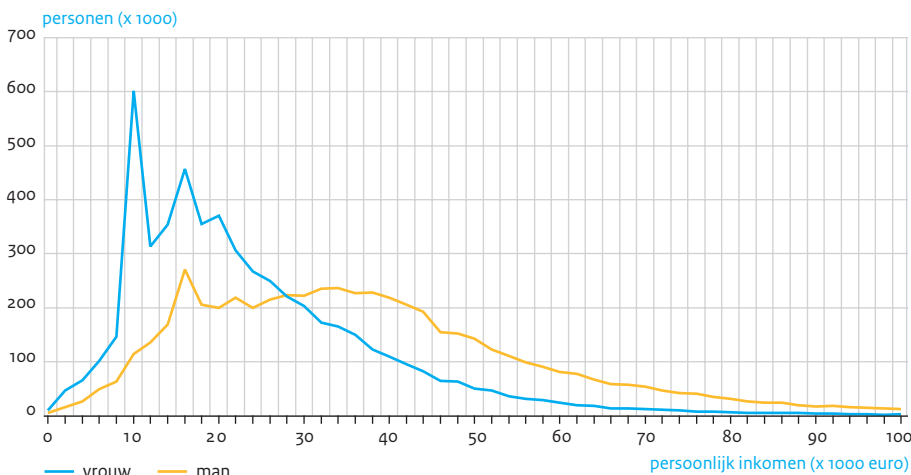
Bron: CBS (Inkomensstatistiek '13)

Uitkeringen pieken in de inkomensverdeling van vrouwen

In 2013 hadden 5,9 miljoen vrouwen en 6,1 miljoen mannen een eigen, persoonlijk inkomen. Bijna 95% van hen ontving dat gedurende het gehele jaar. In de verdeling van dit jaarinkomen, weergegeven door het aantal personen per klasse van 2000 euro, springen bij vrouwen twee pieken in het oog. De hoogste piek (inkomen tussen 8000 en 10.000 euro) betreft voor bijna twee derde gehuwde vrouwen van 65 jaar en ouder voor wie de AOW-uitkering (in 2013 bruto 9550 euro) eventueel aangevuld met een klein aanvullend pensioen de enige vorm van inkomen was. De tweede piek (inkomen tussen 14.000 en 16.000 euro), die ook bij mannen opvalt, betreft voor een deel alleenstaanden in de bijstand (in 2013 bedroeg de bijstandsuitkering bruto 15.570 euro). Verder gaat het in een kwart van de gevallen om alleenstaande AOW'ers (de bruto-AOW bedroeg voor hen 13.780 euro) met een klein aanvullend pensioen. Door de alsmar groeiende groep ouderen en dan met name oudere vrouwen (hoofdstuk 2) nemen beide pieken de komende jaren naar verwachting nog verder toe. Relatief veel vrouwen ten slotte hebben een inkomen rond de 18.000 euro. Dit zijn vooral bijstandsmoeders.

Figuur 7.1

Personen van 20 jaar en ouder naar hoogte van het persoonlijk inkomen, 2013^{a,b} (in absolute aantallen x 1000 en in euro's x 1000)

a Aantal personen per inkomensklasse met breedte van 2000 euro.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '13)

Voor al mannen hebben een topinkomen

De inkomensverdeling van mannen concentreert zich minder rond bepaalde inkomens. Bovendien komen hogere inkomens bij hen vaker voor dan bij vrouwen. Zo had 3,8% een inkomen boven 100.000 euro tegen 0,6% van de vrouwen. Slechts een op de tien inkomens van meer dan 200.000 euro kwam terecht bij een vrouw. Meestal zijn het werknemers in loondienst of directeur-grotoaandeelhouders die een topinkomen hebben. Een enkeling is gepensioneerd.

Inkomenskloof tussen vaders en moeders betrekkelijk groot...

Het inkomen van vaders met een minderjarig kind is beduidend hoger dan dat van jonge (gehuwd) samenwonende mannen zonder kind. Bij moeders is het juist lager. Gehuwde of samenwonende moeders hebben gemiddeld ook een aanmerkelijk lager inkomen dan hun partner. Hoe ouder het jongste kind, hoe groter dit verschil. Zo bedraagt het inkomen van (gehuwd) samenwonende moeders van wie het jongste kind nog geen 4 jaar is ruim de helft van dat van de partner. Zit het jongste kind op de basisschool dan is dat ruim 40%. Bij paren met meerderjarige kinderen is dit percentage nog iets lager. Dit komt doordat de arbeidsdeelname van moeders met oudere kinderen zowel in personen als in uren lager is dan die van moeders met jonge kinderen (zie hoofdstuk 4). Moeders

met een partner komen, anders dan alleenstaande moeders, later niet vaak terug op hun keuze voor een eenmaal ingekorte werkweek of opgegeven baan na de komst van kinderen (Portegijs en Keuzenkamp 2008). Alleenstaande moeders met oudere kinderen hebben dan ook een hoger inkomen dan moeders met een partner.

Tabel 7.2

Gemiddeld persoonlijk inkomen naar positie in het huishouden en leeftijd van het jongste thuiswonende kind, personen van 20 jaar en ouder, 2003-2013^a (in euro's x 1000 en prijzen van 2013)

	vrouwen				mannen			
	2003	2008	2011	2013 ^a	2003	2008	2011	2013 ^a
eenpersoonshuishouden	24	26	26	25	31	34	32	31
20-39 jaar	25	26	25	23	29	31	29	26
40-64 jaar	29	31	31	30	36	39	37	37
≥ 65 jaar	21	23	23	23	26	28	28	27
lid van paar zonder kinderen	16	18	19	19	38	41	39	38
20-39 jaar	27	28	27	25	36	39	36	34
40-64 jaar	14	18	19	20	46	50	48	47
≥ 65 jaar	11	12	13	12	27	31	32	31
lid van paar met minderjarige kinderen	16	21	22	23	47	54	53	51
jongste kind 0-3 jaar	17	22	24	24	44	50	47	45
jongste kind 4-11 jaar	15	19	22	23	48	56	55	53
jongste kind 12-17 jaar	16	20	21	22	49	56	56	55
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	13	17	18	18	44	48	47	47
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	24	26	27	26	41	49	51	50
jongste kind 0-3 jaar	21	23	23	24	.	.	.	.
jongste kind 4-11 jaar	23	24	26	25	.	.	.	.
jongste kind 12-17 jaar	28	29	29	28	.	48	49	51
ouder zonder partner met meerderjarige kinderen	24	27	26	26	38	43	42	42
meerderjarig kind	16	16	15	13	21	21	20	17
ander lid	16	18	18	18	30	33	32	31
totaal	18	21	21	21	38	41	40	38

a De cijfers over 2013 zijn voorlopig.

. = steekproefomvang ontoereikend

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '03-'13)

...maar neemt wel af

Bij alleenstaanden ligt het inkomen van vrouwen veel dichterbij dat van mannen, vooral bij alleenstaanden jonger dan 40 jaar (86%). Ook bij jonge stellen zonder kinderen ontlopen de inkomens van vrouwen en mannen elkaar naar verhouding niet veel (74%). Maar bij kinderloze stellen van 40 tot 65 jaar bedraagt het inkomen van vrouwen slechts 43% van dat van mannen, hoewel dit verschil sinds 2003 wel voortdurend is afgenomen. Bij paren met kinderen is evenzo sprake van een gedaald verschil. Het komt ook steeds vaker voor dat vrouwen een hoger inkomen hebben dan hun partner. In 2012 was dit bij bijna een van de vijf stellen het geval (Van den Brakel en Souren 2014). Het hardst groeide het aandeel vrouwelijke hoofdkostwinners naar verhouding bij paren van wie het jongste thuiswonende kind minderjarig was: van 10% in 2002 naar 16% in 2012. Dit komt doordat steeds meer vrouwen evenveel blijven werken na de geboorte van hun eerste kind (zie hoofdstuk 5). Ook zijn vrouwen steeds vaker hoger opgeleid dan hun mannelijke partner.

7.3 Inkomen uit werk

Kloof in arbeidsinkomen betrekkelijk groot bij werkende ouders

In 2012 verdienden vrouwelijke werknemers gemiddeld 33.000 euro bruto. Dat is 55% van het gemiddelde inkomen van hun mannelijke collega's, dat op 60.000 euro uitkwam. Het inkomensverschil is vooral groot onder (gehuwd) samenwonende werknemers met minderjarige kinderen. Maar ook de inkomens van vrouwen en mannen in de leeftijd van 40 tot 65 jaar zonder (thuiswonende) kinderen lopen behoorlijk uiteen. Onder alleenstaande werknemers is het verschil in arbeidsinkomen tussen mannen en vrouwen naar verhouding klein. Gemiddeld verdienen de vrouwen in deze groep 84% van wat de mannen verdienen.

Kader 7.3 Inkomen uit arbeid

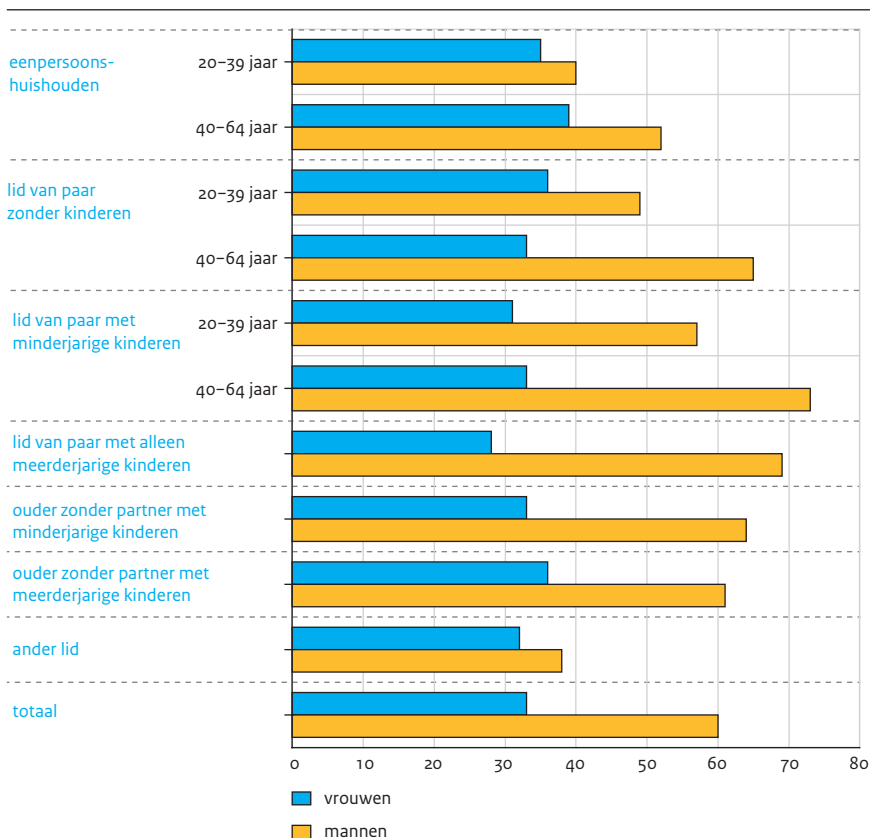
Hieronder wordt verstaan loon en salaris inclusief de werknemers- en werkgeversbijdrage in de premies voor de sociale verzekeringen, bonussen, spaarloon en de beloning van arbeid die niet in dienstbetrekking is verricht. Ook de waarde van het privégebruik van de auto van de werkgever is hiertoe gerekend.

Vooraf arbeidsduur maakt het verschil

De meeste vrouwen met een baan werken in deeltijd, terwijl mannen juist relatief veel uren werken (zie § 4.3). Dit veroorzaakt voor een groot deel het sekseverschil van 45% in arbeidsinkomen. Wanneer rekening gehouden wordt met arbeidsduur is het verschil nog ruim 20%. Bij alleenstaanden valt het verschil dan vrijwel helemaal weg. Bij werkende ouders met meerderjarige kinderen en bij alleenstaande ouders met minderjarige kinderen blijft het grootste verschil tussen vrouwen en mannen over: circa 30%.

Figuur 7.2

Arbeidsinkomen van vrouwen en mannen, naar positie in het huishouden en leeftijd, werknemers^a van 20-64 jaar, 2012^b (in euro's x 1000)

a Met het gehele jaar door inkomen.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '12 verrijkt met gegevens Inkomensstatistiek '12)

Beloningsverschil bij overheid kleiner dan in bedrijfsleven

In 2012 bedroeg het bruto-uurloon van mannen gemiddeld 21,71 euro en dat van vrouwen 17,67 euro. Vrouwen verdienden daarmee bijna 19% minder dan mannen. Bij de overheid was het uurloon van vrouwen 11% lager dan dat van mannen. In het bedrijfsleven was het beloningsverschil met 21% beduidend groter dan bij de overheid.

In 2010 en 2008 waren de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen bij de overheid groter dan in 2012; in het bedrijfsleven veranderde er nagenoeg niets (Bakker et al. 2014). De afname bij de overheid na 2008 komt vooral op het conto van vrouwen, wier uurloon sindsdien sterker gestegen is.

Tabel 7.3

Gemiddeld bruto-uurloon^a van werknemers in het bedrijfsleven en bij de overheid, 2012 (in euro's)

	vrouwen	mannen
totaal	17,67	21,71
overheid	23,35	26,14
bedrijfsleven	16,70	21,20

a Exclusief bijzondere beloning en overwerkloon.

Bron: CBS (o.a. Enquête beroepsbevolking, Statistiek Werkgelegenheid en Lonen, Gemeentelijke Basisadministratie)

Er zijn grote verschillen tussen de sectoren binnen het bedrijfsleven en de overheid. In 2010, het recentste jaar waarvoor deze gegevens beschikbaar zijn (zie tabel 7.4), liep het uurloon van mannen en vrouwen in het bedrijfsleven het meest uiteen bij financiële instellingen (29%) en het minst bij het openbaar bestuur (7%). Bij de overheid deed het grootste beloningsverschil zich voor bij de rechterlijke macht (26%) en het kleinste bij gemeenten (8%).

Uiteenlopende leeftijden verklaren flink deel beloningsverschil overheid

Na correctie voor achtergrondkenmerken neemt het beloningsverschil bij de overheid af naar 4% (Bakker et al. 2014). Dat komt voor een groot deel door de leeftijdsverschillen tussen mannen en vrouwen. Bij de overheid werken meer oudere mannen dan vrouwen. Oudere werknemers hebben doorgaans meer werkervaring en verdienen meer dan jongere werknemers. Ook het feit dat mannen werkzaam bij de overheid vaker een leidinggevende functie hebben verklaart een belangrijk deel van het beloningsverschil (Geerdinck et al. 2012). In 2010 en 2008 waren de gecorrigeerde beloningsverschillen bij de overheid groter dan in 2012 (Bakker et al. 2014). Na correctie zijn de verschillen het kleinst bij de politie en bij gemeenten.

Vooraf verschillen in leeftijd en beroepsniveau verklaren loonverschil bedrijfsleven

In het bedrijfsleven neemt het beloningsverschil door correctie voor achtergrondkenmerken met meer dan de helft af tot 8%. In 2008 en 2010 was dat ook zo (Bakker et al. 2014). Leeftijdsverschillen spelen ook hier een belangrijke rol, naast verschillen in beroepsniveau. Net als bij de overheid werken in het bedrijfsleven meer oudere mannen dan vrouwen en oudere werknemers verdienen doorgaans meer. Ook het beroepsniveau van mannen in het bedrijfsleven is hoger. In het openbaar bestuur verklaarden in 2010 de achtergrondkenmerken vrijwel het gehele beloningsverschil tussen mannen en vrouwen.

Tabel 7.4

Ongecorrigeerde en gecorrigeerde beloningsverschillen^a tussen mannen en vrouwen in het bedrijfsleven en bij de overheid, 2010^b (in procenten)

	ongecorrigeerd	gecorrigeerd
bedrijfsleven		
totaal	-20	-8
landbouw en visserij	-17	-7
delfstoffenwinning ^c	-18	-31
industrie	-21	-12
energie- en waterleidingbedrijven	-13	-11
bouwnijverheid	-19	-21
handel	-26	-10
horeca	-16	-4
vervoer, opslag en communicatie	-14	-9
financiële instellingen	-29	-12
zakelijke dienstverlening	-25	-9
openbaar bestuur	-7	-1
gesubsidieerd onderwijs	-11	-7
gezondheids- en welzijnszorg	-25	-9
cultuur en overige dienstverlening	-21	-9
overheid		
totaal	-13	-7
rijksoverheid	-17	-5
onderwijs	-19	-9
defensie	-21	-9
politie	-16	-4
rechterlijke macht	-26	-14
gemeenten	-8	-4
provincies	-14	-5
waterschappen	-14	-21

a De totaalcijfers voor overheid en bedrijfsleven komen niet exact overeen met die in Bakker et al. (2014) door een nieuwe berekeningswijze.

b Het meest recente jaar waarvoor zowel ongecorrigeerde als gecorrigeerde beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen per overheids- en bedrijfssector beschikbaar zijn.

c Deze resultaten hebben flinke marges door het kleine steekproefaanantal van mannen en vrouwen in de delfstoffenwinning.

Bron: CBS (o.a. Enquête beroepsbevolking, Statistiek Werkgelegenheid en Lonen, Gemeentelijke Basisadministratie)

Sekseverschil in uurloon naar verhouding groot bij 45-65-jarigen

Zowel in het bedrijfsleven als bij de overheid waren de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen het grootst bij 45- tot 64-jarigen. In het bedrijfsleven ging het om een ongecorrigeerd verschil van ruim 25%, bij de overheid was dat zo'n 15%. Vrouwelijke

werknemers tot 30 jaar verdienen bij de overheid meer dan mannelijke. Dat was in het bedrijfsleven niet zo, hoewel het sekseverschil bij deze jongeren met maximaal 2% naar verhouding klein was. Zie ook Bakker et al. (2014); Chkalova en Drankier (2014). Verschillen in achtergrondkenmerken tussen mannen en vrouwen verklaren voor een groot deel het beloningsverschil bij oudere werknemers. Vrouwen werken vaker deeltijds en bouwen daardoor minder werkervaring op. Dit verkleint de carrièrekansen van vrouwen met op langere termijn een lager uurloon als gevolg. Bij jongere werknemers in het bedrijfsleven leidt correctie er juist toe dat mannen (nog) meer verdienen dan vrouwen. Dit komt vooral doordat jonge vrouwen hoger opgeleid zijn dan jonge mannen (zie hoofdstuk 3), maar in het bedrijfsleven tegen minder uurloon werken.

Kader 7.4 Ongecorrigeerde en gecorrigeerde beloningsverschillen

Het CBS berekent sinds 2008 ongecorrigeerde en gecorrigeerde beloningsverschillen voor werknemers in het bedrijfsleven en bij de overheid. Voorheen werd dit gedaan door de Arbeidsinspectie (zie www.scp.nl onder Emancipatiemonitor 2010, bijlage). Eerst is bepaald wat het verschil in bruto-uurloon is tussen mannen en vrouwen (ongecorrigeerd beloningsverschil). Vervolgens is geanalyseerd in hoeverre deze beloningsverschillen worden verklaard door achtergrondkenmerken als leeftijd, herkomst, arbeidsduur (exclusief overuren), contractvorm (vast/tijdelijk), werkervaring, beroeps- en opleidingsniveau en leidinggeven. Het deel van het verschil dat niet wordt verklaard door deze kenmerken, is het gecorrigeerde beloningsverschil. Wanneer er beloningsverschillen overblijven na correctie voor verschillen in achtergrondkenmerken van werknemers, betekent dit niet zonder meer dat er sprake is van beloningsdiscriminatie. Beloningsdiscriminatie betekent dat er geen 'gelijk loon voor arbeid van gelijke waarde' wordt toegepast. Het is met de onderzoeksgegevens echter niet exact meetbaar wat arbeid van gelijke waarde en wat gelijke beloning is. In deze paragraaf worden dus wel beloningsverschillen gepresenteerd maar geen beloningsdiscriminatie. Voor meer informatie: Bakker et al. (2014); Geerdinck et al. (2012).

7.4 Beloningsverschillen en onderhandelen

Terwijl de totale beloningsverschillen iets afnemen, blijven de gecorrigeerde beloningsverschillen, ofwel de nog onverklaarde rest, al jarenlang constant. Wat is er uit ander onderzoek bekend over beloningsverschillen? Wat weten we over andere landen? Waarom nemen beloningsverschillen zo langzaam af?

In hoofdstuk 10 (zie § 10.3) is te zien dat Nederland bepaald niet het enige land is waar vrouwen minder verdienen, al zijn de verschillen in de meeste EU-landen iets kleiner dan in ons land. En ook in de andere landen (EU en VS) blijken deze beloningsverschillen behoorlijk hardnekkig (Cantona en Verheul 2010; Goldin 2014). De totale, ongecorrigeerde beloningsverschillen nemen ook daar de laatste jaren nauwelijks meer af. Gangbare factoren voor de verklaring van de beloningsverschillen, zoals in de hiervoor besproken analyse (zie § 7.3), zijn persoonlijke kenmerken, afgeleid uit de *human capital theory*, zoals opleiding, werkervaring en leeftijd. Een tweede cluster vormen baankenmerken (beroep, functie, leidinggeven, arbeidsduur) en ten slotte overige kenmerken (sector, bedrijfsgrootte). Voor Nederland zijn vooral de persoonlijke en baankenmerken goed

onderzocht (zie § 7.3 en Geerdinck et al. 2012). Berkhout et al. (2008) constateren dat de rol van psychologische factoren (zoals inschatting of het geboden loon rechtvaardig is, opstelling bij onderhandelingen) nog helemaal niet is onderzocht.

In de afgelopen jaren is er wel nader onderzoek gedaan naar de achtergronden van de grote beloningsverschillen tussen sectoren. Sectorverschillen zelf zeggen immers nog niets, het gaat om de sectorspecifieke kenmerken die de beloningsverschillen kunnen verklaren. Uit een studie van Dankmeyer en Tijdens (2012) bleek dat de beloningsverschillen tussen sectoren in Nederland groter zijn naarmate er in een sector meer vrouwen werken, er minder vrouwen jonger dan 50 jaar werkzaam zijn en er meer bedrijven zijn met meer dan 100 werknemers. De eerste twee uitkomsten laten zien dat sectorverschillen in beloning dus indirect verband houden met verschillen in persoonskenmerken. De laatste factor, bedrijfsgrootte, zou kunnen duiden op grotere hiërarchische verschillen in grotere bedrijven en dus meer verschillen in doorstroom tussen mannen en vrouwen naar hogere functies.

Recent onderzoek in de vs werpt een nieuw licht op de achtergronden van beloningsverschillen in sectoren. Goldin (2014) constateert dat verschillen in werktijden een relatief groot deel van de beloningsverschillen tussen sectoren kunnen verklaren, een groter deel dan 'klassieke' factoren als opleiding of beroepensegregatie. Goldin laat zien dat dat te maken heeft met de eisen die aan de werktijden worden gesteld. In sectoren met grote beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen, zoals de financiële dienstverlening en advocatuur, wordt zichtbaarheid van personeel op kantoor heel belangrijk gevonden en worden werknemers met lange werkweken, al dan niet in de vorm van overwerk, buitenproportioneel beloond. In sectoren waar werknemers flexibel en vanuit huis kunnen werken, zoals de ICT, zijn de beloningsverschillen daarentegen relatief klein (4%). Deze verschillende manieren van werken en belonen hebben vooral effect op de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen op het moment dat zij kinderen krijgen. Sommige vrouwen gaan dan korter werken, terwijl mannen lange werkweken (blijven) maken en doorstromen naar hogere functies. In sectoren met hoge eisen aan zichtbaarheid en werktijden wordt parttime werken dus vele malen minder beloond dan fulltime werken.

De gecorrigeerde beloningsverschillen, dus het deel van de beloningsverschillen dat we met de voorhanden zijnde gegevens niet kunnen verklaren, nemen zoals gezegd niet verder af. Mogelijk zijn nog niet alle factoren bekend die ertoe doen of konden die met het gangbare kwantitatieve onderzoek of de gebruikte modellen niet mee worden genomen. Zo laten Berkhout et al. (2008) zien dat met het verder analyseren van enkele factoren in het onderzoek van de Arbeidsinspectie (Erdem et al. 2006) het gecorrigeerde beloningsverschil 1 procentpunt afneemt. En in een verkennende analyse waarin meer achtergrondvariabelen worden meegenomen (met name huishoudenskenmerken, subjectieve baankenmerken en het aandeel vrouwen in de functie) (op basis van andere data) neemt het gecorrigeerde beloningsverschil af met ongeveer 20%.

Sommige auteurs (Lips 2013) interpreteren het resterende beloningsverschil als uitkomst van beloningsdiscriminatie omdat dit aansluit bij genderstereotype beelden in onze samenleving. Voor meer zekerheid daarover schiet onderzoek naar ervaringen met (belonings)discriminatie tekort omdat dit zowel een over- als onderschatting van de werkelijke discriminatie te zien kan geven.¹ Maar ook het gangbare beloningsonderzoek (grote databestanden onder werknemers en/of werkgevers) is niet geschikt om beloningsdiscriminatie

te kunnen vaststellen. Daarvoor moet onderzoek op micro- of mesoniveau plaatsvinden waarbij binnen een organisatie of sector de beloning van mannen en vrouwen met vergelijkbare kenmerken in vergelijkbare functies wordt vergeleken. Dergelijk onderzoek wordt weinig uitgevoerd omdat het arbeidsintensief en kostbaar is. De meest recente studie naar beloningsdiscriminatie in Nederland is in 2011 uitgevoerd door de Commissie Gelijke Behandeling (CGB 2011) in achttien algemene ziekenhuizen. Daaruit kwam naar voren dat het salaris van vrouwen in alle onderzochte functiegroepen inderdaad lager lag dan dat van de mannen. De salarisverschillen varieerden van 1,6% tot 7,1% – 35 tot 279 euro bruto per maand.

Andere auteurs wijzen op psychologische factoren, zoals verschillend gedrag van vrouwen en mannen tijdens sollicitaties of tijdens het werk. Er is, vooral in de Verenigde Staten, veel onderzoek gedaan naar het gedrag van vrouwen en mannen bij salarisonderhandelingen. De meeste studies wijzen uit dat vrouwen minder vaak over hun salaris onderhandelen dan mannen (Babcock en Laschever 2003; Bowles en McGinn 2008; Bowles et al. 2005). Vrouwen zouden zich daarbij soms laten weerhouden uit angst voor afkeurende reacties door de omgeving (Bowles en Babcock 2013). Andere studies vinden echter geen verschil in de mate van onderhandelen tussen vrouwen en mannen (O'Shea en Bush 2002; Seidel et al. 2000). Marks en Harold (2011) vonden dat vrouwen en mannen even vaak over hun salaris onderhandelden, maar dat mannen vaker agressievere onderhandelingsstrategieën inzetten dan vrouwen, dat wil zeggen strategieën waarin het belang van de onderhandelaar centraal staat. Deze wijze van onderhandelen leverde uiteindelijk vaker succes op dan andere strategieën. De meeste van dit soort studies zijn echter uitgevoerd onder studenten of pas afgestudeerden, en soms betreft het alleen experimenteel onderzoek. We hebben dus geen beeld van het onderhandelingsgedrag van de totale beroepsbevolking. Wel weten we dat vrouwen na hun studie vaak met een lager salaris starten dan mannen (zie hoofdstuk 3) en omdat dit veel invloed heeft op het latere salaris in de loopbaan, is dit een relevante uitkomst voor de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen. Wat de bijdrage van dergelijke verschillen in onderhandelingen zou kunnen zijn aan de grootte van beloningsverschillen, is lastig te zeggen. Het probleem hierbij is dat de onderhandelingsruimte van arbeidsorganisaties over hun secundaire arbeidsvoorwaarden moet worden vastgesteld. Daarvoor zou inzicht nodig zijn in de personeelsbestanden en -dossiers van deze organisaties (Berkhout et al. 2008). Die onderhandelingsruimte kan sterk verschillen naar sector.

In Nederland is nog niet eerder onderzoek gedaan naar verschillen in onderhandelingsgedrag tussen vrouwen en mannen. Bij wijze van een eerste verkenning zijn daarom in de EMOP-enquête van 2014 enkele vragen daarover gesteld.

Mannen onderhandelen vaker dan vrouwen over salaris

Mannen blijken in hun huidige baan volgens eigen zeggen vaker te hebben onderhandeld over het salaris dan vrouwen (42% vs. 25%).² Ook tussentijds en bij hun vorige baan hebben mannen vaker om een hoger salaris gevraagd. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat mannen vaker hoofdkostwinner zijn dan vrouwen (Kösters en Moonen 2011), waardoor het voor de mannen belangrijker is om een hoger salaris te hebben (zie § 4.8). Uit paragraaf 7.6 zal ook blijken dat zij vaker dan vrouwen aangeven dat hun inkomen niet gemist kan worden, en dat zij meer belang hechten aan het doorgroeien naar een hoger salaris.

Tabel 7.5

Onderhandelen^a over salaris, werknemers van 20-64 jaar, 2014 (in procenten)

	vrouwen	mannen
Ik heb onderhandeld over mijn salaris toen ik mijn huidige baan kreeg.	25	42
Ik heb onderhandeld over mijn salaris toen ik mijn vorige baan kreeg.	22	33
Ik heb in mijn huidige baan wel eens om een salarisverhoging gevraagd.	26	37

- a In de vragenlijst is niet gespecificeerd wat onder onderhandelen moest worden verstaan. Dit is dus aan het oordeel van de respondenten en kan daardoor variëren van het opwerpen van een balletje tot het dreigen geen genoeg te nemen met een lager salaris.

Bron: SCP (EMOP'14)

Vrouwen iets minder succesvol bij onderhandelingen

Als vrouwen onderhandelen over hun salaris zijn ze daarbij iets minder succesvol dan mannen. Bij indiensttreding bij de huidige werkgever leidden de onderhandelingen er bij ongeveer twee derde van de vrouwen toe dat ze een hoger salaris kregen aangeboden. Bij mannen was dit aandeel hoger, namelijk iets minder dan 80%. Het maakte voor zowel vrouwen als mannen niet uit of het salarissprek met een vrouw of man is gevoerd (niet in tabel).

Tabel 7.6

Uitkomsten van de onderhandeling over salaris bij indiensttreding bij de huidige werkgever, werknemers die hebben onderhandeld, van 20-64 jaar, 2014 (in procenten)

	vrouwen	mannen
Ik kreeg een hoger salaris dan was aangeboden, en net zo hoog als ik wilde.	32 ^a	40
Ik kreeg een hoger salaris dan was aangeboden, maar niet zo hoog als ik wilde.	37 ^a	39
Ik kreeg hetzelfde salaris als was aangeboden.	32	21

- a Geen significant verschil tussen vrouwen en mannen

Bron: SCP (EMOP'14)

Geen verschil tussen vrouwen en mannen in redenen waarom men niet onderhandelt

Een aanzienlijk deel (66%) van de werknemers van 20 tot 65 jaar gaf aan niet te hebben onderhandeld over het salaris bij indiensttreding bij de huidige werkgever. De redenen die mannen en vrouwen daarvoor opgeven verschillen niet. De meesten geven aan dat het volgens hen niet mogelijk was om een hoger salaris te krijgen, onder andere omdat het salaris volgens hen in de cao was vastgelegd. In sommige sectoren zoals de overheid, het onderwijs en de zorg is die loonruimte namelijk kleiner dan in het bedrijfsleven. Iets minder dan 20% van zowel de mannen als de vrouwen heeft er niet aan gedacht om te onderhandelen. De veronderstelling dat vrouwen minder vaak over hun salaris onderhandelen omdat ze andere prioriteit hebben (bijv. thuis willen werken, zie hoofdstuk 5) komt niet uit. Vrouwen en mannen noemen dit zelden als reden.

Tabel 7.7

Redenen waarom men niet heeft onderhandeld over het salaris, werknemers van 20-64 jaar, 2014
(in procenten)

Ik heb niet onderhandeld over mijn salaris toen ik mijn huidige baan kreeg, omdat ^a	vrouwen	mannen
Volgens mij was een hoger salaris niet mogelijk.	38	33
Daar heb ik helemaal niet aan gedacht.	17	16
Ik durfde niet te onderhandelen.	7	9
Ik had al over andere arbeidsvoorwaarden onderhandeld, dus wilde ik niet ook nog over mijn salaris onderhandelen.	2	5
Ik wilde niet onaardig zijn tegen mijn toekomstige baas.	2	4
anders, totaal	40	41
anders, namelijk: salaris ligt vast/cao	20	21
anders, namelijk: ik was tevreden met aangeboden salaris	9	6
anders, namelijk: zzp'er/eigen baas	7	8
anders, namelijk: overige redenen	4	7

a Meerdere antwoorden waren mogelijk.

Bron: SCP (EMOP'14)

7.5 Economische zelfstandigheid

Economische zelfstandigheid sinds 2008 bij vrouwen stabiel, bij mannen licht gedaald

Tussen 2003 en 2013 steeg het aandeel economisch zelfstandigen onder vrouwen van 20 tot 65 jaar flink: van 45% naar 53%. De grootste toename deed zich voor tussen 2005 en 2008: van 46% naar 52%. Daarna is het aandeel niet meer gegroeid. Bij mannen volgde het percentage dat zichzelf financieel kan onderhouden de conjunctuur, doordat zij vaker in hiervoor gevoeliger sectoren werken (Janssen en Souren 2011). In de economisch goede jaren bereikte het aandeel bijna de 80%, maar in de minder goede jaren 2004 en 2005 en de recente economische crisis (vanaf 2009) viel het aandeel uiteindelijk terug naar zo'n 74%. Het verschil in economische zelfstandigheid tussen mannen en vrouwen is dus steeds kleiner geworden. De voornaamste verklaring hiervoor is de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen. De groei deed zich vooral voor in de grotere deeltijdbanen. Ook bleven meer moeders werken na de geboorte van hun eerste kind (Lautenbach en Mars 2012; Van der Mooren 2012; hoofdstuk 5). Bij mannen nam de arbeidsparticipatie onder invloed van de conjunctuur juist iets af.

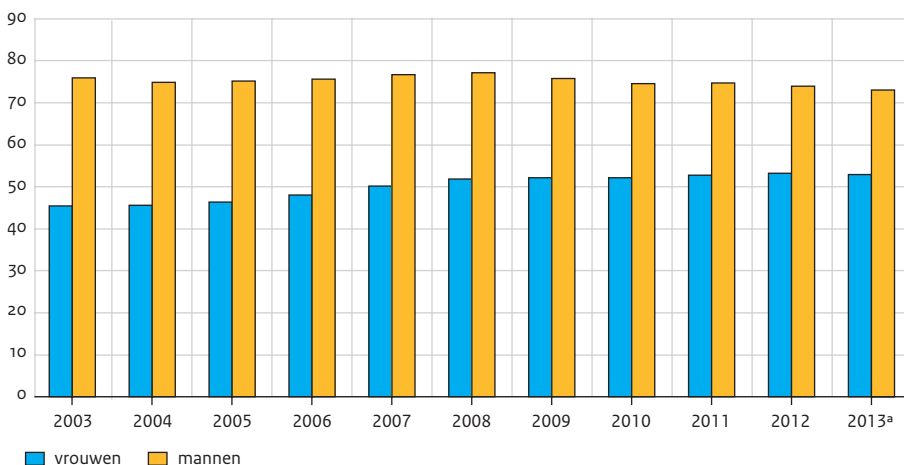
Ook onder de *werkenden* zijn vrouwen minder vaak economisch zelfstandig dan mannen. Van de vrouwen met een baan van minimaal 1 uur per week is twee derde economisch zelfstandig. Bij werkende mannen is dat bijna 85%. Dit verschil komt vooral doordat vrouwen voornamelijk in deeltijd werken (Van den Brakel en Leufkens 2011).

Kader 7.5 Economische zelfstandigheid

Economische zelfstandigheid is een begrip dat beleidsmatig verbonden is met het bestaansminimum: in het emancipatiebeleid wordt iemand als economisch zelfstandig beschouwd als het individuele netto-inkomen uit arbeid of eigen onderneming op of boven de drempelwaarde ligt van de beleidsnorm voor het individuele inkomensminimum. Die drempelwaarde is gelijkgesteld aan 70% van het wettelijke nettominimumloon, ofwel de nettobijstand van een alleenstaande. De drempelwaarde stijgt of daalt van jaar tot jaar overeenkomstig de ontwikkeling van het sociale minimum. In 2013 bedroeg de grens voor economische zelfstandigheid 900 euro per maand.

Figuur 7.3

Aandeel economisch zelfstandigen, personen van 20-64 jaar, 2003-2013^a (in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '03-'13)

Economische zelfstandigheid hoogst onder jonge vrouwen met partner en zonder kinderen

(Gehuwd) samenwonende vrouwen van 20 tot 40 jaar zonder kinderen zijn van alle vrouwen het vaakst economisch zelfstandig: 69%. Ook bij moeders met een partner en minderjarige kinderen is de financiële zelfredzaamheid naar verhouding hoog, zeker wanneer het jongste kind jonger is dan 4 jaar: 63%. Bij mannen zijn vaders met minderjarige kinderen het vaakst in staat zichzelf financieel te onderhouden (bijna 90%). Zij hebben immers van alle mannen de hoogste arbeidsduur (zie § 4.3). Jonge alleenstaande mannen zijn het minst vaak economisch zelfstandig. Sinds 2008 is zelfs sprake van een afname, ook bij jonge alleenstaande vrouwen. Dit komt doordat jongeren tegenwoordig steeds langer doorleren (zie hoofdstuk 3; Hartgers en Takkenberg 2012).

Jonge alleenstaande moeders minder vaak economisch zelfstandig

De economische zelfstandigheid van de groeiende groep alleenstaande moeders (zie hoofdstuk 2) is sinds 2008 iets teruggelopen. Vooral bij alleenstaande moeders met een kind in de peuterleeftijd was dat zo. Van hen was 40% in 2013 economisch zelfstandig, net als in 2011. In 2008 was het aandeel nog 44%. Evenzo nam na 2008 de arbeidsparticipatie van alleenstaande moeders af. Zoals in hoofdstuk 4 opgemerkt komt dit deels doordat zij relatief vaak van niet-westerse herkomst zijn en niet-westerse migranten meer geraakt werden door de economische crisis dan autochtonen.

Bij alleenstaande vrouwen, (gehuwd) samenwonende vrouwen en moeders met een partner veranderde de economische zelfstandigheid in 2013 nauwelijks vergeleken met 2011. Wel werden tussen 2008 en 2011 steeds meer moeders met een partner en minderjarige kinderen economisch zelfstandig, hoewel die toename mede door de crisis minder spectaculair was dan tussen 2003 en 2008 (zie ook Mars et al. 2012).

Tabel 7.8

Aandeel economisch zelfstandigen naar positie in het huishouden en leeftijd van het jongste thuiswonende kind, personen van 20-64 jaar, 2003-2013 (in procenten)

	vrouwen				mannen			
	2003	2008	2011	2013 ^a	2003	2008	2011	2013 ^a
eenpersoonshuishouden	53	54	54	53	66	66	63	61
20-39 jaar	63	60	57	54	67	67	63	59
40-64 jaar	43	48	51	52	64	66	63	63
lid van paar zonder kinderen	47	50	51	52	74	75	74	75
20-39 jaar	79	79	72	69	88	89	82	80
40-64 jaar	31	38	42	45	66	69	70	72
lid van paar met minderjarige kinderen	45	56	59	60	90	92	90	89
jongste kind 0-3 jaar	49	61	64	63	91	93	91	89
jongste kind 4-11 jaar	41	53	57	58	89	92	90	89
jongste kind 12-17 jaar	45	55	58	58	88	90	90	88
lid van paar met alleen meerderjarige kinderen	35	45	49	50	80	83	83	83
ouder zonder partner met minderjarige kinderen	43	53	52	51	71	79	77	78
jongste kind 0-3 jaar	31	44	40	40	.	.	.	.
jongste kind 4-11 jaar	42	52	52	52	71	79	73	76
jongste kind 12-17 jaar	53	60	59	57	70	80	79	79
ouder zonder partner met meerderjarige kinderen	46	55	54	52	68	75	74	78
meerderjarig kind	46	44	34	31	60	58	51	43
ander lid	37	45	44	42	67	69	64	61
totaal	45	52	53	53	76	77	75	73

a Voorlopige cijfers.

. = steekproefomvang ontoereikend

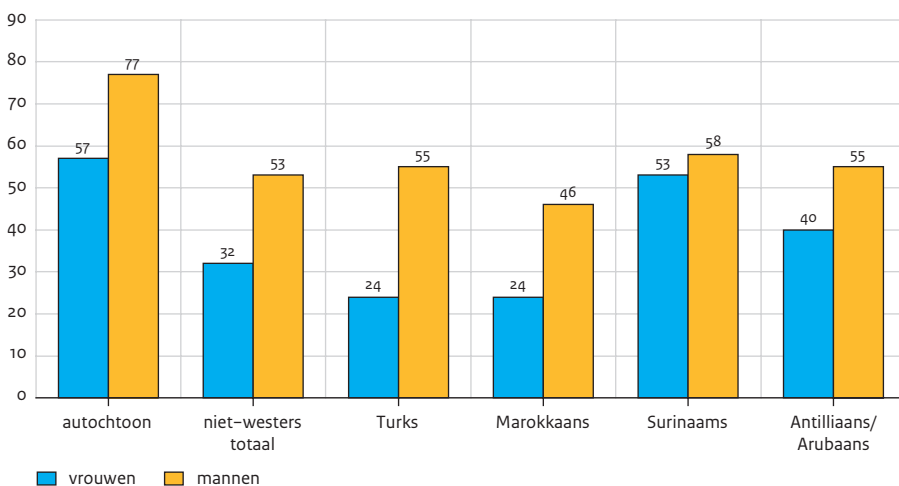
Bron: CBS (Inkomensstatistiek '03-'13)

Vrouwen van Surinaamse herkomst dikwijls economisch zelfstandig

Vrouwen van niet-westerse herkomst zijn beduidend minder vaak economisch zelfstandig dan autochtone vrouwen (resp. 32% versus 57%), maar vrouwen van Surinaamse herkomst vormen hierop een uitzondering. In 2013 was van de Surinaamse vrouwen 53% economische zelfstandig, iets minder vaak dan autochtone vrouwen. In 2010 waren die percentages iets hoger. Ook bij vrouwen van Antilliaanse/Arubaanse, Turkse en Marokkaanse herkomst is het aandeel zelfstandigen met enkele procenten afgenomen (Moonen et al. 2012), in lijn met hun gedaalde arbeidsparticipatie (zie hoofdstuk 4). Vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst zijn het minst vaak economisch zelfstandig (24%). Zij hebben naar verhouding immers de laagste arbeidsdeelname (zie hoofdstuk 4). Bij deze vrouwen is het verschil met mannen ook vrij groot. Bij de autochtone bevolking is het verschil in economische zelfstandigheid tussen vrouwen en mannen eveneens betrekkelijk groot, doordat autochtone vrouwen, nog vaker dan niet-westerse vrouwen, in deeltijd werken.

Figuur 7.4

Aandeel economisch zelfstandigen naar herkomstgroepering, personen van 20-64 jaar, gecorrigeerd voor leeftijdsverschillen^a, 2013^b (in procenten)

- a De meeste mensen van niet-westerse herkomst zijn jonger dan 45 jaar. In de cijfers is rekening gehouden met deze leeftijdsverschillen tussen mensen van niet-westerse herkomst en autochtonen.
 b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Inkomensstatistiek '13)

Kader 7.6 Economische zelfstandigheid en armoede

Hoewel de persoonlijke inkomenssituatie van niet-economisch zelfstandige vrouwen niet florissant is, hoeven zij niet per se in penibele financiële omstandigheden te leven. Alleenstaande vrouwen en alleenstaande moeders die niet economisch zelfstandig zijn, bevinden zich het vaakst daadwerkelijk in een kwetsbare positie: zij hebben dikwijls een laag inkomen (SCP/CBS 2013). Bij niet-economisch zelfstandige getrouwde of samenwonende vrouwen ligt het gezinsinkomen meestal – mede door het inkomen van de partner – boven de armoedegrens. Toch zijn deze vrouwen kwetsbaar bij een – steeds vaker voorkomende – scheiding (zie hoofdstuk 2) of bij het overlijden van de partner. Tegelijkertijd is een economisch zelfstandige positie, dus een inkomen uit werk op of boven het bijstandsniveau van een alleenstaande, geen garantie dat een moeder zichzelf én haar kinderen kan onderhouden wanneer haar partner wegvalt. Behalve van de hoogte van haar eigen inkomen hangt dat onder meer ook af van de hoogte van een eventuele alimentatie. Daarnaast kan een nabestaandenuitkering mede bepalend zijn voor de zelfstandigheid (Chkalova 2010). Overigens lopen (gehuwd) samenwonende moeders met minderjarige kinderen, al dan niet economisch zelfstandig, meer risico op armoede dan andere vrouwen met een partner. Dit komt overeen met de minder rooskleurige inkomenspositie van ouders met jonge kinderen vergeleken met die van andere paren (Van den Brakel en Moonen 2013).

Tabel 7.9

Aandeel vrouwen met een laag inkomen naar economische zelfstandigheid en huishoudenssamenstelling, 2013^a (in procenten)

	economisch zelfstandig	niet economisch zelfstandig
alleenstaanden	2,9	62,7
met partner zonder kinderen	0,9	8,8
met partner en alleen minderjarige kinderen	1,7	18,0
met partner en meerderjarige kinderen	0,9	6,7
alleenstaande ouders	9,6	53,7

a Voorlopige cijfers.

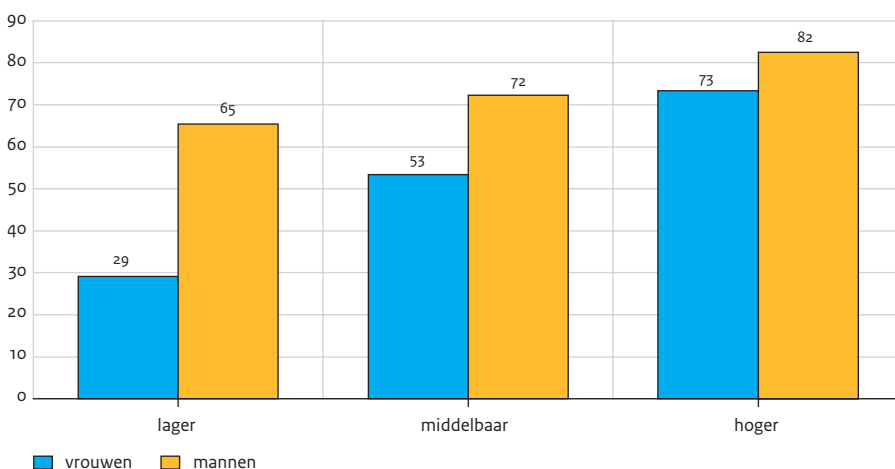
Bron: CBS (Inkomensstatistiek '13)

Hoe hoger het onderwijsniveau, hoe kleiner het sekseverschil in economische zelfstandigheid

Naarmate het onderwijsniveau hoger is, is het verschil in economische zelfstandigheid tussen mannen en vrouwen kleiner. Bij de hogeropgeleiden is het verschil 9 procentpunten. Bij de lageropgeleiden is dat met 36 procentpunten vier keer zo groot. Lageropgeleide vrouwen werken veel vaker deeltijds dan mannen. Dat is bij middelbaar en hogeropgeleiden in mindere mate het geval. Bovendien is het uurloon van middelbaar en hogeropgeleiden gemiddeld hoger, waardoor zij, ook als ze in deeltijd werken, vaak nog voldoende verdienen om economisch zelfstandig te zijn.

Figuur 7.5

Aandeel economisch zelfstandigen naar opleidingsniveau, personen van 20-64 jaar, 2012^a
(in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Enquête beroepsbevolking '12 verrijkt met gegevens Inkomensstatistiek '12)

7.6 Opvattingen over een eigen inkomen en economische zelfstandigheid

Hoe belangrijk vinden vrouwen en mannen het dat ook de vrouw een eigen inkomen heeft en economisch zelfstandig is? We legden een aantal stellingen hierover voor aan een representatieve groep Nederlanders. Nog maar weinig van hen blijken te vinden dat het voor jongens belangrijker is dan voor meisjes om later een eigen inkomen te hebben, hoewel mannen dat wel vaker vinden dan vrouwen. Maar dat de vrouw financieel altijd op eigen benen zou moeten staan gaat velen te ver. Bijna de helft van de vrouwen en mannen vindt dat als het inkomen van de vrouw opgaat aan de kosten van de kinderopvang, ze net zo goed haar baan op kan zeggen. Een zeer ruime meerderheid is van

mening dat financiële afhankelijkheid geen probleem is zolang partners daarover goede afspraken hebben gemaakt. Nog meer vrouwen en mannen menen dat de inkomensverdeling in een goede relatie niet uitmaakt. Al met al vinden maar vier op de tien vrouwen en mannen dat een vrouw altijd genoeg moet verdienen om na een scheiding zelfstandig met eventuele kinderen te kunnen rondkomen. Deze uitkomsten geven aan dat het belang van economische zelfstandigheid van vrouwen nog niet breed gedragen wordt. Opvallend daarbij is de grote eensgezindheid van vrouwen en mannen. De verschillen in de mate waarin ze met de stellingen instemmen zijn klein of niet significant. Alleen over de financiële verplichtingen na de beëindiging van een relatie verschillen vrouwen en mannen wat meer van mening. De helft van de mannen vindt dat de plicht om elkaar financieel bij te staan dan vervalt, vrouwen zijn het hier beduidend minder vaak mee eens. Ongetwijfeld speelt hier mee dat in de meeste relaties, zoals we in paragraaf 7.2 zagen, de man de hoofdkostwinner is en dus ook degene die eventueel partneralimentatie zou moeten betalen.

Tabel 7.10

Opvattingen over het belang van een inkomen voor vrouwen, personen van 20-64 jaar, 2014
(in procenten 'geheel/enigszins mee eens'; n = 1540)

	vrouwen	mannen
Het is voor jongens belangrijker dan voor meisjes dat zij later hun eigen inkomen kunnen verdienen.	7	14
Als het inkomen van de vrouw net genoeg is om de kinderopvang van te betalen, kan ze net zo goed thuis blijven om zelf voor de kinderen te zorgen. ^a	44	45
Partneralimentatie is niet meer van deze tijd; na een scheiding moet ieder voor zich zijn eigen geld verdienen.	34	51
Een vrouw moet te allen tijde zelf genoeg verdienen om na een scheiding zelfstandig met eventuele kinderen van te kunnen leven. ^a	43	42
Financiële afhankelijkheid is niet erg, als je daarover maar goede afspraken hebt gemaakt met je partner.	67	73
In een goede relatie maakt het niet uit wie het meeste verdient en wie het meeste doet in het huishouden. ^a	85	86

a Het verschil tussen vrouwen en mannen is niet significant.

Bron: SCP (EMOP'14)

Als sociale norm wordt economische zelfstandigheid van vrouwen dus door de meerderheid van de vrouwen en mannen niet onderschreven. Maar als we dezelfde vrouwen vragen in hoeverre ze dit voor zichzelf belangrijk vinden, dan ontstaat toch een iets ander beeld. Twee op de drie vrouwen geven aan het belangrijk te vinden om zoveel te verdienen dat zij in hun eigen levensonderhoud (en dat van hun kinderen) kunnen voorzien. Nog meer vrouwen vinden het belangrijk om een goed inkomen te hebben, en te zorgen dat hun gezin het financieel goed heeft. En ruim de helft geeft aan dat hun inkomen niet gemist kan worden. Een ruime meerderheid van de vrouwen hecht dus zelf wel degelijk aan een goed en voldoende eigen inkomen. Wel stellen mannen op alle punten nog steeds iets of flink hogere eisen aan hun eigen inkomen dan de vrouwen.

Tabel 7.11

Vrouwen en mannen over het belang van hun eigen inkomen, personen van 20-64 jaar, 2014
(in procenten 'geheel/enigszins mee eens'; n = 1470)^a

	vrouwen	mannen
Ik vind het belangrijk te zorgen dat mijn gezin het financieel goed heeft. ^{b,c}	81	85
Ik vind het belangrijk om een goed inkomen te hebben.	71	76
Ik wil in mijn werk doorgroeien naar een hoger salaris.	50	62
Ik vind het belangrijk om zelf zoveel te verdienen dat ik in mijn eigen levensonderhoud en dat van mijn eventuele kinderen kan voorzien.	64	80
Ik moet wel werken, mijn inkomen kan niet gemist worden.	57	71

a Geordend van geen verschil tussen vrouwen en mannen tot groot verschil tussen vrouwen en mannen (= sterke correlatie).

b Het verschil tussen vrouwen en mannen niet significant.

c Alleen ingevuld door mensen met een gezin (n = 1174).

Bron: SCP (EMOP'14)

In hoofdstuk 4 bleek dat vrouwen met een partner wat minder belang hechten aan hun werk en carrière dan alleenstaande vrouwen (zie § 4.8). Eenzelfde verschil vinden we in de waarde die men hecht aan het eigen inkomen (niet in tabel). Vrouwen die samenwonen met een partner (en eventueel kinderen) vinden het wat minder belangrijk om een goed inkomen te hebben of door te groeien naar een hoger salaris. Nog groter zijn de verschillen bij de laatste twee stellingen. De helft van de vrouwen met een partner vindt dat hun inkomen niet gemist kan worden, tegen driekwart van de alleenstaande vrouwen. En van de samenwonende vrouwen vindt net de helft het belangrijk om in eigen levensonderhoud te kunnen voorzien, tegen 88% van de alleenstaande vrouwen. Bij de mannen maakt het niet uit of ze al dan niet samenwonen met een partner.

7.7 Conclusies

Economische zelfstandigheid van vrouwen gelijk gebleven op 53%

In 2013 hadden 5,9 miljoen vrouwen en 6,1 miljoen mannen in Nederland een eigen inkomen. Dit kon inkomen uit arbeid zijn, uit winst, uit een uitkering of combinaties hiervan. Gemiddeld lag het persoonlijk inkomen van mannen ruim 40% boven dat van vrouwen. Dat percentage was in de voorgaande jaren even hoog. Het sekseverschil in economische zelfstandigheid, waarbij alleen de inkomsten uit betaald werk worden meegenomen, is kleiner geworden. Dit komt doordat de arbeidsparticipatie van mannen in de crisis die sinds eind 2008 heerst licht afnam, terwijl die van vrouwen min of meer constant bleef. In 2013 en in de jaren ervoor verdiende steeds ruim de helft van de vrouwen van 20 tot 65 jaar met werken ten minste het bijstandsniveau van een alleenstaande. Van de mannen was 73% in 2013 economisch zelfstandig, in 2008 was dat nog 77%.

Moeders met partner vaker economisch zelfstandig, jonge alleenstaande moeders minder vaak

Alleenstaande moeders met nog niet schoolgaande kinderen zijn veel minder vaak economisch zelfstandig dan samenwonende of gehuwde moeders met jonge kinderen. Dit verschil is bovendien de afgelopen jaren groter geworden. Van de alleenstaande moeders met zeer jonge kinderen is nu 40% economisch zelfstandig, 4 procentpunten minder dan in 2008. Dit komt mede doordat deze groep relatief vaak een niet-westerse herkomst heeft en niet-westerse migranten meer getroffen zijn door de economische crisis dan autochtonen. Het aandeel economisch zelfstandigen onder (gehuwd) samenwonende moeders nam tijdens de crisis juist toe. Dit komt onder meer doordat steeds meer vrouwen (evenveel uren) blijven werken na de geboorte van hun eerste kind. Prille vaders passen hun arbeidsduur zelden aan en zijn van alle mannen het vaakst economisch zelfstandig. Bij stellen met jonge kinderen is wel steeds vaker de vrouw de hoofdkostwinner, ook doordat vrouwen tegenwoordig vaker hoger opgeleid zijn dan hun mannelijke partner.

Vrouwen hechten minder belang aan economische zelfstandigheid dan mannen

Het verhogen van het aandeel economisch zelfstandige vrouwen is al sinds 2000 een belangrijke doelstelling van het emancipatiebeleid. Het houdt in dat vrouwen te allen tijde, dus ook als ze een partner hebben die goed verdient en zijn inkomen met haar wil delen, financieel op eigen benen zouden moeten staan. Deze norm wordt door iets meer dan de helft van de vrouwen en mannen niet onderschreven. In een goede relatie, als goede afspraken zijn gemaakt, is financiële afhankelijkheid volgens de meerderheid geen probleem. Voor zichzelf hechten twee op de drie vrouwen overigens wel aan economische onafhankelijkheid. Dat zijn er meer dan de 53% die zich volgens de officiële definitie economisch zelfstandig mag noemen.

Beloningsverschil tussen vrouwen en mannen bij de overheid afgenomen

Vrouwen hebben minder vaak een eigen (persoonlijk) inkomen, en als ze dat wel hebben, is het flink lager dan dat van mannen. Ze hebben minder vaak werk, werken meer in deeltijd, en ook per gewerkt uur verdienen ze minder dan mannen. Het bruto-uurloon van vrouwelijke werknemers lag in 2012 bijna 19% lager dan dat van hun mannelijke collega's. In 2010 was dat ook zo en twee jaar daarvoor nog iets meer (Bakker et al. 2014). In het bedrijfsleven lag in 2012 het uurloon van vrouwen 21% lager dan dat van hun mannelijke collega's. Bij de overheid was dat 11%. Als rekening gehouden wordt met verschillen tussen vrouwen en mannen in onder meer werkervaring, functieniveau, sector- en opleidingsniveau, dan verdwijnt ruim de helft van het beloningsverschil. Alleen bij de overheid was dit gecorrigeerde beloningsverschil in 2012 kleiner dan in 2010 en 2008.

Jonge vrouwen tot 30 jaar verdienen bij de overheid meer dan jonge mannen. In het bedrijfsleven was hun uurloon iets lager dan dat van mannen, ondanks het feit dat jonge vrouwen inmiddels iets hoger zijn opgeleid. Naarmate werknemers ouder zijn, zijn de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen groter. Vooral debet hieraan zijn de man-vrouwverschillen in werkervaring en arbeidsduur.

Onderzoek in de vs laat zien dat naast factoren als opleiding, leeftijd en ervaring, de lengte van de werkweek een aanvullende verklaring kan vormen voor beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen. Sectoren waarin hoge eisen worden gesteld aan aanwezigheid op de werkvloer en lange werkweken maken (zoals advocatuur en financiële dienstverlening), kennen veel grotere beloningsverschillen dan sectoren waarin thuiswerken meer gangbaar is (zoals de ICT).

Mannen onderhandelen vaker dan vrouwen over salaris en hebben daarbij meer succes

Ook verschillen in onderhandelen of in onderhandelingsstrategieën vormen een mogelijke verklaring voor beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen, zo blijkt uit internationaal onderzoek. In dit hoofdstuk is gebleken dat mannen vaker onderhandelen over het salaris bij indiensttreding dan vrouwen en ook vaker tussentijds om salarisverhoging vragen. Ook zijn zij iets succesvoller bij de salarisonderhandelingen dan vrouwen. Het maakt daarbij niet uit of er met een man of een vrouw onderhandeld wordt. Er is geen verschil tussen mannen en vrouwen in redenen waarom ze niet onderhandelen. De meesten hebben dat achterwege gelaten omdat ze aannamen weinig kans op een hoger salaris te maken.

Noten

- 1 Uit een recent onderzoek naar ervaren discriminatie (Andriessen et al. 2014) bleek dat vrouwen vaker dan mannen rapporteerden dat zij voor hetzelfde werk minder betaald kregen dan een mannelijke collega.
- 2 Het verschil in onderhandelen zien we vooral bij de voltijdwerkenden. Van de vrouwen heeft 32% onderhandeld over het salaris, tegen 45% van de mannen. Onder deeltijdwerkers doet zich geen significant verschil voor in onderhandelen (21% vs. 26%).

8 Geweld tegen vrouwen en meisjes

Lonneke van Noije (SCP), Elke Moons (CBS) en Arno Sprangers (CBS)

8.1 Inleiding

Emancipatie gaat niet alleen om het individu, maar raakt aan hoe mensen zich tot elkaar verhouden, met elkaar omgaan en met elkaar samenleven, zo benadrukt de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) in haar *Hoofdpijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016* (TK 2012/2013a). Met deze sociale aanvliegroute benadert ze de veiligheid van vrouwen en meisjes als een onlosmakelijk onderdeel van het emancipatiebeleid. In de Hoofdpijnenbrief wordt emancipatie dan ook niet alleen afgemeten aan formele verworvenheden als de positie van de vrouw op de arbeidsmarkt of de hoogte van haar loon, maar ook aan informele criteria zoals stereotype denkbelden, bejegening in het sociale verkeer en genderspecifiek geweld. Aangenomen wordt dat beide vormen van ongelijkheid tussen man en vrouw, formeel en informeel, elkaar versterken. Zo maakt de sociaaleconomische afhankelijkheid van veel vrouwen hen extra kwetsbaar wanneer zij zich in een gewelddadige relatie bevinden. Omgekeerd kunnen vrouwen die zich niet veilig voelen zich onvoldoende autonoom bewegen om hun maatschappelijke ambities te realiseren (TK 2007/2008; TK 2012/2013a).

Om deze patstelling te doorbreken richt het emancipatiebeleid zich al sinds de vorige kabinetsperiode sterk op het stimuleren van een cultuuromslag in de gehele samenleving, onder mannen en vrouwen, jongens en meisjes. Het bevorderen van relationele en seksuele weerbaarheid staat hierbij centraal, in het bijzonder tegen geweld in de privésfeer (TK 2010/2011a). Een dergelijke mentaliteitsverandering is niet van de ene op de andere dag gerealiseerd; de huidige maatregelen zetten dan ook vooral in op de jongste generatie (TK 2012/2013d). Hiervoor stimuleert de minister internationaal vergelijkend onderzoek naar interventies die voorkomen dat kinderen die met geweld zijn opgegroeid zelf ook geweld gaan gebruiken of opnieuw slachtoffer worden. Ook worden sociale media en lokale campagnes ingezet om het bewustzijn en de vaardigheden van jongeren te vergroten.

Waar het emancipatiebeleid van OCW zich in belangrijke mate richt op preventie door het bevorderen van relationele en seksuele weerbaarheid, verzorgt het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) de opvang van slachtoffers, en is het opsporen en het bestraffen van de daders hoofdzakelijk een justitieel vraagstuk. Vooral in het geval van geweld in huiselijke kring of in andere afhankelijkheidsrelaties zijn dit lastige taken, omdat dit geweld zich vaak aan het zicht onttrekt en slachtoffers geen aangifte durven of kunnen doen. Sinds de nota *Privé geweld – publieke zaak* (Justitie 2002) staat deze problematiek hoog op de beleidsagenda. In 2004 kreeg de politie bijvoorbeeld de mogelijkheid om een geweldsincident specifiek als huiselijk geweld te registreren. De Wet tijdelijk huisverbod uit 2009 maakt het mogelijk om plegers van huiselijk geweld uit huis

te plaatsen. Sinds 1 juli 2013 zijn professionals zoals huisartsen verplicht een vijfstappenplan (meldcode) te volgen dat aangeeft hoe te reageren op signalen van huiselijk geweld en kindermishandeling en wanneer deze te melden. Ook seksuele uitbuiting van vrouwen gaat men tegen, bijvoorbeeld door een rijksbrede aanpak van loverboyproblematiek (V&J 2011) en door scherpere controles en regelgeving in de prostitutiesector, zoals een hogere minimumleeftijd voor prostituees en een verplichte toets op zelfredzaamheid van prostituees voor exploitanten (TK 2013/2014f).

In dit hoofdstuk schetsen we het slachtofferschap van geweldsdelicten van mannen en vrouwen en hun veiligheidsbeleving op basis van de meest recente cijfers. Hiervoor gebruiken we meerdere bronnen, met name de landelijke slachtofferenquête Veiligheidsmonitor (VM) en registratiecijfers van politie en hulpverlening, maar ook aanvullende literatuur om meer verborgen vormen van geweld – huiselijk geweld, eengerelateerd geweld, huwelijksdwang en mensenhandel – in kaart te brengen. We combineren enquête- en registratiegegevens om het probleem van onderrapportage van geweld zoveel mogelijk het hoofd te bieden, maar ook het probleem van beleidsgevoelige registratiecijfers. Immers, toegenomen beleidsaandacht en inspanningen om aangiftebereidheid onder slachtoffers te verhogen, kunnen leiden tot actievere opsporing, zodat het aantal bekende voorvallen toeneemt zonder dat de problematiek hoeft te zijn toegenomen. Veranderingen in enquête- of registratiemethoden, bijvoorbeeld of mensen al dan niet in het bijzijn van huisgenoten worden bevraagd, kunnen ook invloed hebben op het aantal incidenten dat boven water komt. Aan het einde van het hoofdstuk presenteren we opvattingen onder burgers over seksuele omgangsvormen en geweld tegen vrouwen. Hun bewegingsvrijheid wordt, zoals de minister van OCW al benadrukte, niet alleen begrensd door wetgeving, maar ook door heersende normen en waarden in de samenleving.

8.2 Door vrouwen en mannen ervaren geweld

Vrouwen vaker slachtoffer van seksueel geweld, mannen van mishandeling en bedreiging

Jaarlijks wordt ongeveer een op de vijftig vrouwen van 15 jaar en ouder naar eigen zeggen slachtoffer van een of meer geweldsdelicten. In de jaren 2008-2013 is dit aandeel licht gedaald. Vrouwen zeggen iets minder vaak slachtoffer te zijn van geweldsdelicten dan mannen.

Bedreiging komt bij zowel vrouwen als mannen het vaakst voor, al worden veel meer mannen dan vrouwen hiervan slachtoffer. Ook van mishandeling worden aanzienlijk meer mannen dan vrouwen slachtoffer. Bij seksuele geweldsdelicten geldt echter het omgekeerde: 0,15% van de vrouwen zegt in 2013 slachtoffer te zijn geweest van seksueel geweld, tegenover 0,07% van de mannen. Over de periode 2008-2013 lijkt het geweld tegen vrouwen wat af te nemen, terwijl het aandeel mannelijke slachtoffers min of meer gelijk blijft.

Kader 8.1 Gewelddelicten volgens de Veiligheidsmonitor

Met behulp van de Veiligheidsmonitor (vm) onderzoekt het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) onder de bevolking van 15 jaar en ouder haar ervaringen met gewelddelicten in de afgelopen twaalf maanden.

Gewelddelicten worden in de vm onderscheiden in seksuele delicten, mishandeling en bedreiging. De letterlijke vragen daarover luiden:

Heeft iemand u zelf in de afgelopen vijf jaar wel eens aangevallen of mishandeld of daarmee bedreigd? Denk bijvoorbeeld aan slaan of schoppen, of het gebruik van een pistool, een mes, een stuk hout, een schaar of iets anders tegen u.

Bent u toen daadwerkelijk aangevallen of mishandeld, of bleef het bij een bedreiging?

- *Mishandeling*
- *Bedreiging*

Had(den) de dader(s) seksuele bedoelingen?

- *Seksuele delicten*

Verder wordt gevraagd wanneer (in welk jaar en welke maand) en waar dat (voor de laatste keer) gebeurde, wat de relatie met de dader was, en of van het laatste voorval melding en aangifte bij de politie is gedaan.

Bij seksuele delicten is niet doorgevraagd naar de aard van het delict. Uit eerdere enquêtes blijkt dat het voornamelijk om vervelend of kwetsend (seksueel) gedrag gaat. Volgens de Veiligheidsmonitor Rijk (vmr) was dit gemiddeld het geval bij 81% van alle vormen van seksueel geweld; in 12% van de gevallen betrof het een poging tot verkrachting of aanranding en in 7% een verkrachting of aanranding.

Methodebreuk: 2012 - start van een nieuwe vm-reeks

In opdracht van de Raad voor de Veiligheidsmonitor zijn voor het jaar 2012 verbeteringen doorgevoerd in het onderzoeksdesign van de Veiligheidsmonitor en is ook de vragenlijst grondig herzien. Door deze methodebreuk zijn de uitkomsten van de Veiligheidsmonitor 2012 niet zonder meer vergelijkbaar met de uitkomsten van de Integrale Veiligheidsmonitor (ivm) zoals uitgevoerd in de jaren 2008-2011. Om dit verschil te markeren is de naamgeving van het onderzoeksinstrument gewijzigd in Veiligheidsmonitor (vm). Veranderingen in de opzet van een onderzoeksinstrument, zoals een enquête, leiden vrijwel altijd tot veranderingen in onderzoeksuitkomsten. In sommige gevallen liggen de nieuwe en de oude uitkomsten binnen statistische marges; in andere gevallen is er sprake van statistisch significante verschillen. Meestal kan een bestaande tijdreeks niet zonder meer voortgezet worden. De onderzoeksuitkomsten van de vm 2012 laten zien dat de doorontwikkeling van de ivm naar de vm tot een duidelijke methodebreuk heeft geleid. De omvang van deze breuk kon worden vastgesteld omdat tegelijk met de 'nieuwe' vm ook de ivm 'oude stijl' is uitgevoerd. Voor verdere informatie wordt verwezen naar de online publicatie van de vm 2012 (www.cbs.nl).

Tabel 8.1

Slachtoffers van geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden, bevolking van 15 jaar en ouder, 2008-2013 (in procenten)^a

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
vrouwen						
geweldsdelicten totaal	2,5	2,4	2,4	2,3	2,0	1,9
seksuele delicten	0,18	0,18	0,18	0,17	0,14	0,15
mishandeling	0,5	0,5	0,4	0,5	0,6	0,6
bedreiging	1,2	1,2	1,1	1,1	1,3	1,2
mannen						
geweldsdelicten totaal	2,8	3,1	3,1	2,8	3,2	2,9
seksuele delicten	0,03	0,04	0,04	0,03	0,06	0,07
mishandeling	1,3	1,2	1,1	1,0	1,1	0,9
bedreiging	2,1	2,3	2,3	2,0	1,8	1,8

a Om de cijfers van de iVm '08-'11 te kunnen vergelijken met die van de vM '12-'13 werden na de methodebreuk op basis van een paralleldraai van de iVm in 2012 omrekenfactoren per delict berekend. Aangezien de factor per deeldelict van geweld werd bepaald, is het totaal van de geweldsdelicten soms groter dan de som van de deeldelicten, terwijl het totaalcijfer het percentage mensen weergeeft dat slachtoffer is geworden van seksuele delicten, en/of van mishandeling en/of van bedreiging. Dit is een beperking van de huidige omrekenmethode.

Bron: CBS (Integrale Veiligheidsmonitor '08-'11; Veiligheidsmonitor '12-'13)

Vrouwen vaker slachtoffer van herhaaldelijk geweld

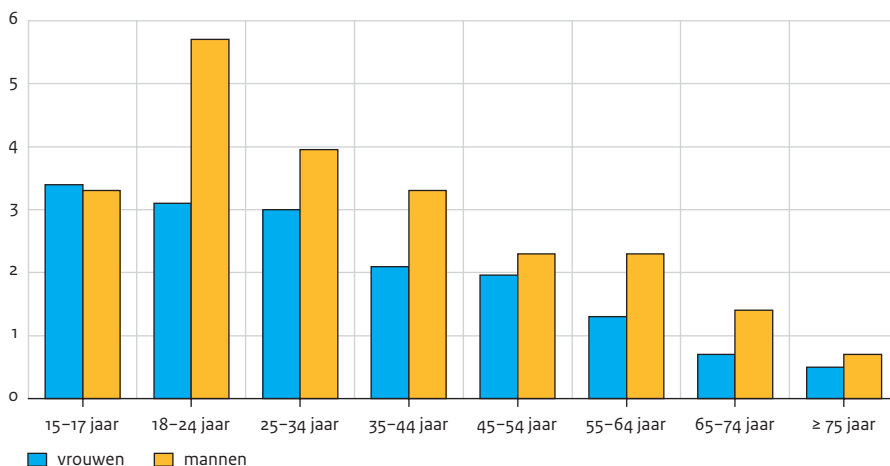
Rond vier op de tien personen die slachtoffer zijn geworden van geweld, overkomt dat meer dan een keer. In 2013 werd 57% van alle vrouwelijke en 40% van alle mannelijke slachtoffers binnen twaalf maanden meerdere malen slachtoffer van een geweldsdelict. Bij mishandeling komt dit herhaalde slachtofferschap minder voor, maar bij bedreiging en seksueel geweld naar verhouding wel vaak – onder zowel mannen als vrouwen.

Vrouwen van 15 tot 18 en mannen van 18 tot 25 lopen meeste risico

Slachtofferschap van geweld hangt sterk samen met leeftijd. Vrouwen van 15 tot 18 jaar en mannen van 18 tot 25 jaar lopen het grootste risico. In 2013 werd 3,4% van de vrouwen en 5,7% van de mannen in die respectievelijke leeftijdsgroepen in de twaalf maanden voorafgaand aan het onderzoek slachtoffer van een of meer geweldsdelicten. Ook 25-34-jarige vrouwen en mannen worden bovengemiddeld vaak slachtoffer. Vanaf 25 jaar neemt het risico in het algemeen af. Bij seksuele delicten zijn het vooral jonge vrouwen en bij bedreiging en mishandeling vooral jonge mannen die slachtoffer worden. Slachtofferschap van bedreiging is bij vrouwen echter het hoogst onder 25-34-jarigen. Bij mishandeling is er vanaf 25 jaar geen duidelijk verschil tussen mannen en vrouwen.

Figuur 8.1

Slachtoffers van geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden, bevolking van 15 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '13)

Niet-westerse vrouwelijke migranten vaker slachtoffer van geweldsdelicten

Mensen van niet-westerse herkomst lijken iets vaker slachtoffer van een geweldsdelict te worden dan autochtone Nederlanders. In 2013 betrof het gemiddeld 2,5% van de vrouwen en 2,8% van de mannen van niet-westerse herkomst; bij de autochtone Nederlanders was dat respectievelijk 1,8% en 2,9%. Merk op dat deze cijfers – omwille van de methodebreuk vanaf de VM 2012 (zie toelichting aan het begin van dit hoofdstuk) – niet vergelijkbaar zijn met die van bijvoorbeeld de Emancipatiemonitor 2010. De verschillen in slachtofferschap tussen mannen en vrouwen geven ook bij de onderscheiden typen delicten hetzelfde beeld: mannen – zowel autochtonen als niet-westerse migranten – zijn vaker slachtoffer van mishandeling en bedreiging, vrouwen van een seksueel delict. Mensen van niet-westerse herkomst zijn gemiddeld jonger dan autochtone Nederlanders (zie hoofdstuk 2). Ook wonen ze relatief vaak in een (zeer) stedelijke omgeving. Leeftijd en stedelijkheid van de woonomgeving hangen sterk samen met het risico om slachtoffer van een delict te worden (CBS 2012b) en verklaren dus (deels) deze verschillen. Wanneer gecorrigeerd wordt voor leeftijd en mate van stedelijkheid van de woongemeente, komt dan ook een heel ander beeld naar voren. Dan blijkt – uit eerder onderzoek – dat inwoners van niet-westerse herkomst juist minder kans maken om slachtoffer te worden van een geweldsdelict (CBS 2007). Dat geldt voor zowel mannen als vrouwen en voor alle typen geweldsdelicten.

Tabel 8.2

Slachtoffers van geweldsdelicten in de afgelopen twaalf maanden, naar type delict en herkomst, bevolking van 15 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

	totaal geweldsdelicten	seksueel geweld	mishandeling	bedreiging
autochtoon Nederlands				
vrouwen	1,8	0,2	0,5	1,2
mannen	2,9	0,1	0,9	1,9
niet-westers				
vrouwen	2,5	0,1	0,8	1,3
mannen	2,8	. ^a	0,9	1,5

a Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of als er minder dan 50 respondenten zijn, wordt het cijfer niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '13)

Vrouwen vaker slachtoffer van een bekende dader

In de VM wordt bij slachtoffers ook geïnformeerd of de dader een bekende is en wat hun relatie met de dader is. Er wordt niet gevraagd of dit een man of een vrouw is. Bij vrouwen blijkt de dader bij 64% van de mishandelingen en bij 56% van de bedreigingen een bekende te zijn; bij mannen gaat het in het merendeel van de mishandelingen en bedreigingen juist om een onbekende dader. Bij vrouwelijke slachtoffers van seksuele delicten is de dader in iets meer dan de helft van de gevallen niet bekend. Over mannelijke slachtoffers van seksuele delicten was er in 2013 onvoldoende informatie beschikbaar.

Bij bijna drie op de tien mishandelde vrouwen is (ex-)partner of familielid de dader

Mishandeling van vrouwen vindt vaker plaats in de privésfeer dan die van mannen. Bijna drie op de tien mishandelingen van vrouwen zijn gepleegd door de partner, de ex-partner of een familielid van het slachtoffer. Bij bedreiging is dit aandeel net iets meer dan 10%. Hierbij wordt een buurtgenoot het vaakst als dader genoemd (29%). Bij mishandelde mannen is een 'andere' bekende naar verhouding vaak de dader, bij bedreiging wordt ook door hen vaak een buurtgenoot genoemd.

Bij seksuele delicten tegen vrouwen is de dader eveneens vaak een buurtgenoot. Ook gaat het dikwijls om een andere bekende. (Ex-)partners of familieleden worden bij seksuele delicten juist relatief weinig als dader genoemd.

Tabel 8.3

Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en relatie met de dader^a, bevolking van 15 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

	totaal	seksuele delicten	mishandeling	bedreiging
vrouwen				
dader bekend	57,1	48,3	63,9	55,6
partner	2,8	2,1	5,4	. ^b
ex-partner	9,0	5,9	13,2	6,8
familielid	5,2	.	8,7	3,6
buurtgenoot	23,3	25,6	16,9	28,7
iemand van het werk	8,0	4,2	8,5	8,5
andere bekende	10,5	12,0	10,5	10,8
dader onbekend	42,9	51,7	36,1	44,4
mannen				
dader bekend	38,0	.	38,3	38,8
partner	0,6	.	.	.
ex-partner	1,7	.	.	2,0
familielid	2,1	.	2,1	2,1
buurtgenoot	16,7	.	13,0	18,8
iemand van het werk	5,2	.	5,7	5,2
andere bekende	12,3	.	16,8	10,5
dader onbekend	62,0	.	61,7	61,2

a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft ondervonden, is de relatie met de dader alleen bekend van het meest recente voorval.

b Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of als er minder dan 50 respondenten zijn, wordt het cijfer niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '13)

Bij drie van de tien mishandelde vrouwen gebeurt de mishandeling thuis

Mishandelingen en bedreigingen vinden het meest op straat plaats. Dat geldt voor zowel mannen als vrouwen. Vrouwen worden naar verhouding ook vaak thuis mishandeld of bedreigd. Dat was in 2013 het geval bij drie op tien vrouwelijke slachtoffers van mishandeling. Aangezien de dader in bijna 30% van de gevallen de (ex-)partner of een familielid is, is dat ook niet zo vreemd. Bedreigingen van vrouwen gebeuren in bijna een kwart van de gevallen thuis. Mishandeling en bedreiging van mannen komen behalve op straat (respectievelijk 48% en 51%) ook vaak voor in horecagelegenheden of thuis. Van seksuele delicten worden vrouwen vaak slachtoffer op straat (35%) of thuis (26%).

Tabel 8.4

Slachtoffers van geweldsdelicten, naar type delict en locatie^a, bevolking van 15 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

	seksuele delicten		mishandeling		bedreiging	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
thuis	25,6	. ^b	30,3	11,9	24,0	14,1
op werk of school	.	.	.	6,6	.	11,2
in horecagelegenheid	5,4	.	4,6	20,6	3,8	8,3
op straat	34,7	.	33,8	47,5	40,3	50,6
elders	.	.	.	.	.	.

a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft ondervonden, is de locatie alleen bekend van het meest recente voorval.

b Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of als er minder dan 50 respondenten zijn, wordt het cijfer niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '13)

Vrouwen vaker dan mannen slachtoffer van externe agressie op het werk

In 2013 had 37% van de vrouwelijke werknemers te maken met een of meer vormen van agressie op het werk. Onder mannen was dit aandeel lager (29%). Dit blijkt uit de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA), die door TNO en CBS wordt uitgevoerd. Omdat vrouwen vaker werken in beroepen met externe contacten, zoals klanten, patiënten, bezoekers of leerlingen, worden ze vaker slachtoffer van externe agressie, zoals intimidatie, lichamelijk geweld en ongewenste seksuele aandacht. Het gaat dan om sectoren zoals de zorg, het onderwijs en de horeca. Vooral de gezondheidszorg, waar acht op de tien werknemers vrouw zijn, springt eruit: bijna de helft van de werknemers had er in 2013 te maken met externe agressie (Van Zwieten et al. 2014). Onder mannelijke werknemers komt interne agressie, zoals intimidatie of pesten door leidinggevend en collega's, meer voor dan onder vrouwen.

Kader 8.2 Ervaren geweld op de werkvloer

Het jaarlijkse onderzoek naar arbeidsomstandigheden van werknemers (NEA)¹ geeft periodiek informatie over ongewenst gedrag jegens werknemers door personen met wie zij vanuit hun werk een (zakelijke) relatie hebben, bijvoorbeeld als klant, leidinggevende of collega. Dit kan variëren van ongewenste seksuele aandacht en pesten tot intimidatie en lichamelijk geweld in de werksfeer. Deze vormen van ongewenst gedrag meten vooral de subjectieve ervaringen van werknemers en zijn niet afgestemd op het strafrechtelijke aspect ervan, zoals in de VM. De gegevens uit beide bronnen zijn dan ook niet vergelijkbaar.

Tabel 8.5

Agressie tegen werknemers, naar dader, 2013 (in procenten)

	door klanten e.d.		door leidinggevenden of collega's	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
ongewenste seksuele aandacht	9,0	1,8	3,0	0,8
intimidatie	22,9	16,2	9,1	12,1
lichamelijk geweld	8,1	4,2	0,4	0,8
pesten	5,6	5,9	6,1	8,0

Bron: CBS/TNO (Nationale enquête arbeidsomstandigheden '13)

Mannen melden mishandeling minder vaak dan vrouwen

Vrouwelijke slachtoffers van mishandeling melden dit in meer dan zes van de tien gevallen bij de politie. Meer dan de helft van de vrouwelijke slachtoffers van seksuele delicten meldt dit. Bij bedreiging zijn dit er iets meer dan vier op de tien. Bij mishandeling meldt 51% van de mannen dit en bij bedreiging 35%. Zoals eerder in deze paragraaf is aangegeven, was er in 2013 onvoldoende informatie beschikbaar over mannelijke slachtoffers van seksuele delicten. Ook zijn de redenen van *niet* melden niet meer beschikbaar in de VM 2012. Merk op dat de huidige cijfers – omwille van de methodebreuk vanaf de VM 2012 – niet meer te vergelijken zijn met bijvoorbeeld die van de Emancipatiemonitor 2012.

Burgers die iets is overkomen, kunnen de politie daarvan op de hoogte stellen, ongeacht of de politie hieraan verdere consequenties verbindt. Dit wordt hier een *melding* genoemd. Een melding kan zowel op het politiebureau gebeuren als telefonisch of via internet. Soms is het de politie zelf die (als eerste) kennisneemt van een voorval. Van een gebeurtenis kan ook *aangifte* worden gedaan. Voor een aangifte is actie vereist; in de meeste gevallen moet een proces-verbaal of een aangifteformulier worden ondertekend. Voor een aantal misdrijven is aangifte via internet mogelijk. In de VM worden meldingen via internet ook meegeteld als aangifte. Een aangifte kan leiden tot opsporing en vervolging van verdachten. Vaak is een bewijs van aangifte vereist, bijvoorbeeld voor schadevergoeding aan slachtoffers.

Tabel 8.6

Melding en aangifte bij de politie van geweldsdelicten, naar type delict^a, slachtoffers van 15 jaar en ouder, 2013 (in procenten)

	seksuele delicten	vrouwen mis- handeling	bedreiging	seksuele delicten	mannen mis- handeling	bedreiging
gemeld bij politie	52,9	63,8	42,0	. ^b	50,7	34,8
delict aangegeven bij politie	22,4	43,0	14,2	.	33,4	16,0

a Wanneer een persoon meerdere voorvallen per delicttype heeft ondervonden, is het melden of aangeven bij de politie alleen bekend van het meest recente voorval.

b Wanneer de marge rond het cijfer groter is dan het cijfer zelf of als er minder dan 50 respondenten zijn, wordt het cijfer niet gepubliceerd.

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '13)

Het aandeel geweldsdelicten waarvan aangifte is gedaan (in totaal 23% in 2013) is dan ook aanmerkelijk kleiner dan het aandeel dat gemeld is (in totaal 44% van alle geweldsdelicten). Van mishandelingen wordt door vrouwen 43% aangegeven en door mannen 33%. Bedreigingen worden veel minder vaak aangegeven: rond 15% van de mannelijke en vrouwelijke slachtoffers doet dat. Iets minder dan een kwart van de vrouwelijke slachtoffers van een seksueel delict doet hiervan in 2013 aangifte. Bij al deze geweldsdelicten is er in 2013 geen duidelijk verschil in aangifte tussen vrouwen en mannen.

Gevoelens van onveiligheid

In 2013 voelde bijna een op de vijf mensen (19%) zich wel eens onveilig in de eigen buurt. Vrouwen, vooral jongere, voelen zich in de eigen woonomgeving onveiliger dan mannen.

Behalve naar de veiligheidsbeleving in de eigen woonbuurt is in de Veiligheidsmonitor ook naar de veiligheidsbeleving in algemene zin gevraagd. In 2013 voelde gemiddeld 37% zich wel eens onveilig. Dit aandeel bedraagt bijna het dubbele van dat van de onveiligheidsgevoelens in de eigen buurt.

2 procent voelt zich vaak onveilig. Dit is gelijk aan het aandeel dat zich vaak onveilig voelt in de eigen buurt. De verschillen in algemene onveiligheidsgevoelens naar achtergrondkenmerken laten ongeveer hetzelfde patroon zien als die in de onveiligheidsgevoelens in de buurt. Vrouwen voelen zich onveiliger dan mannen, en jongeren voelen zich onveiliger dan ouderen.

Tabel 8.7

Voelde zich in het afgelopen jaar wel eens/vaak onveilig, bevolking van 15 jaar en ouder, 2013
(in procenten)

	wel eens onveilig	vaak onveilig	wel eens onveilig buurt	vaak onveilig buurt
vrouwen				
15-17 jaar	53,5	3,2	26,9	2,8
18-24 jaar	59,9	4,2	33,5	3,3
25-34 jaar	56,4	2,9	27,4	2,8
35-44 jaar	46,9	1,8	21,7	1,8
45-54 jaar	43,0	2,0	20,6	2,1
55-64 jaar	39,9	2,1	19,2	1,7
65-74 jaar	33,0	1,8	18,2	1,5
≥ 75 jaar	31,2	2,0	19,4	1,4
mannen				
15-17 jaar	29,4	0,9	15,9	1,4
18-24 jaar	32,2	2,0	17,7	1,7
25-34 jaar	32,1	1,1	15,7	1,6
35-44 jaar	30,7	1,6	14,8	1,7
45-54 jaar	27,4	1,5	14,2	1,5
55-64 jaar	27,0	1,5	14,0	1,5
65-74 jaar	23,3	1,3	13,4	1,3
≥ 75 jaar	20,3	1,1	13,0	0,6

Bron: CBS (Veiligheidsmonitor '13)

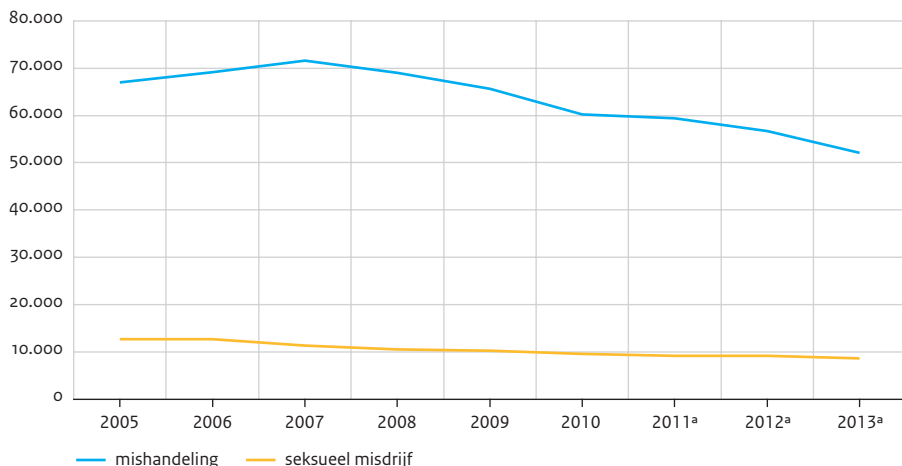
8.3 Door politie geregistreerd geweld

De Politiestatistiek van het CBS bevat informatie over door de politie geregistreerde misdrijven, waaronder gewelds- en seksuele misdrijven. Geregistreerde misdrijven zijn misdrijven die door de politie zijn vastgelegd in een proces-verbaal. De Politiestatistiek van het CBS maakt op dit moment geen onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke slachtoffers. De hiervoor gepresenteerde gegevens uit de Veiligheidsmonitor leren echter dat de slachtoffers van mishandeling veelal mannen zijn en de slachtoffers van seksuele misdrijven veelal vrouwen.²

Het aantal geregistreerde seksuele misdrijven is tussen 2005 en 2013 continu gedaald. Het aantal geregistreerde mishandelingen is tot 2007 nog gestegen om daarna af te nemen.

Figuur 8.2

Geregistreeerde mishandeling en seksuele misdrijven, 2005-2013 (in absolute aantallen)

a Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Politiestatistiek '05-'13)

Forse daling van aantal geregistreeerde seksuele delicten vanaf 2005

In 2013 zijn er door de politie in totaal 8600 processen-verbaal opgemaakt wegens seksuele misdrijven. Dat is bijna 7% minder dan in 2011. Het ging in 2013 onder meer om 1320 verkrachtingszaken en 2030 aanrandingszaken. Vergeleken met 2011 is het aantal geregistreeerde verkrachtelingen flink afgenomen. Ook bij andere seksuele misdrijven was sprake van een daling. Wel werden meer gevallen van ontucht met minderjarigen geregistreeerd.

Kader 8.3 Seksueel misdrijf

Onder een seksueel misdrijf wordt in de Politiestatistiek onder meer verkrachting, aanranding, schennis der eerbaarheid³ (o.a. exhibitionisme) en ontucht met een minderjarige verstaan. Overige seksuele misdrijven zijn onder andere het verspreiden van pornografie (o.a. via internet), en seksuele handelingen met personen die in staat van bewusteloosheid of onmacht verkeren.

Seksuele misdrijven vallen evenals mishandeling en bedreiging onder de categorie geweldsmisdrijven.

Ook afname van geregistreeerde mishandelingen

Het aantal mishandelingen bleef groeien tot 2007, daarna zette een daling in. In 2013 werden ruim 52.000 processen-verbaal wegens mishandeling opgemaakt, ruim 12% minder dan in 2011. Ondanks deze daling was het aantal processen-verbaal vanwege mishandeling toch nog zes maal zo hoog als dat vanwege een seksueel misdrijf. Het aantal door de politie geregistreeerde bedreigingen bedroeg 31.510 in 2013. Dit is 6% minder dan in 2011. Het jaarlijkse aantal geregistreeerde gevallen van stalking schommelt rond de 3500.

Tabel 8.8

Door de politie geregistreeerde seksuele misdrijven en geweldsmisdrijven^a, naar type delict, 2005-2013 (in absolute aantallen)

	2005	2007	2011 ^b	2013 ^b
gewelds- en seksuele misdrijven	122.470	125.190	111.995	101.155
aanranding	3.340	2.965	2.210	2.030
verkrachting	2.505	2.135	1.605	1.320
schennis der eerbaarheid	2.770	2.330	1.935	1.705
ontucht met minderjarige	1.440	1.420	845	960
overige seksuele misdrijven	2.665	2.535	2.595	2.585
mishandeling	67.060	71.570	59.425	52.135
bedreiging	35.500	35.080	33.400	31.510
stalking	3.450	3.525	3.505	3.405
mensenhandel, mensensmokkel	445	600	690	575
levensmisdrijf	1.945	1.600	4.100	3.385
overige geweldsmisdrijven	1.350	1.425	1.685	1.545

a In 2009 is door de politie een nieuw registratiesysteem (BVH) ingevoerd. Onduidelijk is in welke mate dit de registratie van misdrijven heeft beïnvloed. Zo is bijvoorbeeld de toename van het aantal geregistreeerde gevallen van misdrijven tegen het leven opmerkelijk. Mogelijk is hier echter sprake van een registratie-effect en worden gevallen van (zware) mishandeling die voorheen tot mishandeling werden gerekend nu zwaarder geclassificeerd.

b Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (Politiestatistiek '05-'13)

8.4 Informatie uit registraties van hulpverleners

Tal van hulpverlenende instellingen, zoals de politie en het maatschappelijk werk, krijgen te maken met slachtoffers van seksueel geweld en mishandeling. Er zijn echter maar weinig registratiegegevens beschikbaar waarbij het mogelijk is onderscheid te maken tussen vrouwen en mannen. In deze editie van de Emancipatiemonitor kunnen we wat dat betreft alleen rapporteren over gegevens van Slachtofferhulp Nederland (SHN). In 2012 registreerde SHN zo'n 79.900 slachtoffers van een zeden- of geweldsmisdrijf. Onder hen waren meer mannen (59%) dan vrouwen (41%).⁴ Het gaat in deze paragraaf dus niet om het totale aantal slachtoffers, maar uitsluitend om degenen die als zodanig geregistreerd zijn bij Slachtofferhulp Nederland.

Slachtoffers van zedendelicten bij Slachtofferhulp Nederland vooral vrouwen

In 2012 meldden zo'n 5290 slachtoffers van zedenmisdrijven zich bij Slachtofferhulp Nederland. Het overgrote deel van deze slachtoffers was vrouw (circa 85%). Bijna een derde van deze vrouwen was slachtoffer van een aanranding en iets minder dan een kwart van verkrachting. Bijna de helft was slachtoffer van overige zedenmisdrijven zoals incest, ontucht met minderjarigen, openbare schennis en vrouwenhandel. Van de mannen was ruim een derde een minderjarig slachtoffer van ontucht.

De slachtoffers van zedenmisdrijven zijn relatief vaak jongeren. Bijna de helft is jonger dan 20 jaar. Dit geldt voor zowel de vrouwen als de mannen. Van de vrouwelijke slachtoffers van aanranding die SHN registreerde, was bijna de helft jonger dan 20 jaar. Van de vrouwelijke slachtoffers van verkrachting was dit een derde.

Slachtoffers van geweldsdelicten bij Slachtofferhulp Nederland vaker mannen

Veruit de meeste bij SHN geregistreerde slachtoffers waren slachtoffer van een geweldsmisdrijf (rond de 74.600). Ruim zes op de tien van hen waren man. Bij zowel de mannen als de vrouwen ging het in ruim de helft van de gevallen om mishandeling met of zonder letsel of om geweld met dodelijke afloop. Bijna een op de drie vrouwen en mannen was slachtoffer van bedreiging.

Tabel 8.9

Slachtoffers van zeden- en geweldsmisdrijven die bij Slachtofferhulp Nederland zijn geregistreerd^a, 2012 (in absolute aantallen)

	vrouwen	mannen	totaal ^b
zedenmisdrijven	4.514	747	5.292
aanranding	1.334	133	1.472
verkrachting	1.060	96	1.165
incest	206	50	260
ontucht minderjarige	720	259	989
openbare schennis	1.083	183	1.269
mensenhandel	111	26	137
geweldsmisdrijven	28.257	45.986	74.593
mishandeling zonder letsel	11.458	18.335	29.966
mishandeling met letsel	2.831	6.043	8.907
geweld dodelijk	553	1.335	1.894
bedreiging	8.675	13.662	22.431
overval	1.463	1.962	3.444
beroving	2.892	4.233	7.149
vrijheidsbeneming en gijzeling	385	416	802

a Het gaat hier strikt genomen om aantallen personen: slachtoffers of, in het geval van dodelijk geweld, nabestaanden. Personen kunnen meerdere keren zijn geteld, waardoor de aantallen hoger zijn dan op StatLine, de CBS-databank.

b Inclusief geslacht onbekend.

Bron: Slachtofferhulp Nederland (2012), CBS-bewerking

8.5 Geweld achter gesloten deuren

Geweld in Afhankelijkheidsrelaties (G1A) is een interdepartementale beleidslijn gericht op alle vormen van geweld in huiselijke kring, in de professionele sfeer en in de vrijwillige sector. De ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) (coördinatie), Veiligheid en Justitie (V&J), Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) en Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) werken hierin sinds 2012 samen op hun voorheen gescheiden aandachtsgebieden. G1A kent drie pijlers: 1) het versterken van de positie van slachtoffers, 2) de straf- en bestuursrechtelijke aanpak van en hulpverlening aan daders en 3) het doorbreken van intergenerationele overdracht van geweld (TK 2012/2013d). De meldcode sinds juli 2013, genoemd in de inleiding, is een belangrijk nieuw instrument in de G1A. Behalve huiselijk geweld komen in deze paragraaf eerderelateerd geweld en huwelijksdwang aan de orde als specifieke vormen van huiselijk geweld waarop G1A zich richt. We besteden ook aandacht aan slachtoffers van mensenhandel. Hoewel deze problematiek geen deel uitmaakt van het G1A-beleid, bespreken wij mensenhandel en loverboyproblematiek als vormen van structureel geweld die zich ook vaak aan het zicht onttrekken.

Geweld in huiselijke kring

Geweld in huiselijke kring, vaak kortweg huiselijk geweld genoemd, betreft fysieke, seksuele of psychische mishandeling, gepleegd door (ex-)partners, gezins- of familieleden of huisvrienden. Het is een breed begrip dat eerderelateerd geweld, huwelijksdwang en mensenhandel (zie verderop in deze paragraaf) voor een groot deel omsluit. Er wordt al jaren gericht beleid gevoerd om geweld in huiselijke kring uit de verborgenheid te halen en te bestrijden. Vanwege de afhankelijkheidsrelatie tussen dader en slachtoffer gaat het vaak om structureel geweld. Het onmiddellijk stoppen van het geweld is dan ook van het grootste belang. Sinds 1 januari 2009 geldt hiervoor de Wet tijdelijk huisverbod, om plegers bij acute dreiging tien dagen uit huis te plaatsen. Sinds 2009, toen er 2107 huisverboden werden opgelegd, groeide dit aantal jaarlijks: in 2012 moesten 3529 plegers van huiselijk geweld hun huis tijdelijk verlaten (Movisie 2013). De politie registreerde in dat jaar 95.500 incidenten, wat neerkomt op 5,7 incidenten per 1000 inwoners. De slachtoffers waren in driekwart van de gevallen vrouwen (Ferwerda en Hardeman 2013). Het is belangrijk op te merken dat deze cijfers slechts de incidenten weergeven die ter kennis van de politie komen.

Men wil het geweld ook stoppen door via opeenvolgende publiekscampagnes slachtoffers, omstanders en daders te motiveren het te melden. Dergelijke inspanningen om de aangiftebereidheid te verhogen lijken in het verleden vruchten te hebben afgeworpen. In 2009 gaf 20% van de slachtoffers van huiselijk geweld aan het meest recente voorval in de afgelopen vijf jaar aan de politie te hebben gemeld (Van Dijk et al. 2010). In 1997 was dit nog maar 12% (Van Dijk et al. 1997). Mannelijke slachtoffers stapten minder vaak naar de politie dan vrouwelijke slachtoffers. Ook tussen 2010 en 2011 leek het aantal meldingen – en daarmee de zichtbaarheid van het probleem – te stijgen. Het aantal contacten met en meldingen bij de Steunpunten Huiselijk Geweld was 36.000 in 2010 en ruim 47.000 in 2011. Vooral het aantal meldingen door de politie steeg tussen 2010 en

2011 met 44% naar ruim 32.000 sterk, maar ook privépersonen uit het sociale netwerk van slachtoffer of dader waren met een toename van 3,3% vaker de bron van de melding (ruim 9000 meldingen, Movisie 2013).

Volgens de politiecijfers van 2012 was 75% van de slachtoffers dus vrouw. Uit de Veiligheidsmonitor 2013 (zie § 8.2) bleek ook al dat geweld tegen vrouwen – in tegenstelling tot mannen – in een meerderheid van de gevallen door een bekende dader wordt gepleegd en zich herhaalt; ook speelt het zich vaker thuis af. Als de dader een bekende is, ligt het voor het slachtoffer vaak extra gevoelig om ermee naar buiten te treden. Het is daarom goed mogelijk dat behalve politieregistraties ook slachtofferenquêtes als de Veiligheidsmonitor de omvang van het probleem onderschatten.⁵

Van der Heijden et al. (2009) gebruikten daarom de ‘vangst-hervangstmethode’ op basis van politieregistraties. Hun schatting komt uit op ruim 197.000 slachtoffers van huiselijk geweld tussen mei 2006 en mei 2007 en bijna 113.000 verdachte plegers. Van de slachtoffers tussen 2004 en 2007 kreeg ruim 60% te maken met lichamelijk geweld. Bedreiging en seksueel geweld volgden met zo’n 15% en 9%. 50% van de slachtoffers is de (ex-)partner of huisvriend van de dader, 15% is een kind en 15% een overig familielid.

Ter validatie werd deze studie aangevuld met een slachtofferenquête (Van Dijk et al. 2010). Hierin geeft ruim 9% aan in de afgelopen vijf jaar slachtoffer te zijn geweest van de meer ernstige (evidente) vormen van huiselijk geweld.⁶ Op basis van beide bronnen wordt in een overkoepelend rapport geconcludeerd dat jaarlijks zo’n 200.000 mensen slachtoffer worden van *evident* huiselijk geweld en dat daarvan 60% tot 65% vrouw is (Van der Veen en Bogaerts 2010). Van het geschatte aantal verdachten is 83% man. De man-vrouwverhouding bij zowel slachtoffers als daders kan gelijkjer worden; de onderzoekers constateerden een relatief snelle stijging van het geschatte aantal mannelijke slachtoffers en het geschatte aantal vrouwelijke daders (Van der Heijden et al. 2009).

Eergerelateerd geweld

‘Eergerelateerd geweld is elke vorm van psychisch of lichamelijk geweld gepleegd vanuit een collectieve opvatting in reactie op een (dreiging van) schending van de eer van een man of vrouw en daarmee van zijn of haar familie waarvan de buitenwereld op de hoogte is of dreigt te raken’ (Ferwerda en Van Leiden 2005: 23). Eergerelateerd geweld komt voor in traditionele samenlevingen met een patriarchale structuur, waarin familie, eer en schaamte van groot belang zijn. In Nederland zijn er relatief vaak islamitische families bij betrokken, maar het Landelijk Expertisecentrum Eergerelateerd Geweld (LECEGG) ziet ook zaken onder christenen en hindoes. Aanvankelijk heerste nog de opvatting onder juristen dat de religieuze en culturele achtergrond van eergerelateerd geweld als verzachtende omstandigheid moest gelden. Later nam de politieke steun voor deze *coulance* echter sterk af en ging het politieke debat eerder over de vraag of de religieuze en culturele achtergrond strafverzwarend zou moeten meewegen (TK 2006/2007).

De conflicten die het LECEGG onder ogen krijgt hebben meestal te maken met het kiezen of verlaten van een partner, seksualiteit en zwangerschappen buiten het huwelijk (Janssen 2013). Eerschendingen kunnen volgens de betrokkenen worden hersteld door bijvoorbeeld het slachtoffer te verstoten, terug te sturen naar het land van herkomst of

tot een huwelijk te dwingen. In uiterste gevallen gaat men over tot moord (Bakker 2005; Van Eck 2001). Vooral vrouwen, maar ook mannen worden slachtoffer van eerdergerelateerd geweld. Het kan dan gaan om een verboden (of interetnische) relatie, het weigeren van een gedwongen huwelijk, homoseksualiteit of het niet (goed) uitvoeren van eerdergerelateerd geweld zoals hem door de familie is opgedragen (Van Aalst en Johannink 2007).

Tabel 8.10

Mogelijke eerzaken bekend bij het LEC EGG, 2007-2013 (in absolute aantallen)^{a,b}

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
bedreiging	241	284	240	233	290	270	307
mishandeling	151	168	140	199	162	146	125
poging tot moord/doodslag	12	14	13	10	9	9	12
moord/doodslag ^c	13	11	13	11	7	13	17
(poging tot) zelfdoding	4	3	3	1	2	2	3
ontvoering	11	3	6	7	4	9	5
wederrechtelijke vrijheidsbeneming	1	12	1	7	9	6	6
seksueel misbruik	.	.	.	9	4	12	5
verkrachting	15	8	8	10	11	13	10
vermissing	15	23	6	5	3	7	5
overig	30	27	15	6	3	5	11
totaal	493	553	445	498	504	492	506

a Dubbeltellingen, bijvoorbeeld doordat meerdere regiokorpsen betrokken waren bij dezelfde zaak, en alle daarvan melding deden bij het LEC EGG, zijn niet uitgesloten.

b Zaken die politiekorpsen zelf afhandelen zonder assistentie van het LEC EGG zijn in dit overzicht niet meegenomen. Politiekorpsen kregen in 2012 2805 zaken binnen waarbij een eermotief werd vermoed.

c Eén zaak is om procedurele redenen in zowel 2010 als 2011 meegeteld. Twee cold cases uit 1993 en 1998 zijn in 2013 heropend en meegeteld.

. = Seksueel misbruik werd tot 2010 niet afzonderlijk geregistreerd.

Bron: Janssen en Sanberg (2010); Janssen en Sanberg (2013); LEC EGG (2014)

Zoals geldt voor de meeste vormen van geweld in afhankelijkheidsrelaties, is het aantal eerzaken dat jaarlijks voorkomt, lastig vast te stellen. Ten eerste gaat het om gevoelige privékwetsies waarmee betrokkenen niet gemakkelijk naar buiten treden. Ten tweede vereist de erkenning van geweld als eerdergerelateerd geweld niet alleen de opsporing van een geweldsmisdrijf, maar bovendien een interpretatie van het motief van de geweldplegers (Janssen en Sanberg 2013). Het LEC EGG presenteert zijn cijfers dan ook voorzichtig als het aantal zaken dat door de politie conform de methode-LEC EGG wordt behandeld, omdat rekening gehouden wordt met een eermotief voor (dreigend) geweld. Tot 2013 ging het in ongeveer de helft van de eerzaken om bedreiging. Soms is er dan nog geen sprake van concrete verbale dreigementen, maar anticiperen betrokkenen op een agressieve reactie vanuit hun naaste omgeving. Mishandeling volgt met gemiddeld een derde van het aantal zaken. Gemiddeld heeft 2% van de zaken een dodelijke

afloop en wordt in nog eens 2% een poging tot moord of doodslag ondernomen. In 2013 veranderden deze verhoudingen en was het aandeel mishandelingen met zo'n kwart iets lager dan het langjarig gemiddelde; het aandeel bedreigingen (zo'n 60%) en zaken met dodelijke afloop (ruim 3%) was juist hoger.

Jarenlang speelde ongeveer een derde van alle zaken zich af in Turkse kring (de Turks-Koerdische kring niet meegerekend); in 2013 was dat met een kwart van de zaken iets minder vaak zo. Ook zaken tegen een Marokkaanse (16%), Afghaanse (12%) en Iraakse achtergrond (10%) komen relatief vaak voor. In 2013 was bij 17% van de zaken nog een tweede herkomstgroep betrokken, vaak autochtone Nederlanders (6%). De hoge Turkse vertegenwoordiging wordt waarschijnlijk mede verklaard doordat er in Nederland van oudsher aandacht is voor eerproblematiek binnen de Turkse gemeenschap, waardoor deze mogelijk eerder wordt opgespoord. De lage betrokkenheid van autochtone Nederlanders wordt juist versterkt doordat de politie gespitst is op eerproblemen in migrantengroepen. Autochtonen komen zo alleen in het vizier wanneer zij een conflict hebben met andere etniciteiten (LEEG 2014).

Huwelijksdwang

Een gedwongen huwelijk kan worden beschreven als 'een religieus of wettelijk huwelijk waarbij de (voorbereidende) huwelijks-handelingen tegen de vrije wil van minstens een van de huwelijkskandidaten hebben plaatsgevonden en waarmee onder een bepaalde vorm van dwang is ingestemd' (Cornelissen et al. 2009). Soms wordt een gedwongen huwelijk ingezet als oplossing voor een eerschending, voor ongewenst gedrag van zoon of dochter of wanneer een zelfgekozen huwelijkskandidaat niet in de smaak valt. Huwelijksdwang gebeurt ook uit financiële overwegingen of ter verzoening bij een vete of verplichtingen tussen families (Drost et al. 2012). Huwelijksdwang overlapt dan ook slechts ten dele met eerderelateerd geweld (Janssen 2013). Men kan ook gedwongen worden om onvrijwillig getrouwd te blijven, ongeacht of het huwelijk aanvankelijk vrijwillig is gesloten. Hiervoor heeft de non-gouvernementele organisatie Femmes for Freedom de term 'huwelijksgevangenschap' als vorm van huwelijksdwang naar voren gebracht. Het overheidsbeleid richt zich op het voorkómen van huwelijksdwang, het bestraffen ervan en het versterken van de hulpverlening. De Tweede Kamer keurde in maart 2014 het wetsvoorstel Wet tegengaan huwelijksdwang van het kabinet-Rutte-Asscher goed. Deze wet stelt striktere eisen aan een huwelijk voordat het in Nederland wettelijk wordt erkend. Ook komen er meer mogelijkheden om bestaande dwanghuwelijken nietig te verklaren. Vanaf 1 juli 2013 is ook de strafrechtelijke aanpak van huwelijksdwang en huwelijksgevangenschap strenger geworden. De maximale gevangenisstraf voor daders is bijvoorbeeld verlengd van negen maanden naar twee jaar.

Een recent onderzoek in opdracht van de minister van szw waagt zich voor het eerst aan een omvangschatting van onder andere huwelijksdwang en huwelijksgevangenschap (Smits van Waesberghe et al. 2014). Op basis van een uitgebreide verzameling bronnen doen de auteurs een *educated guess*, waarmee ze zelf al aangeven dat de cijfers met de nodige slagen om de arm benaderd moeten worden. Zo wezen geraadpleegde experts erop dat de relatief nieuwe termen huwelijksdwang en huwelijksgevangenschap nog niet

zijn ingeburgerd, waardoor ze vaak nog gelijkgesteld worden aan eerdergerelateerd geweld. Dit heeft volgens hen zijn weerslag op registraties en schattingen.

Op basis van registraties van verschillende instanties⁷ kwamen Smits van Waesberghe et al. (2014) tot een minimale ondergrens van 181 gevallen van huwelijksdwang in 2011 en 2012. Huwelijksgevangenschap werd 140 keer geregistreerd. Mogelijk hebben de instanties zich soms over dezelfde zaken gebogen, waardoor het aantal unieke gevallen lager kan liggen. Anderzijds zullen niet alle gevallen bij deze instanties zijn gemeld, waardoor het werkelijke aantal weer hoger kan uitpakken.

Op basis van een landelijke enquête onder professionals komen de onderzoekers daarnaast tot een *educated guess*⁸ van minimaal 674 gevallen van huwelijksdwang en maximaal 1914 gevallen in 2011 en 2012. Voor huwelijksgevangenschap geldt een *educated guess*⁹ van 447 tot 1687 gevallen. Deze schattingen werden grofweg bevestigd in telefonische interviews met professionals in negen gemeenten, vooral door huisartsen, leerplicht-ambtenaren en medewerkers van Bureau Jeugdzorg in de grotere steden. Professionals uit protestants-christelijke gemeenten zeggen de problematiek tegenwoordig nauwelijks nog te signaleren, waarbij zij onderscheid maken tussen een gearrangeerd huwelijk en huwelijksdwang (zie ook Sterkcx et al. (2014) voor de glijdende schaal tussen gearrangeerde en gedwongen huwelijken).

Een recent kwalitatief onderzoek illustreert hoe sterk de praktijk en beleving van huwelijksdwang kunnen verschillen tussen culturele gemeenschappen¹⁰ (Forum 2014, zie ook Sterkx en Bouw 2005). Uit groeps gesprekken bleek dat Somalische vrouwen het erg ongemakkelijk vonden om met onbekenden over dit thema te praten, terwijl deze drempel er voor Marokkaanse vrouwen niet of nauwelijks was. Voor alle groepen bleek het wel een emotioneel onderwerp en is het huwelijk een uitermate belangrijk, symbolisch en sociaal instituut dat de hele familie en zelfs de gemeenschap aangaat. De term huwelijksdwang ervaart men als iets van het verleden en roept ontkenning op van het bestaan ervan. Toch blijkt uit de aangedragen praktijkvoorbeelden dat het wel degelijk nog regelmatig voorkomt. Dat het besef niet overeenstemt met de praktijk wordt verklaard door de wisselende mate en interpretatie van uitgeoefende dwang (zie ook De Koning en Bartels 2005). Zo zien vooral Afghaanse vrouwen gedwongen huwelijken voornamelijk als onvermijdelijk gearrangeerde huwelijken waarmee waardevolle culturele tradities moeten worden voortgezet. Uit de gesprekken bleek dat jongeren een steeds grotere stem in de partnerkeuze krijgen. De versoepeling, ook ten aanzien van echtscheiding, lijkt het sterkst binnen de Marokkaanse gemeenschap, onder andere doordat Marokkaanse meisjes assertiever zijn geworden en broers en zussen voor elkaar opkomen. In de Afghaanse gemeenschap komen huwelijksdwang en huwelijksgevangenschap nog altijd in de meest traditionele vorm en in hoge mate voor.

Doorgaans wordt op de partnerkeuze van meisjes meer druk uitgeoefend dan op die van jongens,¹¹ omdat hier meer eer en verantwoordelijkheid voor ouders mee gemoeid is (Forum 2014; De Koning en Bartels 2005). Bovendien bestaat het idee dat meisjes 'over de datum' kunnen raken en dan niet meer huwbaar zijn. Vooral vrouwen zijn slachtoffer van huwelijksgevangenschap (en soms polygamie), omdat echtscheiding vooral voor

hen tot gezichtsverlies leidt (Forum 2014). Verreweg het grootste aantal slachtoffers is bovendien financieel afhankelijk, wat het hoge aandeel vrouwen mede verklaart (Smits van Waesberghe et al. 2014). De geënquêteerde professionals in Smits van Waesberghe et al. (2014) gaven aan overwegend in aanraking te komen met vrouwelijke slachtoffers. Ook volgens geïnterviewde vertegenwoordigers van landelijke organisaties zijn de meeste slachtoffers vrouw, maar zij nuanceerden dat de problematiek zeker ook speelt onder mannen. De onderschatting van het aantal mannelijke slachtoffers wordt ten dele verklaard doordat de hulpverlening vooral is ingericht op vrouwelijke slachtoffers, die de weg daarom beter weten te vinden. Zeker huwelijksdwang, waar doorgaans (aanstaande) echtgenoten en echtgenotes bij betrokken zijn, maakt ook slachtoffers onder mannen. De auteurs verwijzen naar Brits onderzoek waaruit een onderschatting van het aantal mannelijke slachtoffers blijkt als men alleen uitgaat van de contacten van lokale hulpverleners; bij een landelijk meldpunt was wel 40% van de meldingen afkomstig van mannelijke slachtoffers.

Mensenhandel

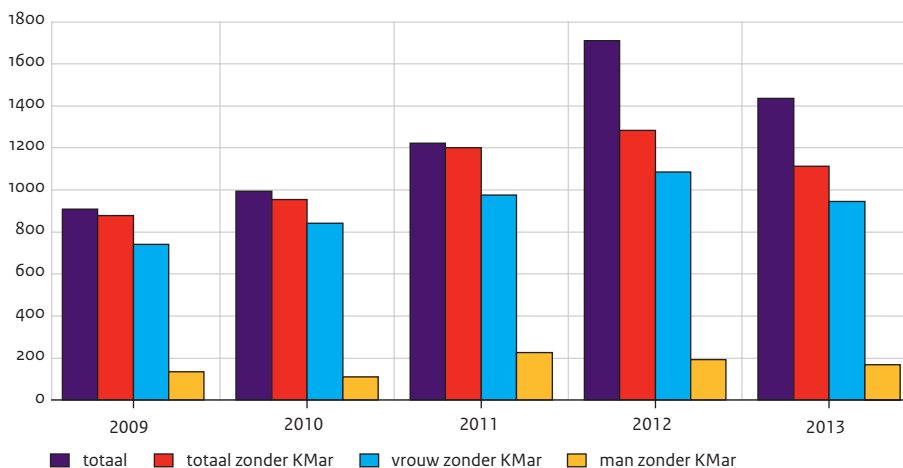
Onder mensenhandel wordt in Nederland verstaan het werven, vervoeren, overbrengen, opnemen of huisvesten van een persoon, met gebruik van dwang en met het doel die persoon uit te buiten (CoMensha 2013). Sinds 2005 stelt het strafrechtartikel 237f inzake mensenhandel niet alleen gedwongen prostitutie strafbaar, maar ook uitbuiting in andere economische sectoren. Het kan dan gaan om gedwongen arbeid onder slechte arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden, slavernij en de handel in organen. De Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen (NRM) rapporteert over de aard en omvang van mensenhandel. De NRM baseert haar cijfers op meldingen die het Coördinatiecentrum Mensenhandel CoMensha ontvangt van onder andere de politie, de Inspectie SZW, de Koninklijke Marechaussee (KMar), opvanginstanties, de advocatuur, en soms ook van slachtoffers zelf. De gepubliceerde cijfers betreffen het aantal *mogelijke* slachtoffers, omdat ze gebaseerd zijn op signalen van mensenhandel, die niet noodzakelijkerwijs bevestigd worden.

Een kernambitie van de afgelopen jaren was om mensenhandel uit de verborgenheid te halen door gerichtere opsporing en registratie. Mede hierdoor steeg het geregistreerde aantal mogelijke slachtoffers tot 2013 jaarlijks. Zo noemt CoMensha de geïntensiverde samenwerking met de KMar als een belangrijke verklaring voor de stijging met 40% in 2012 (1711 mogelijke slachtoffers) ten opzichte van 2011 (1222 mogelijke slachtoffers). In 2011 was nog maar 2% van alle meldingen afkomstig van de KMar, in 2012 steeg dit naar 25% van alle meldingen (CoMensha 2013). Uit dossieronderzoek blijkt dat het hier vaak gaat om signaleringen van Bulgaarse, Hongaarse en Roemeense vrouwen bij douane of landsgrens over wie het vermoeden bestaat dat ze in de prostitutie (willen) gaan werken (NRM 2014a). Omdat hierbij geen sprake hoeft te zijn van uitbuiting of dwang, tonen we het aantal registraties zowel met als zonder de mogelijke slachtoffers die *alleen* door de KMar zijn gemeld.

Ook met andere opsporings- en hulpverleningsinstanties wordt nog altijd gesproken over betere signalering en melding. Zo worden sinds 2013 ook de slachtoffers met wie Stichting Nidos (ter bescherming van alleenstaande minderjarige vreemdelingen) in aanraking komt, meegeteld. Hoewel steeds minder gevallen ongerapporteerd blijven door steeds betere samenwerking, heeft dit in 2013 niet tot een verdere stijging van het geregistreerde aantal mogelijke slachtoffers geleid: ten opzichte van 2012 daalde dit aantal met 16% tot 1437 gevallen (NRM 2014a).

Figuur 8.3

Geregistreerd aantal mogelijke slachtoffers van mensenhandel, 2009-2013 (in absolute aantallen)

Bron: NRM (2014a)

In 2013 was 88% van het totale aantal geregistreerde mogelijke slachtoffers vrouw; dat is iets minder als de KMar-meldingen niet worden meegerekend (85% in 2013). Ook in eerdere jaren lag dit percentage ruim boven 80%. Jaar op jaar is er bij de meeste geregistreerde slachtoffers sprake van vermoedelijke uitbuiting in de seksindustrie. Het betrof in 2013 61% van alle mogelijke slachtoffers (KMar-meldingen niet meegerekend), iets minder dan in 2012 (64%). Ook het aandeel mogelijke slachtoffers buiten de seksindustrie daalde van 20% in 2012 naar 15% in 2013. Er waren in 2013 dan ook relatief meer gevallen waarvan de vorm van uitbuiting niet bekend is (NRM 2014a).

De NRM houdt rekening met de mogelijkheid dat mannelijke slachtoffers sneller over het hoofd worden gezien door ideaaltypische verwachtingen bij opsporingsinstanties over slachtoffers die vrouw zijn (NRM 2014b). Wel is de groep mannelijke slachtoffers van mensenhandel zichtbaarder geworden door de verbreding van strafrechtartikel 237f naar andere terreinen dan de seksindustrie. Toch blijkt nog altijd dat andere vormen van uitbuiting in de praktijk minder gemakkelijk worden herkend dan seksuele uitbuiting. Mede op aanbeveling van de NRM is de overheid daarom in 2013 initiatieven gestart om de bewustwording, bijvoorbeeld onder gemeenten, over uitbuiting buiten de seksindustrie te vergroten (NRM 2014a).

Loverboys

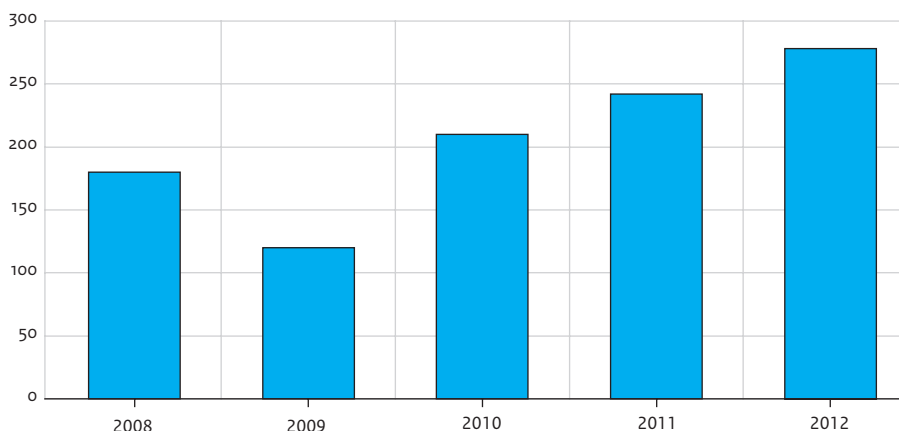
Van de hiervoor beschreven slachtoffers van mensenhandel is een deel slachtoffer van zogenaamde ‘loverboys’. Het Verwey-Jonker Instituut omschrijft het fenomeen loverboys als een specifieke methodiek van ronselen en groomen (Verwijs et al. 2011). Loverboys leggen contact en palmen slachtoffers – meestal jonge meisjes – in door (de belofte van) het aangaan van een liefdesrelatie. Naar verloop van tijd stelt de verleider zich steeds minder charmant en steeds harder op. De loverboys brengen hun slachtoffers in een afhankelijke positie en jagen hen angst aan, onder andere door chantage en geweld. Vaak laten loverboys hun slachtoffers werken in de prostitutie. Ook moeten slachtoffers soms drugs vervoeren of diefstal plegen onder dwang. Loverboyproblematiek kan dus verschillende vormen aannemen. Zo gaat het niet altijd om mannelijke daders, maar zijn er ook meisjes die ‘vriendinnen’ ronselen.

De Nationaal Rapporteur Mensenhandel presenteert geen aparte cijfers van loverboy-slachtoffers, omdat een eenduidige definitie van het probleem ontbreekt en het juridisch niet van mensenhandel is te onderscheiden. We besteden er hier wel kort aandacht aan vanwege het sterk genderspecifieke karakter en de rijksbrede aanpak die op loverboyproblematiek is gericht (V&J 2011). Dat doen we met cijfers van CoMensha over gevallen van mensenhandel waarbij er signalen zijn dat een loverboytechniek is gebruikt.

In 2012 werden 278 slachtoffers van loverboys geregistreerd, een stijging van 14% ten opzichte van 2011. Die stijging wordt mede verklaard door betere afstemming tussen hulpverlenende instanties en CoMensha. Seksuele uitbuiting trof 64% van deze slachtoffers; 6% werd op een andere manier uitgebuit, van 6% was het niet bekend en 26% was op het moment van melding nog niet in een sector aan het werk gezet. Slechts één slachtoffer was man. Met 48% waren de meeste slachtoffers tussen 18 en 23 jaar oud; 37% was minderjarig (vooral 15-17-jarigen (31%)). 90% van de slachtoffers had de Nederlandse nationaliteit (CoMensha 2013).

Figuur 8.4

Geregistreerd aantal mogelijke slachtoffers van loverboys, 2008-2012 (in absolute aantallen)

Bron: CoMensha (2013); Verwijs et al. (2011)

8.6 Opvattingen over seksuele omgangsvormen en geweld tegen vrouwen

Om sociale ongelijkheden tussen man en vrouw te doen verdwijnen, is maatschappelijk draagvlak van belang. Welke opvattingen heersen er over het seksuele zelfbeschikkingsrecht van vrouwen? Zowel mannen als vrouwen vinden in meerderheid dat vrouwen in principe de regie moeten hebben over hun eigen seksualiteit. Met ruim 80% van de mannen en bijna 90% van de vrouwen is er de meeste steun voor de stelling dat als een vrouw 'nee' zegt, ze ook 'nee' bedoelt. Ook vindt een duidelijke meerderheid van mannen en vooral vrouwen dat een tik op de billen geen compliment is voor vrouwen. Mannen en vrouwen zijn het er met 59% over eens dat het initiatief op seksueel gebied niet van de man hoeft te komen. Toch zijn meer mensen (vooral mannen) het eens dan oneens met de stelling dat vrouwen gedrag van mannen tegenwoordig te gauw opvatten als seksuele intimidatie.

Dit idee van eigen regie voor vrouwen lijkt op het eerste gezicht strijdig met het relatief lage aandeel mensen (45% vrouwen en 31% mannen) dat het recht op seks van *mannen* in een vaste relatie verwerpt. Toch wordt de stelling dat *partners* recht hebben op seks in een vaste relatie door maar half zoveel mensen verworpen en door dubbel zoveel mensen ondersteund. Men lijkt dan ook vooral van mening dat het recht op seks bij een vaste relatie hoort, niet zozeer dat mannen hierop meer recht zouden hebben dan vrouwen. Dat men voor vrouwen niet veel striktere seksuele normen hanteert dan voor mannen, blijkt ook uit het feit dat de meerderheid wisselende contacten voor zowel vrouwen als mannen afkeurt. Mannen maken hierbij helemaal geen onderscheid tussen de seksen (59% keurt wisselende contacten af voor zowel vrouwen als mannen). Opvallend is dat

vrouwen, behalve dat ze nog iets minder liberaal zijn, aan vrouwen wel iets meer vrijheid gunnen dan aan mannen (resp. 63% en 66% afkeuring).¹²

Alle stellingen overziend zijn het steeds de vrouwen die het vrouwelijke recht op seksuele zelfbeschikking het sterkst onderschrijven.

Tabel 8.11

Opvattingen over seksuele omgangsvormen, bevolking van 16 jaar en ouder, 2014 (in procenten)^a

	(helemaal) mee eens		(helemaal) mee oneens	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
Als een vrouw 'nee' zegt tegen seksuele toenadering, bedoelt ze ook 'nee'.	89	82	2	3
Als een man een vrouw in het voorbijgaan een tik op haar billen geeft, is dat voor haar een compliment.	6	11	73	65
Op seksueel gebied hoort een man het initiatief te nemen. ^b	6	6	59	59
Vrouwen vatten tegenwoordig gedrag van mannen te gauw op als seksuele intimidatie.	23	35	22	17
Jongens en mannen drijven nog te vaak hun zin door in seksuele relaties. ^b	39	37	11	12
Als een man een vaste relatie heeft of getrouwd is, dan heeft hij recht op seks.	20	28	45	31
In een vaste relatie hebben partners recht op seks met elkaar.	43	52	24	15
Ik keur het af als een vrouw veel wisselende seksuele partners heeft.	63	59	13	16
Ik keur het af als een man veel wisselende seksuele partners heeft.	66	59	12	16

a In tegenstelling tot eerdere jaargangen van het onderzoek Emancipatie-opinies (EMOP) is de berekening van de percentages inclusief de respondenten die 'weet niet' antwoordden, maar exclusief respondenten die niets hebben geantwoord.

b Sekseverschillen zijn voor deze stelling NIET significant ($p \geq 0,05$).

Bron: SCP (EMOP '14)

Ook bij de opvattingen over mishandeling spreken vrouwen zich in grotere getalen dan mannen uit voor de bescherming van vrouwen. Met de stelling dat de man het huis zou moeten verlaten wanneer hij zijn vrouw mishandelt, wordt in meerderheid ingestemd, maar het meest door vrouwen. Een kleinere meerderheid, weer vooral vrouwen, vindt niet dat de politie zich terughoudend moet opstellen bij geweld in de privésfeer. Maar terwijl een meerderheid van de vrouwen verwerpt dat waar twee vechten, twee schuld hebben bij mishandeling van vrouwen, geldt dit slechts voor een minderheid van de mannen.

Tabel 8.12

Opvattingen over mishandeling, bevolking van 16 jaar en ouder, 2014 (in procenten)^a

	(helemaal) mee eens		(helemaal) mee oneens	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
Wanneer een man zijn vrouw mishandelt, zou hij het huis moeten verlaten en niet de vrouw.	85	75	3	4
Bij geweld in de privésfeer moet de politie zich terughoudend opstellen.	9	14	68	59
Bij mishandeling van vrouwen geldt: waar twee vechten hebben twee schuld.	8	17	60	42

a In tegenstelling tot eerdere jaargangen van het onderzoek Emancipatie-opinies (EMOP) is de berekening van de percentages inclusief de respondenten die 'weet niet' antwoordden, maar exclusief respondenten die niets hebben geantwoord.

Bron: SCP (EMOP '14)

8.7 Conclusies

Geweld tegen vrouwen is niet willekeurig

Mannen worden iets vaker slachtoffer van geweld dan vrouwen. Zo bekeken lijkt onveiligheid niet iets dat de emancipatie van vrouwen in de weg staat. Mishandelingen en bedreigingen zijn met name tegen mannen gericht, vooral jonge mannen. Maar waar deze vormen van geweld vaker een willekeurig karakter hebben – toevallig op het verkeerde moment op de verkeerde plek – zijn slachtoffers van seksueel geweld, herhaaldelijk geweld, huiselijk geweld en geweld in andere afhankelijkheidsrelaties veel minder toevallige doelwitten. Deze slachtoffers zijn, net als in eerdere jaren, ook in 2013 overwegend vrouwelijk. Het risico is extra groot voor jonge vrouwen en vrouwen van niet-westerse afkomst. Hierdoor wordt hun bewegingsvrijheid nog altijd beperkt, versterkt door de hogere onveiligheidsgevoelens van vrouwen. We tekenen aan dat hoewel mannelijke slachtoffers van zedenmisdrijven en geweld in afhankelijkheidsrelaties een kleine minderheid zijn, ze waarschijnlijk wel relatief vaak buiten beeld blijven, omdat het taboe voor hen nog groter is en autoriteiten minder bedacht zijn op mannelijke slachtoffers. Zo zagen we dat mannen mishandeling minder snel aan de politie melden dan vrouwen.

Minder geweld, vooral tegen vrouwen

Hoewel seksspecifieke patronen dus volhardend blijken, is het bemoedigend dat geweld in de breedte lijkt af te nemen. In 2013 heeft de politie minder gevallen van mishandeling, bedreiging en seksueel geweld geregistreerd dan in voorgaande jaren. De sterkste afname van geregistreerd seksueel geweld betreft ernstige verkrachtingen; daar staat een toename van ontucht met minderjarigen tegenover. Het geweld dat Nederlanders naar eigen zeggen hebben ervaren, nam minder overtuigend af. Het aandeel

zelfgerapporteerde vrouwelijke slachtoffers van geweld leek licht te dalen, maar het aandeel mannelijke slachtoffers bleef nagenoeg stabiel. Dat het geregistreerde geweld sterker is afgenomen dan het ervaren geweld, kan betekenen dat de aangiftebereid is afgenomen, maar hiervoor zijn vooralsnog geen aanwijzingen. Een andere verklaring is dat de delicten die bij de politie terechtkomen doorgaans de meer ernstige delicten zijn. Wanneer juist deze ernstige delicten (zoals verkrachtingen) in aantal dalen, hoeft de bevolking volgens de ruimere definitie van de slachtofferenquête niet minder (lichtere) geweldsincidenten te rapporteren.

Verborgen geweld langzaam meer aan het licht

Huiselijk geweld en geweld in andere afhankelijkheidsrelaties maken vooral slachtoffers onder vrouwen. Vrouwen zijn vaker slachtoffer in het eigen huis, van hun (ex-)partner of een ander familielid. Ze worden vaker slachtoffer van huwelijkse gevangenschap en seksuele uitbuiting. Eerdergerelateerd geweld en huwelijksdwang treffen zowel jonge mannen als vrouwen, maar ook hier lijkt de druk op vrouwen groter. Zoals ook de NRM (2014b) opmerkt, wordt dit sekseverschil waarschijnlijk versterkt doordat opsporingsinstanties signalen van geweld tegen mannen mogelijk minder gemakkelijk oppikken, omdat ze minder aan het ideaaltypische beeld van slachtoffers voldoen dan vrouwen. We kunnen nog weinig met zekerheid zeggen over de ontwikkeling van geweld in afhankelijkheidsrelaties. Wanneer zaken wel aan het licht komen, lijkt er al snel sprake van een toename van het geweld. Zo is het aantal meldingen van huiselijk geweld, van mensenhandel (tot 2013) en van loverboys in de loop der jaren gestegen. Een verklaring voor dergelijke stijgingen is een groter bewustzijn en betere samenwerking tussen opsporings- en hulpverlenende instanties, waardoor voorvallen beter kunnen worden geregistreerd. Zolang nog volop wordt geïnvesteerd in betere signalering, registratie en aangiftebereidheid zijn stijgende registratiecijfers eerder bemoedigend dan verontrustend.

In principe gelijke seksuele normen voor man en vrouw

De Nederlandse bevolking maakt weinig onderscheid tussen de seksen als het gaat om seksuele gedragsnormen. Beide partners hebben in een relatie recht op seks, beide seksen mogen het initiatief nemen en wisselende contacten worden in gelijke mate afgekeurd voor man en vrouw. Wel staan mannen in het algemeen wat nonchalanter tegenover de seksuele bejegening van vrouwen. Zo zijn vrouwen stelliger van mening dan mannen dat als een vrouw 'nee' zegt, ze ook 'nee' bedoelt en dat een tik op de billen voor een vrouw *geen* compliment is. Mannen vinden juist vaker dat vrouwen te snel van seksuele intimidatie spreken, nog een illustratie van de laconiekere houding van mannen. Kortom, mannen en vrouwen zijn het er *in principe* over eens dat vrouwen zeggenschap over hun seksuele gedrag moeten hebben, maar mannen lijken minder zwaar te tillen aan de precieze omgangsvormen waarmee dit *in de praktijk* gepaard gaat. Ook ten aanzien van huiselijk geweld tegen vrouwen scharen mannen zich minder volmondig achter het slachtoffer dan vrouwen. Zo vonden we dat mannen vaker dan vrouwen van mening zijn dat de politie terughoudend moet zijn bij geweld in de privésfeer. Het blijft dan ook de vraag of dit opinieklimaat slachtoffers van seksespecifiek geweld voldoende

motiveert om de noodklok te luiden. Daarvoor is het immers van belang dat slachtoffers zich door hun omgeving en de samenleving als geheel gesteund voelen.

Noten

- 1 De Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden (NEA) wordt uitgevoerd door TNO en CBS met steun van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Het doel van de NEA is om onder een grote en representatieve steekproef van werknemers arbeidsomstandigheden in brede zin te 'monitoren'. Zie Van Zwieten et al. (2014) voor meer achtergrondinformatie over de NEA.
- 2 De informatie op basis van processen-verbaal uit de Politiestatistiek kan om meerdere redenen niet vergeleken worden met de gegevens uit de VM. Zo is sprake van een andere definitie van wat onder een geweldsmisdrijf moet worden verstaan, maar ook onder een seksueel misdrijf. Ook wordt er binnen de VM een leeftijdsgrens van 15 jaar en ouder gehanteerd, wat niet het geval is in de Politie-statistiek. Verder behelzen de VM-gegevens ook slachtofferschap in het buitenland.
- 3 Tot 2010 werd schennis der eerbaarheid gerekend tot de categorie vernieling van de openbare orde.
- 4 De bezoekers van een bureau voor slachtofferhulp kunnen behalve als slachtoffer ook in een andere betrokkenheid met het voorval contact leggen met het bureau, bijvoorbeeld als getuige of familie-lid. In 2012 hebben in totaal ruim 187.000 personen de bureaus bezocht (Slachtofferhulp Nederland 2012).
- 5 Respondenten van de Veiligheidsmonitor worden niet langer face-to-face of telefonisch onder-vraagd, maar via papieren of onlinevragenlijsten. Dit verhoogt de privacy van slachtoffers ten overstaan van hun huisgenoten, wat het probleem van onderrapportage mogelijk heeft verkleind.
- 6 Herhaalde en zware incidenten en sterk controlerend en dwingend intiem geweld.
- 7 Ambassades en consulaten in zeven landen, de IND, de Steunpunten Huiselijk Geweld, de Federatie Opvang, Femmes for Freedom en Stichting Steun Remigranten.
- 8 Op basis van de omvangschatting van 199 van de 522 respondenten.
- 9 Op basis van de omvangschatting van 156 van de 522 respondenten.
- 10 Deelnemers aan dit onderzoek waren van Marokkaanse, Turkse, Afghaanse of Somalische afkomst.
- 11 Binnen de Somalische gemeenschap wordt meer druk uitgeoefend op jongens om een geschikte bruid te vinden. De familie van de jongen betaalt ook voor de bruiloft.
- 12 In haar documentaire 'Sletvrees' brengt Sunny Bergman in beeld dat er in de samenleving een negatief oordeel kleeft aan vrouwen met veel wisselende seksuele contacten. Deze afwijzing zien we terug in EMOP'14. Verrassender is dan ook onze bevinding dat mensen eveneens negatief reageren op mannen met veel wisselende seksuele contacten, waar deze mannen in Bergmans documentaire vooral als 'stoer' naar voren komen.

9 Gezondheid

Kim Knoop (CBS), Laura Voorrips (CBS) en Ans Merens (SCP)
m.m.v. Elma Wobma (CBS)¹

9.1 Emancipatie en gezondheid

In het emancipatiebeleid vormt gezondheid een nieuw thema. In de beleidsbrief kondigt minister Bussemaker een verkenning aan van verschillen in gezondheid tussen mannen en vrouwen. Deze verschillen vat ze kernachtig samen: 'Zo leven vrouwen gemiddeld vier jaar langer dan mannen, maar hebben ze in hun laatste levensfase vaak een lage kwaliteit van leven' (TK 2012/2013a). De aanleiding voor het opnemen van gezondheid als thema in het emancipatiebeleid is dat er vanuit de wetenschap in de afgelopen jaren veel nieuwe inzichten naar voren zijn gekomen over de oorzaken van verschillen in lichamelijke en geestelijke gezondheid van vrouwen en mannen. Steeds duidelijker wordt dat die verschillen zich niet beperken tot vanzelfsprekende biologische verschillen op het terrein van voortplanting en werking van hormonen. Veel algemene ziekten kunnen zich bij vrouwen anders voordoen dan bij mannen en een ander beloop hebben (Fauser et al. 2013; ZonMw 2012). Al langer was er in de wetenschap en het beleid aandacht voor verschillen in gezondheid van vrouwen en mannen (Lagro-Janssen 2008; Moerman en Van Mens-Verhulst 2004). Vaak ging het in deze studies om genderverschillen. Daarmee worden bedoeld verschillen in (gezondheids)gedrag en eigenschappen die aan vrouwen en mannen worden toegeschreven.² De term sekseverschillen verwijst naar biologische verschillen tussen vrouwen en mannen.

In de emancipatiebeleidsbrief geeft minister Bussemaker aan dat zij enerzijds behoefte heeft aan verklaringen van verschillen in gezondheid tussen vrouwen en mannen, met het oog op de mogelijke noodzaak van verschillende interventies. Anderzijds vraagt zij zich af wat die gezondheidsverschillen betekenen voor de rechten en kansen van vrouwen en mannen – het centrale doel van het emancipatiebeleid (zie hoofdstuk 1). Het beleid van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) op het terrein van gender en gezondheid richt zich voorlopig op vergroting van de kennis en het bewustzijn daarover. Verder ondersteunt zij de Alliantie Gender en Gezondheid waaraan artsen, wetenschappers en vertegenwoordigers van zorgorganisaties deelnemen die een genderbewuste gezondheidszorg nastreven. Daarmee wordt bedoeld gezondheidszorg die rekening houdt met sekse- én genderverschillen. Dit moet ertoe leiden dat de kwaliteit van leven van vrouwen en mannen verbetert en (mogelijk) kosten worden bespaard (TK 2012/2013a). Het ministerie van OCW werkt in het streven naar een genderbewuste gezondheidszorg samen met de ministeries van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW). Minister Schippers (VWS) heeft de medische opleidingen aan universiteiten een brief gestuurd waarin zij hen vraagt in het onderwijs meer aandacht te besteden aan verschillen tussen vrouwen en mannen

(TK 2014/2015b). Eerder, in 2000 heeft het ministerie van vws een beleidsprogramma over gender en gezondheid opgesteld (Tiems 2008).

In dit hoofdstuk zullen we allereerst een actuele beschrijving geven van de lichamelijke en psychische gezondheidstoestand van mannen en vrouwen, hun gebruik van medische zorg en verschillen in leefstijl. Daarna gaan we in op de vraag wat deze verschillen betekenen voor de maatschappelijke participatie van vrouwen en mannen en omgekeerd, welke invloed participatie op hun gezondheid kan hebben. De uitkomsten in dit hoofdstuk gaan soms over sekseverschillen, soms over genderverschillen, en soms ook over gecombineerde sekse- en genderverschillen (zie Klinge 2013)

Informatie over gezondheid en zorggebruik komt uit verschillende bronnen, die elkaar goed aanvullen. In gezondheidsenquêtes en andere enquêtes rapporteren vrouwen en mannen zelf over de door hen ervaren gezondheid, ziekten, aandoeningen en beperkingen, ziekteverzuim en leefstijl. Zeker bij door de arts gediagnosticeerde aandoeningen, zoals diabetes, blijkt zelfrapportage over aandoeningen betrouwbaar (Berger-van Sijl et al. 2014). Daarnaast maken we gebruik van registraties van huisartsenzorg, ziekenhuiszorg, tweedelijns geestelijke gezondheidszorg (ggz), verstrekkingen van medicijnen en doodsoorzaken. Daaruit blijkt hoe vaak, en voor welke ziekten en aandoeningen, mannen en vrouwen contact hadden met huisarts, ziekenhuis of ggz, welke medicijnen ze verstrekt kregen en wat de meest voorkomende doodsoorzaken waren. Het gebruik van deze gegevens heeft als voordeel dat het gaat om geclassificeerde ziekten en aandoeningen waarvoor een arts de diagnose heeft gesteld. Klachten waarvoor mensen niet naar de (huis)arts gaan, komen in deze registraties dus niet voor. Maar daarvoor zijn de gegevens uit (gezondheids)enquêtes als aanvulling beschikbaar.

9.2 Gezondheid en ziekte

Vrouwen leven langer, maar in minder goede gezondheid

In 2013 hadden mannen bij de geboorte een gemiddelde levensverwachting van ruim 79 jaar. De levensverwachting voor vrouwen was bijna 83 jaar. Hoewel vrouwen gemiddeld langer leven, brengen zij minder jaren door in goede gezondheid. De gemiddelde levensverwachting in als goed ervaren gezondheid bedroeg voor mannen bijna 65 jaar en voor vrouwen bijna 64 jaar. De levensverwachting zonder matige of ernstige lichamelijke beperkingen in horen, zien of bewegen was voor mannen bijna een jaar hoger dan voor vrouwen. Het verschil in levensverwachting zonder chronische ziekten is zelfs bijna zeven jaar in het voordeel van mannen.

Kader 9.1 Ervaren gezondheid

Ervaren gezondheid is het antwoord op de vraag 'Hoe is over het algemeen uw gezondheidstoestand?'. Het is dus een subjectieve samenvattende gezondheidsmaat, waarin allerlei gezondheidsaspecten worden meegenomen. Deze variëren per persoon en hebben vaak betrekking op zowel de lichamelijke als de geestelijke gezondheid. Voorbeelden zijn ziekten, lichamelijke beperkingen en handicaps, de mate van fitheid, vermoeidheid en depressieve gevoelens. Ook leefstijlfactoren zoals voeding, roken en lichamelijke activiteit kunnen het oordeel over de eigen gezondheid mede bepalen (Galenkamp en Deeg 2013). Mannen zijn gemiddeld positiever over hun gezondheidstoestand dan vrouwen. In de periode 2011-2013 beoordeelde bijna 83% van de mannen en ruim 78% van de vrouwen hun gezondheidstoestand als '(zeer) goed'. Dit verschil komt niet alleen door een verschil in achterliggende objectieve gezondheid, maar ook door verschillen in leefstijl en sociaaleconomische status (www.cbs.nl/statline) en door de manier waarop mannen en vrouwen tot een oordeel over de eigen gezondheid komen. Mannen denken bijvoorbeeld vaker dan vrouwen aan problemen met het lichamenlijk functioneren wanneer zij hun gezondheid beoordelen (Galenkamp en Deeg 2013).

Levensverwachting vrouwen minder toegenomen

Voor zowel mannen als vrouwen is de levensverwachting de afgelopen 30 jaar toegenomen. De levensverwachting is voor vrouwen echter minder toegenomen dan voor mannen. Een van de belangrijkste oorzaken hiervan is het kleiner geworden verschil tussen de percentages rokende mannen en rokende vrouwen. Door dit geslonken verschil in rookgedrag namen ook verschillen in sterfte aan roken-gerelateerde ziekten, zoals longkanker en hartvaatziekten, af (zie Poos 2014). Gevolg is dat het verschil tussen mannen en vrouwen in levensverwachting is afgenomen.

In 2013 geboren mannen hebben gemiddeld ruim zes jaar langer te leven dan in 1983 geboren mannen, bij vrouwen bedraagt dit verschil slechts ruim drie jaar. De levensverwachting in 'als goed ervaren gezondheid' is in deze periode voor vrouwen bijna constant gebleven, terwijl deze voor mannen met ruim vijf jaar steeg. De levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen is voor zowel mannen als vrouwen toegenomen met ongeveer zes jaar. De levensverwachting zonder chronische ziekten is echter gedaald: voor mannen met vier jaar en voor vrouwen met bijna tien jaar. De afname van de ziektevrije levensverwachting heeft verschillende redenen. Zo worden sommige aandoeningen en ziekten tegenwoordig eerder gediagnosticeerd, waardoor meer mensen erover kunnen rapporteren in gezondheidsonderzoek. Ook zijn voor sommige aandoeningen de behandelmethoden verbeterd, zodat mensen langer met een bepaalde ziekte kunnen leven.

Tabel 9.1

(Gezonde) levensverwachting bij de geboorte, 1983-2013 (in jaren)

jaren	levensverwachting		levensverwachting in als goed ervaren gezondheid		levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen		levensverwachting zonder chronische ziekten	
	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen
1983	79,6	72,9	62,8	59,3	64,2	65,0	51,5	52,7
1986	79,6	73,1	62,5	60,5	65,3	65,3	50,0	51,6
1989	79,9	73,7	62,3	60,2	66,0	66,7	49,3	50,9
1991	80,2	74,1	61,9	59,4	65,0	66,9	47,9	50,7
1994	80,3	74,6	61,4	60,7	66,3	66,7	47,4	49,9
1997	80,6	75,2	61,2	61,1	68,0	69,0	45,3	49,3
2001	80,7	75,8	61,6	61,8	68,5	68,7	42,1	48,7
2003	80,9	76,2	61,6	62,4	68,6	69,4	41,8	49,1
2006	81,9	77,6	62,9	63,6	69,2	70,2	41,8	48,3
2009	82,7	78,5	63,8	65,3	69,9	71,2	41,8	47,6
2012	82,8	79,1	62,6	64,7	69,5	71,9	40,5	48,1
2013	83,0	79,4	63,5	64,6	70,5	71,2	42,0	48,7

Bron: CBS (Gezondheidsenquête, bevolkingsregister '83-'13)

Vrouwen kampen vaker met lichamelijke beperkingen

Ruim 15% van de vrouwen en 10% van de mannen meldde in de periode 2011-2013 een beperking in horen, zien en/of bewegen te hebben. Met 10% hebben twee keer zoveel vrouwen als mannen een bewegingsbeperking. Iets meer vrouwen dan mannen rapporteerden een beperking in zien, de aandelen met gehoorproblemen waren nagenoeg gelijk. Het percentage 75-plussers met beperkingen is bij vrouwen veel hoger dan bij mannen, niet alleen doordat vrouwen ouder worden dan mannen. Ook wanneer men rekening houdt met de leeftijdsopbouw van de groepen vrouwen en mannen van 75 jaar en ouder, blijft het percentage beperkingen bij vrouwen hoger dan bij mannen. Vrouwen (20%) geven vaker aan dat ze de afgelopen veertien dagen door ziekte of verwonding rustiger aan moesten doen of dingen die ze gewoonlijk wel doen achterwege moesten laten dan mannen (15%). Bijna 6% van de vrouwen en ruim 4% van de mannen had in de afgelopen twee weken dagen waarop zij volledig of voor het grootste gedeelte van de dag het bed moesten houden.

Tabel 9.2

Aandeel personen met beperkingen in bewegen, horen en zien, activiteitenbeperking en beddagen, naar leeftijd, 2011-2013 (in procenten)

	vrouwen						mannen					
	totaal	4-19 jaar	20-39 jaar	40-59 jaar	60-74 jaar	≥ 75 jaar	totaal	4-19 jaar	20-39 jaar	40-59 jaar	60-74 jaar	≥ 75 jaar
beperking in horen (≥ 12 jaar)	2,8	0,7	1,1	2,6	3,8	9,8	2,9	1,5	1,3	2,5	4,9	9,5
beperking in zien (≥ 12 jaar)	6,9	2,2	2,9	8,9	8,8	13,7	5,0	1,9	0,9	7,6	7,6	8,1
beperking in bewegen (≥ 12 jaar)	9,9	2,8	3,2	8,0	13,2	40,3	4,6	0,8	1,6	4,1	8,5	18,3
% personen met minstens één lichamelijke beperking (≥ 12 jaar)	15,5	5,0	6,3	15,9	20,7	45,7	10,2	3,6	3,0	11,5	17,6	27,6
activiteiten-beperking afgelopen veertien dagen	20,3	12,7	21,5	21,1	22,8	26,2	15,2	10,8	14,1	16,1	19,6	19,2
beddagen afgelopen 14 dagen	5,8	4,7	7,5	6,2	3,9	5,0	4,2	3,2	5,0	4,5	3,8	3,6

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '11-'13)

Meer langdurige aandoeningen bij vrouwen

Ruim 41% van de mannen zegt minimaal één langdurige aandoening te hebben, tegenover ruim 53% van de vrouwen. Hoe ouder men is, hoe vaker men twee of meer langdurige aandoeningen meldt.

Kader 9.2 Langdurige aandoeningen

Om te bepalen of iemand een of meer langdurige aandoeningen heeft is in de Gezondheids-enquête van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gebruikgemaakt van negentien vragen. Aan de respondenten werd gevraagd of ze een van de volgende aandoeningen hadden of in de laatste twaalf maanden hebben gehad: aandoening van elleboog/pols of hand, aandoening van de nek/schouder, astma/chronische bronchitis/cara, beroerte/hersenbloeding/herseneninfarct, chronische eczeem, chronische gewrichtsontsteking, darmstoornissen langer dan drie maanden, duizeligheid met vallen, gewrichtsslijtage van heupen of knieën, hartaandoening, hartinfarct, hoge bloeddruk,³ kanker, migraine of ernstige hoofdpijn, onvrijwillig urineverlies, psoriasis (huidaandoening met rode en schilferende plekken), rug-aandoening, diabetes, en vernauwing van bloedvaten in buik of benen.

Vrouwen (18%) gaven in 2011/2013 tweemaal zo vaak als mannen aan in de afgelopen twaalf maanden migraine of ernstige hoofdpijn te hebben gehad. Bij 20- tot 60-jarigen is het verschil tussen mannen en vrouwen nog groter. Na migraine is hoge bloeddruk bij vrouwen de meest voorkomende langdurige aandoening (17%), terwijl het bij mannen met 14% de vaakst gerapporteerde is. Vooral oudere vrouwen hebben vaker last van hoge bloeddruk dan mannen. De derde plek bij vrouwen is weggelegd voor slijtage van heupen en knieën. Ook hier is het man-vrouwverschil bij 60-plussers beduidend groter dan

in jongere leeftijdsgroepen. De andere zeven gerapporteerde aandoeningen uit de top-10 komen eveneens vaker voor bij vrouwen dan bij mannen.

Tabel 9.3

Meest gerapporteerde langdurige aandoeningen, naar leeftijd, 2011-2013 (in procenten)

	vrouwen						mannen					
	totaal	0-19 jaar	20-39 jaar	40-59 jaar	60-74 jaar	≥ 75 jaar	totaal	0-19 jaar	20-39 jaar	40-59 jaar	60-74 jaar	≥ 75 jaar
zonder langdurige aandoening (≥ 0 jaar)	46,8	78,7	51,2	37,9	25,6	15,1	58,5	81,9	68,3	50,8	32,2	25,6
gewrichtsslijtage van heupen of knieën (≥ 12 jaar)	16,5	1,2	2,1	13,9	36,4	49,6	9,5	0,9	2,5	8,8	22,8	23,9
hoge bloeddruk (≥ 12 jaar)	17,2	1,1	4,3	15,9	34,6	47,6	13,7	1,2	4,0	13,9	30,8	31,9
migraine of ernstige hoofdpijn (≥ 0 jaar)	18,4	8,2	28,1	24,8	12,0	6,8	8,8	4,9	12,4	11,5	5,8	3,3
aandoening van nek of schouder (≥ 0 jaar)	9,9	0,8	7,2	14,5	16,2	15,2	6,5	1,1	4,1	9,8	11,0	10,9
astma, chronische bronchitis, cara (≥ 0 jaar)	8,3	4,8	7,2	9,6	10,8	11,8	6,7	6,5	4,5	5,9	10,0	13,1
rugaandoening (≥ 0 jaar)	8,7	0,8	5,6	11,2	15,2	18,8	7,2	7,2	1,0	4,8	10,6	12,8
ooit kanker (≥ 0 jaar)	6,9	0,2	1,6	7,2	17,4	21,8	4,8	0,1	0,7	3,5	13,3	27,7
chronische eczeem (≥ 0 jaar)	5,4	5,0	6,8	4,8	5,0	4,0	4,6	5,0	4,9	4,3	4,5	3,0
aandoening elleboog, pols of hand (≥ 0 jaar)	6,3	0,5	2,5	9,0	11,7	14,6	4,0	0,6	3,4	5,6	6,5	6,9
onvrijwillig urineverlies (incontinentie) (≥ 12 jaar)	8,9	1,8	3,8	8,5	13,7	25,0	2,2	0,9	0,7	1,2	4,2	10,6

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '11-'13)

Vaker lichamelijke beperkingen, maar minder langdurige aandoeningen bij niet-westerse vrouwen

Vrouwen tot 60 jaar⁴ van niet-westerse herkomst hebben met 17% beduidend vaker een beperking in horen, zien en/of bewegen dan autochtone vrouwen (9%). Zowel beperkingen in beweging (11%) als in zien (9%) komen ongeveer twee keer zo vaak voor bij niet-westerse vrouwen als bij autochtone vrouwen. Bij gehoorbeperking is er geen verschil.

Een langdurige aandoening komt minder vaak voor bij niet-westerse (53%) dan bij autochtone vrouwen (57%). Ze hebben minder last van gewrichtsslijtage van heupen en knieën (ruim 5% tegenover bijna 8%) en minder vaak kanker (gehad). Bij de andere tien meest voorkomende aandoeningen is er geen significant verschil tussen autochtone en niet-westerse vrouwen.

Vrouwen hebben vaker psychische problemen

Uit de CBS-Gezondheidsenquête (2010-2012) blijkt dat ongeveer 13% van de vrouwen en 9% van de mannen van 12 jaar en ouder psychisch ongezond is. Zij voelen zich bijvoorbeeld zenuwachtig, in de put, niet kalm en rustig, neerslachtig en somber en/of niet gelukkig (www.cbs.nl/statline). Uit NEMESIS-2, een bevolkingsonderzoek onder personen van 25 tot 65 jaar uitgevoerd door het Trimbos-instituut, blijkt dat stemmingsstoornissen (zoals depressie) en angststoornissen vaker voorkomen bij vrouwen dan bij mannen (De Graaf et al. 2010). Misbruik en afhankelijkheid van alcohol en drugs, en gedragsstoornissen zoals ADHD komen juist meer bij mannen voor.

Deze verschillen zijn ook te zien in de cijfers over het aantal behandelingen in de tweedelijns geestelijke gezondheidszorg (ggz). Zo zijn er drie keer meer behandelingen voor misbruik en afhankelijkheid van alcohol en drugs (middelenstoornissen) bij mannen dan bij vrouwen. Verder valt op dat er tien keer zoveel vrouwen als mannen worden behandeld voor eetstoornissen. Overigens zullen niet alle personen die volgens het bevolkingsonderzoek een psychische stoornis hebben een behandeling nodig hebben, en ook neemt de eerstelijnszorg een deel van de behandelingen voor haar rekening. Zo wordt maar een op de acht personen met angststoornissen behandeld in de tweedelijns ggz, en een op de zes personen met middelenstoornissen. Bij volwassenen met ADHD is dat een op de drie.

Tabel 9.4

Psychische stoornissen onder de bevolking van 25 tot 65 jaar in laatste twaalf maanden (NEMESIS) en behandeltrajecten tweedelijns ggz, 2010 (in procenten en behandeltrajecten per 100 personen)

	stemmings- stoornis (%)	angst- stoornis (%)	middelen- stoornis (%)	eetstoornis (%)	ADHD ^c (%)
NEMESIS ^a vrouwen	7,4	12,5	3,6		1,2
mannen	4,8	7,7	7,6		2,9
totaal	6,1	10,1	5,6		2,1
ggz ^b vrouwen	2,5	1,6	0,4	0,24	0,5
mannen	1,5	0,9	1,3	0,02	0,7
totaal	2,0	1,2	0,9	0,13	0,6

a In procenten.

b Aantal behandeltrajecten per 100 personen.

c Onder personen van 25 tot 45 jaar.

Bron: CBS, Statline; DBC Informatiesysteem D15; De Graaf et al. (2010)

Vrouwen hebben vaker een burn-out

Omdat burn-out geen afzonderlijke diagnose is in de psychiatrie, is het lastig hierover betrouwbare gegevens te vinden. Burn-out heeft echter raakvlakken met onder meer angststoornissen, stemmingsstoornissen en aanpassingsstoornissen, en deze komen allemaal vaker voor bij vrouwen dan bij mannen (Zantinge et al. 2013). Volgens de definitie die huisartsen voor burn-out gebruiken kwam in een jaar tijd ongeveer 0,8% van de vrouwen hiervoor bij de huisarts (2011). Van de mannen is dat 0,5% (2011).

Vrouwen verzuimen vaker wegens ziekte dan mannen

In 2013 bedroeg het ziekteverzuim 3,6% onder mannen en 4,4% onder vrouwen. Het ziekteverzuim is de afgelopen twee jaar gedaald. Dat geldt vooral voor vrouwen, die in 2013 het laagste verzuim hadden sinds 2008. Het verschil in ziekteverzuim tussen mannen en vrouwen is het grootst in de leeftijdsgroep van 25 tot 35 jaar. Hoewel het verzuimpercentage exclusief zwangerschaps- en bevallingsverlof is, is het aannemelijk dat vrouwen in deze leeftijdscategorie vaker verzuimen vanwege ziekte tijdens de zwangerschap of als gevolg van complicaties bij de bevalling.

Dat vrouwen – vrijwel steeds ongeacht de leeftijd – vaker verzuimen dan mannen komt ook doordat relatief veel vrouwen werkzaam zijn in de gezondheidszorg of het onderwijs (hoofdstuk 4), waar het ziekteverzuim relatief hoog is (Van Zwieten et al. 2014). In paragraaf 9.6 wordt verder ingegaan op de oorzaken van het verschil in ziekteverzuim tussen vrouwen en mannen.

Kader 9.3 Ziekteverzuim

Het ziekteverzuim is het deeltijdgecorrigeerde verzuimpercentage (Van Zwieten et al. 2014) uit de Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden die wordt uitgevoerd door TNO en CBS. Het ziekteverzuim is het aantal verzuimde dagen (exclusief zwangerschaps- en bevallingsverlof) gedeeld door het aantal te werken dagen in een jaar.

Tabel 9.5

Ziekteverzuim naar leeftijd, personen van 15 tot 65 jaar, 2008-2013 (in procenten)

	vrouwen						mannen					
	totaal	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar	totaal	15-24 jaar	25-34 jaar	35-44 jaar	45-54 jaar	55-64 jaar
2008	4,9	2,9	5,3	4,8	5,3	6,0	3,5	1,9	2,6	3,3	3,8	5,7
2009	4,6	2,9	4,7	4,8	5,0	5,5	3,5	2,6	2,5	3,4	3,8	5,3
2010	4,7	2,9	5,1	4,5	5,2	6,0	3,7	1,9	2,8	3,8	4,1	5,9
2011	4,9	3,0	5,1	4,9	5,5	5,9	3,8	1,9	2,7	3,9	4,2	6,0
2012	4,7	2,8	4,6	4,9	5,2	5,5	3,6	2,6	2,6	3,3	3,9	5,8
2013	4,4	2,6	4,4	4,6	5,0	5,2	3,6	2,0	2,4	3,2	3,8	6,3

Bron: TNO/CBS (Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden '08-'13)

9.3 Zorggebruik en ziekte

Vrouwen hebben vaker contact met de huisarts

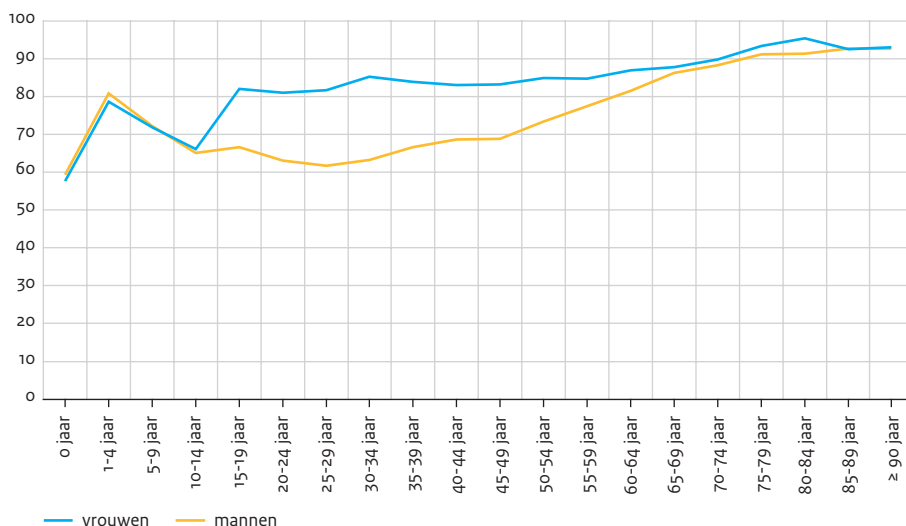
Uit cijfers van het Landelijk Informatienetwerk Huisartsenzorg⁵ (LINH) blijkt dat 83% van de vrouwen in 2011 ten minste eenmaal contact had met de eigen huisarts. Van hen had 30% in dat jaar een of twee keer contact en gemiddeld hadden deze vrouwen 6,1 maal contact met de huisarts. Bij de mannen benaderde 72% ten minste

eenmaal de eigen huisarts, 41% van hen een of twee keer en gemiddeld hadden deze mannen 4,7 huisartscontacten. Vooral boven de 80 jaar is het aantal contacten hoog, meer dan tien per jaar.

Met name onder personen van 15 tot 65 hebben vrouwen vaker en meer contact met de huisarts. Boven de 65 jaar verschilt alleen het aantal keren per jaar dat de huisarts wordt bezocht. Dit blijft bij vrouwen hoger tot de leeftijd van circa 85 jaar.

Figuur 9.1

Aandeel personen dat eenmaal of vaker contact heeft gehad met de huisarts, 2011 (in procenten)

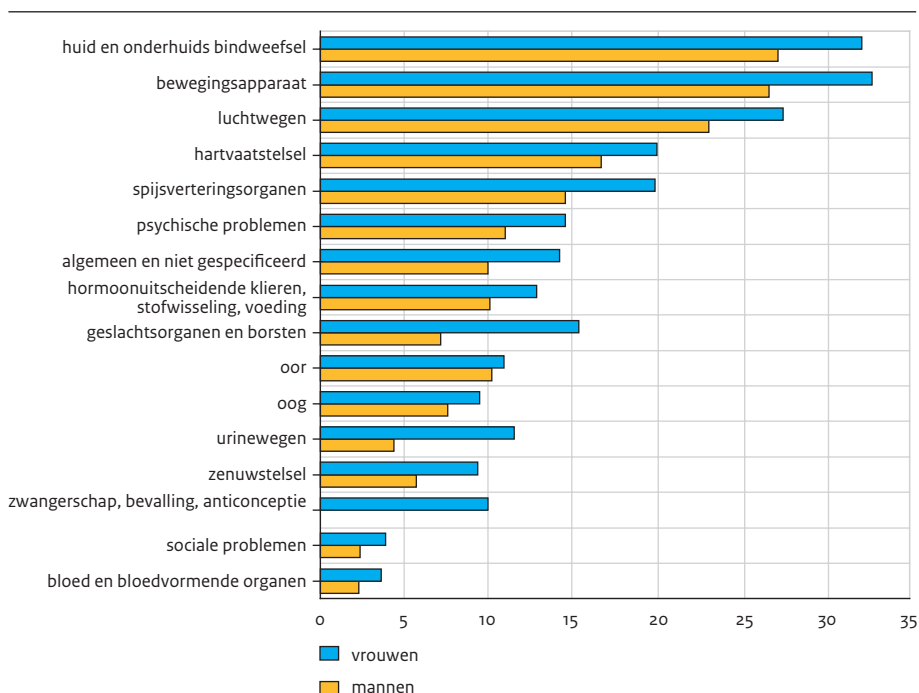
Bron: CBS, StatLine, NIVEL

Vrouwen voor bijna alle aandoeningen vaker bij de huisarts

In het LINH is ook informatie beschikbaar over de soort aandoeningen waarvoor de eigen huisarts wordt bezocht.⁶ Klachten, symptomen en ziekten worden gegroepeerd naar de orgaansystemen waarop ze betrekking hebben, zoals hartvaatstelsel, urinewegen, enzovoort. Vrouwen komen voor elk van deze groepen aandoeningen vaker bij de huisarts dan mannen. Naar verhouding is het verschil het grootst bij aandoeningen van de urinewegen: in 2011 kwam 12% van de vrouwen hiervoor bij de huisarts, tegen 4% van de mannen. Voor specifieke aandoeningen binnen een groep kan het man-vrouwverschil wel omgekeerd zijn: bij het hartvaatstelsel komen mannen bijvoorbeeld vaker bij de huisarts voor een hartinfarct of hartkramp, vrouwen voor hartfalen en spataderen. Bij osteoporose, een aandoening aan het bewegingsapparaat, en bij urineweginfecties is het man-vrouwverschil het grootst: het aandeel vrouwen dat voor deze aandoeningen contact had met de huisarts was ruim zeven keer hoger dan het aandeel mannen.

Figuur 9.2

Aandeel mannen en vrouwen van 0 jaar en ouder dat contact had met de huisarts, naar orgaan-systeem van diagnose, 2011 (in procenten)

Bron: CBS; NIVEL

Niet-westerse vrouwen gaan vaker naar de huisarts

Personen van niet-westerse herkomst gaan voor de meeste aandoeningen vaker naar de dokter dan autochtonen.⁷ Aandoeningen waarbij de verschillen groot zijn, zijn bijvoorbeeld bloedarmoede en diabetes. Er zijn juist minder contacten met de huisarts voor klachten die te maken hebben met de oren of het hart vaatstelsel.

In alle herkomstgroepen hebben vrouwen vaker contact met de huisarts dan mannen. Dat verschil is het grootst bij de groep van Turkse herkomst. De man-vrouwverschillen per soort aandoening zijn bij vrijwel alle herkomstgroepen ongeveer even groot. Bij aandoeningen van de urinewegen is het verschil bij niet-westerse groepen echter duidelijk kleiner, vooral omdat mannen van niet-westerse herkomst hier relatief vaak de dokter voor raadplegen.

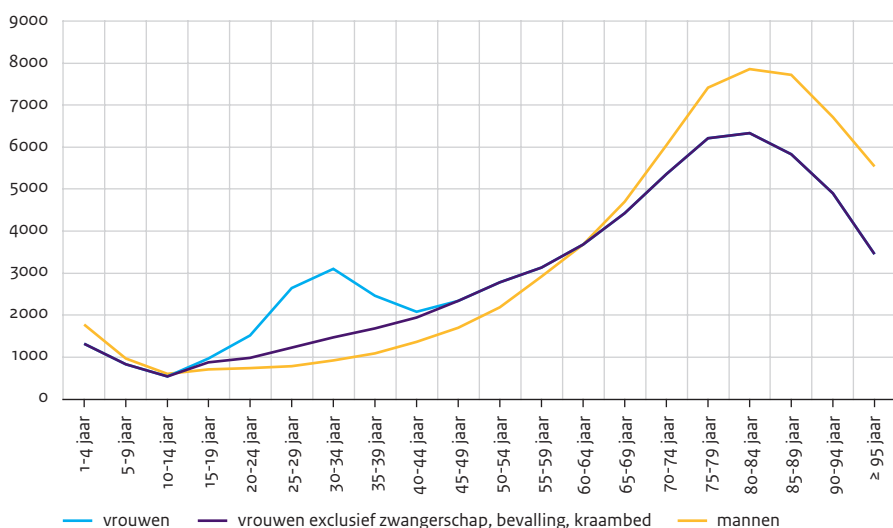
Vrouwen vaker in het ziekenhuis

Het aantal ziekenhuisopnamen per 10.000 personen is volgens de Landelijke Medische Registratie (LMR) onder vrouwen ruim 20% hoger dan onder mannen. Als ziekenhuisopnamen in verband met zwangerschap, bevalling en kraambed hiervan worden

uitgesloten is het verschil nog altijd 10%. Boven de 60 jaar worden er juist meer mannen opgenomen, vooral in verband met kanker en hartvaatziekten.

Figuur 9.3

Aantal ziekenhuisopnamen per 10.000 personen van 1 jaar en ouder, 2012

Bron: CBS, Statline; Dutch Hospital Data (DHD)

Kanker belangrijkste reden voor ziekenhuisopname

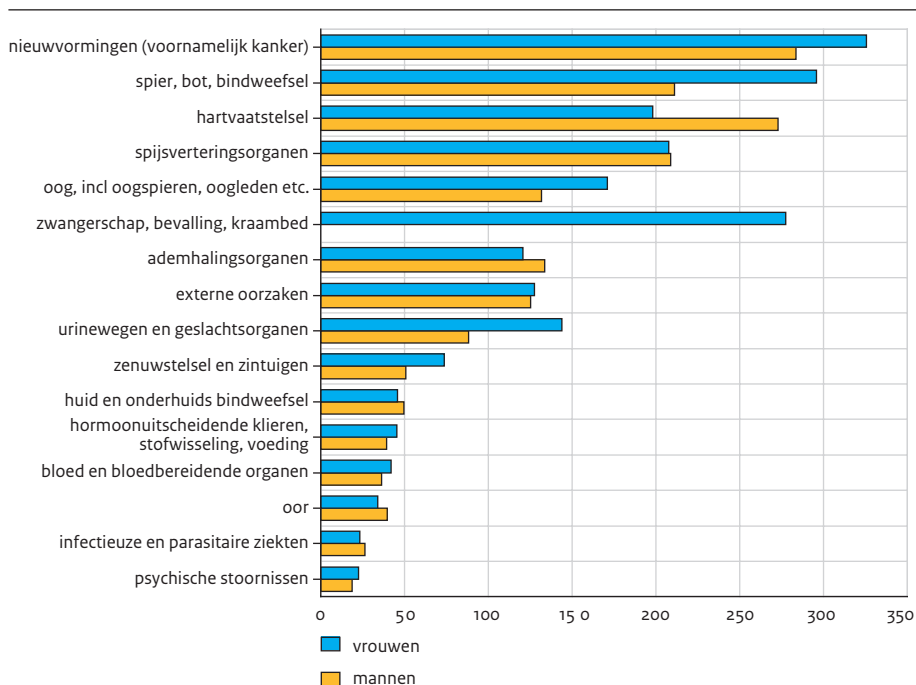
In 2012 waren, per 10.000 personen, de meeste klinische en dagopnamen in het ziekenhuis voor kanker en andere zogenoemde nieuwvormingen, zowel onder vrouwen als onder mannen. Bij vrouwen waren aandoeningen aan spieren, botten en verbindend weefsel en complicaties bij zwangerschap, bevalling en kraambed daarna belangrijke redenen voor opname. Voor mannen waren dat hartvaatziekten, aandoeningen aan spieren, botten en verbindend weefsel en aandoeningen van de spijsverteringsorganen. Naar verhouding zijn de verschillen in aantal opnamen tussen mannen en vrouwen het grootst bij ziekten aan het urine- en voortplantingsstelsel (urogenitaal stelsel), ziekten van zenuwstelsel en zintuigen, en ziekten van spieren, botten en verbindend weefsel. Hiervoor komen vrouwen 1,5 maal zo vaak in het ziekenhuis als mannen. Voor ziekten van het hartvaatstelsel worden mannen juist 1,4 keer vaker opgenomen. Mannen en vrouwen worden even vaak in het ziekenhuis opgenomen voor de naar verhouding vaak optredende ziekten van het spijsverteringsstelsel.

Er zijn meer oudere vrouwen dan oudere mannen (hoofdstuk 2). Als gecorrigeerd wordt voor leeftijd worden de verschillen tussen mannen en vrouwen bij de meeste groepen aandoeningen iets kleiner. Voor de aandoeningen aan het hartvaatstelsel wordt het

verschil juist iets groter. Hartvaatziekten worden al vaker bij mannen gezien, en door naar leeftijd te standaardiseren neemt dat verschil verder toe.

Figuur 9.4

Ziekenhuisopnamen naar ontslagdiagnose, per 10.000 personen van 0 jaar en ouder, 2012 (in absolute aantallen)

Bron: CBS, Statline, Dutch Hospital Data (DHD)

Belangrijkste redenen voor opname verschillen weinig tussen herkomstsgroepen

In 2012 lag het aantal ziekenhuisopnamen van autochtone vrouwen 19% hoger dan dat van autochtone mannen, waarbij opnamen vanwege zwangerschap, bevalling en kraambed buiten beschouwing zijn gelaten.⁸ Het verschil tussen vrouwen en mannen is alleen groter bij mensen van Antilliaanse herkomst (29%). Het kleinst is het man-vrouwverschil in de Turkse herkomstsgroep (10%).

Bij de vier groepen aandoeningen met de meeste opnamen in de bevolking (nieuwvormingen, ziekten van spieren, botten en verbindend weefsel, hartvaatziekten en ziekten van spijsverteringsorganen) zijn de verschillen tussen de diverse herkomstsgroepen beperkt.⁹ Opnamen voor nieuwvormingen en voor ziekten van spieren, botten en verbindend weefsel komen minder voor bij groepen met een niet-westerse herkomst dan bij de autochtone populatie.

Bij een aantal andere, minder voorkomende, aandoeningen zijn de verschillen groter. Het meest prominent is – net als bij diagnoses door de huisarts – het aantal opnamen dat te maken heeft met het bloed en de bloedvorming. Dit aantal is bij personen met een niet-westerse herkomst tot viermaal groter dan bij de autochtone bevolking. Personen met een niet-westerse herkomst hebben minder opnamen voor aandoeningen aan het oor en aan zenuwstelsel en zintuigen (dit geldt voor zowel mannen als vrouwen) en voor psychische stoornissen (dit geldt alleen voor vrouwen).

De man-vrouwverschillen in het aantal opnamen die in de totale bevolking werden gezien, zijn over het algemeen ook in dezelfde orde van grootte terug te vinden bij de verschillende herkomstgroepen. Bij psychische stoornissen valt op dat binnen de autochtone bevolking tot 60 jaar vrouwen hiervoor vaker een ziekenhuisopname hebben dan mannen, terwijl het in de groep van niet-westerse herkomst andersom is. Bij opnamen die te maken hebben met het bloed en de bloedaanmaak is het verschil tussen mannen en vrouwen bij niet-westerse groepen veel groter dan in de autochtone bevolking. Voor ziekten aan de urinewegen en geslachtsorganen is het verschil in aantal opnamen tussen mannen en vrouwen in de totale bevolking het grootst, en dat verschil is ook voor alle afzonderlijke herkomstgroepen van gelijke grootte.

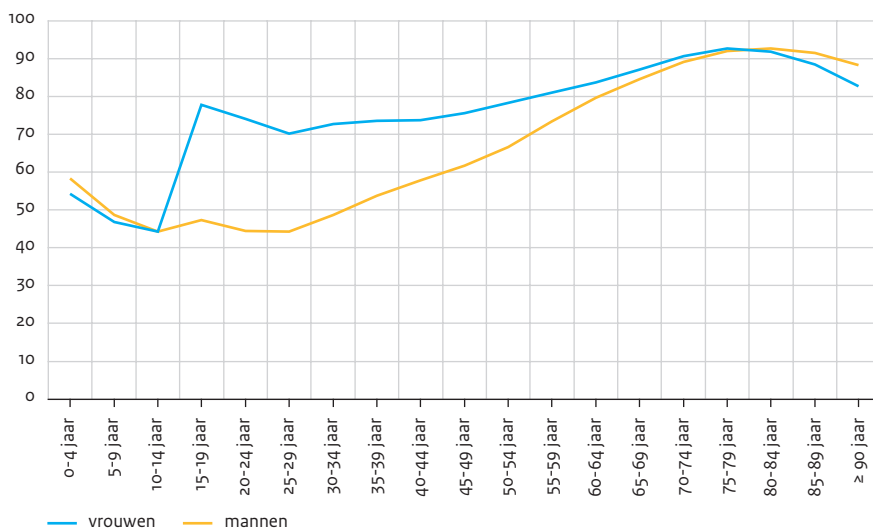
Vaker geneesmiddelen voor vrouwen

In 2012 kreeg 61% van de mannen en 74% van de vrouwen een of meer (door de basis-verzekering vergoede) geneesmiddelen verstrekt. De anticonceptiepil wordt sinds 2011 alleen nog vergoed voor vrouwen tot en met 21 jaar. Het verschil tussen mannen en vrouwen wordt daardoor alleen in de leeftijd tot 21 jaar voor een deel veroorzaakt door de pil. Geneesmiddelen worden ingedeeld naar orgaansystemen waarop ze aangrijpen. Anti-microbiële middelen (waaronder antibiotica) werden in 2012 aan 28% van alle vrouwen voorgeschreven, en vormden de groep middelen die het meest aan vrouwen werden verstrekt. Verder kreeg 24% een geneesmiddel dat werkt op het maagdarmkanaal en het metabolisme (de stofwisseling). Middelen met een werking op het ademhalingsstelsel, dermatologische middelen en middelen voor het hartvaatstelsel werden elk aan 23% van de vrouwen verstrekt. Bij mannen was deze laatste groep juist het grootst: 20% van de mannen kreeg medicijnen uit deze groep. Uit de andere vier genoemde groepen middelen ontvingen 18% of 19% van de mannen medicijnen. Bij middelen voor het hartvaatstelsel is het man-vrouwverschil in verstrekkingen het kleinst. Bij de andere groepen middelen is het aandeel vrouwen dat er medicijnen uit ontvangt 25% tot 40% groter dan het aandeel mannen.

Vrouwen gebruiken niet alleen meer geneesmiddelen, ze hebben ook vaker last van bijwerkingen dan mannen (De Jong-van den Berg 2013).

Figuur 9.5

Aandeel personen aan wie een geneesmiddel is verstrekt, naar leeftijd, 2012 (in procenten)

Bron: CBS, StatLine; Zorginstituut Nederland

9.4 Doodsoorzaken

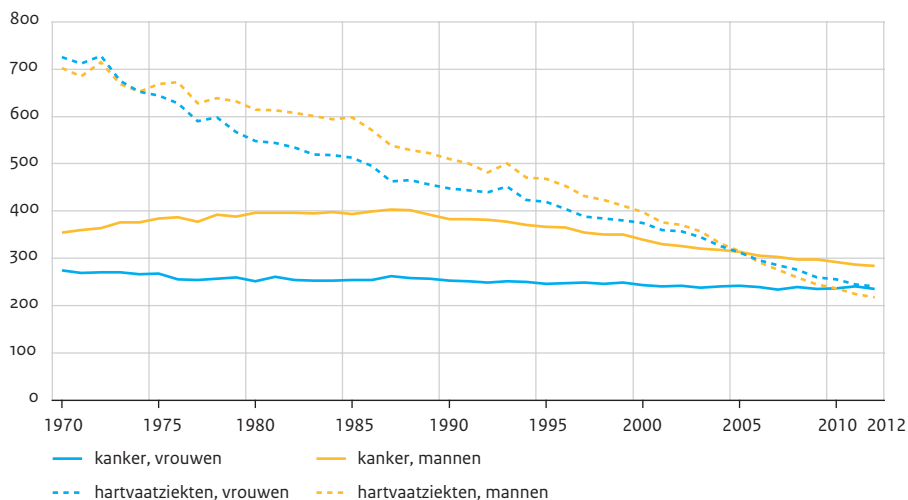
Sinds een aantal jaren is kanker bij mannen de belangrijkste doodsoorzaak, bij vrouwen overlijdt ongeveer hetzelfde aandeel aan kanker als aan hartvaatziekten. De sterfte aan hartvaatziekten is bij zowel mannen als vrouwen de laatste veertig jaar sterk gedaald, door betere behandelingen van een te hoog cholesterolgehalte en een te hoge bloeddruk, meer aandacht voor gezonde leefwijzen en meer technische mogelijkheden om hartvaatziekten te behandelen.

Mannen overlijden vaker aan kanker dan vrouwen

In 2012 zijn er in Nederland bijna 73.000 vrouwen en 68.000 mannen overleden. 32% overleed aan nieuwvormingen (voornamelijk kanker), 27% aan hartvaatziekten, en 10% aan ziekten van de ademhalingswegen. Van de mannen die aan kanker overleden had 27% longkanker, 11% prostaatkanker en 9% dikkedarmkanker (niet in tabel). Ook bij vrouwen was longkanker de meest voorkomende vorm (20%), gevolgd door borstkanker (16%) en dikkedarmkanker (10%).

Figuur 9.6

Sterfte aan kanker en hartvaatziekten per 100.000 inwoners, gestandaardiseerd naar de bevolking van 2012, 1970-2012 (in aantallen per 100.000 inwoners)

Bron: CBS (Doodsoorzakenstatistiek '70-'12)

Tabel 9.6

Doodsoorzaken in 2012 (in procenten)

	totaal	vrouwen	mannen
nieuwvormingen	31,7	28,1	35,6
ziekten van hartvaatstelsel	27,2	27,9	26,5
ziekten van ademhalingsorganen	10,3	9,7	10,9
psychische stoornissen	6,1	8,3	3,7
uitwendige doodsoorzaken	4,5	4,0	5,0
ziekten van zenuwstelsel en zintuigen	4,0	4,4	3,5
symptomen en onvolledig omschreven ziektebeelden	3,9	4,1	3,6
ziekten van spijsverteringsorganen	3,7	4,0	3,4
ziekten van urinewegen en geslachtsorganen	2,6	2,9	2,3
ziekten van hormoonuitscheidende klieren, stofwisselings- en voedingsziekten	2,6	2,8	2,3
infectieuze en parasitaire ziekten	1,6	1,6	1,6
ziekten van spieren, beenderen en bindweefsel	0,7	0,9	0,4
ziekten van bloed en bloedvormende organen	0,3	0,4	0,3
aangeboren afwijkingen	0,3	0,3	0,3
ziekten van huid en onderhuids bindweefsel	0,3	0,4	0,2
aandoeningen van de perinatale periode	0,3	0,2	0,3
complicaties bij zwangerschap en bevalling	0,0	0,01	0,0

Bron: CBS (Doodsoorzakenstatistiek '12)

Mannen die overleden aan hartvaatziekten hadden vaker dan vrouwen een ziekte van de kransvaten (waaronder een acuut hartinfarct), terwijl vrouwen vaker overleden aan hersenvaatletsels. Hoewel in 2012 meer vrouwen dan mannen overleden aan hartvaatziekten, was tot de leeftijd van 80 jaar het aantal overleden mannen hoger. Boven de 80 overleden juist meer vrouwen aan hartvaatziekten. Relatief is de sterfte aan hartvaatziekten bij mannen in alle leeftijdsgroepen hoger.

Ziekten waaraan naar verhouding meer vrouwen overlijden dan mannen zijn psychische en gedragsstoornissen (vooral dementie), ziekten van huid en onderhuids bindweefsel (merendeel doorlig- en andere infecties) en ziekten van spieren, beenderen en bindweefsel (osteoporose, artrose, artritis). Aan deze ziekten overlijden ruim tweemaal zoveel vrouwen als mannen, vooral op zeer hoge leeftijd.

9.5 Leefstijl

Vrouwen roken minder dan mannen en zijn minder vaak te zwaar

In 2011-2013 rookte bijna een kwart van de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder. Het percentage rokers onder mannen was hoger dan onder vrouwen; ruim 27% tegenover bijna 21%. In iedere leeftijdsgroep roken meer mannen dan vrouwen. Bij tieners was er maar een klein verschil, maar van de 20- tot 40-jarigen waren er met 36% aanzienlijk meer rokende mannen dan vrouwen (26%).

Meer mannen dan vrouwen hebben matig overgewicht (een BMI van 25 tot 30 kg/m²): bijna 37% van de mannen (van 4 jaar en ouder) tegenover bijna 27% van de vrouwen is te zwaar. Daarentegen hebben iets meer vrouwen (11%) dan mannen (9%) ernstig overgewicht (een BMI boven de 30 kg/m²). Net als bij roken zijn de verschillen vooral aanwezig in de leeftijdsgroepen boven de 20 jaar.

Minder rokers, meer zwaarlijvigen

Het percentage rokers is tussen 2001 en 2013 zowel bij mannen als bij vrouwen gedaald. Het percentage matig en ernstig overgewicht is lichtjes gestegen bij mannen en vrouwen ten opzichte van 2001.

Tabel 9.7

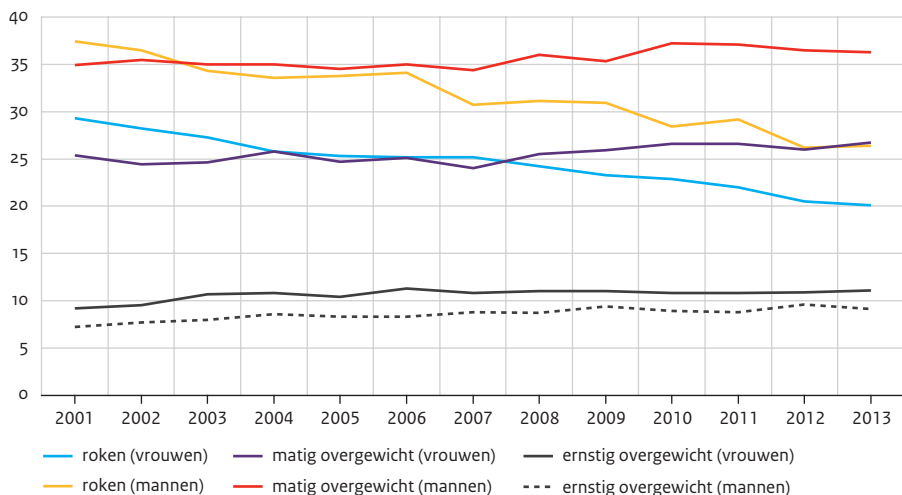
Zelf gerapporteerde leefstijl naar leeftijd, 2011-2013 (in procenten)

	vrouwen						mannen					
	totaal	4-19 jaar	20-39 jaar	40-59 jaar	60-74 jaar	≥ 75 jaar	totaal	4-19 jaar	20-39 jaar	40-59 jaar	60-74 jaar	≥ 75 jaar
roker (≥ 12 jaar)	20,9	13,3	26,3	24,8	16,2	7,8	27,3	14,8	36,0	30,0	21,3	11,7
matig overgewicht (≥ 4 jaar)	26,5	9,6	22,0	31,7	36,1	39,2	36,6	10,7	31,7	47,6	50,0	44,6
ernstig overgewicht (≥ 4 jaar)	10,9	2,5	8,6	13,3	17,0	15,5	9,1	2,4	6,5	12,1	14,7	10,7

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '11-'13)

Figuur 9.7

Trends in leefstijl, 2001-2013 (in procenten)

Bron: CBS (Gezondheidsenquête '01-'13)

Meer niet-westerse vrouwen met ernstig overgewicht

Autochtone vrouwen en vrouwen van westerse herkomst roken vaker dan niet-westerse vrouwen: ruim 24% tegenover bijna 20% in 2011-2013.¹⁰ Het aandeel met matig overgewicht is even groot, maar ernstig overgewicht komt met ruim 14% vaker voor bij niet-westerse vrouwen dan bij de andere groepen (ruim 8%).

9.6 Gezondheid en participatie

Wat betekenen deze verschillen in gezondheid en zorggebruik tussen vrouwen en mannen nu voor hun mogelijkheden tot maatschappelijke participatie? Vanuit het oogpunt van het emancipatiebeleid is dat een relevante vraag, omdat dat beleid erop gericht is dat vrouwen en mannen gelijke rechten, kansen en vrijheden realiseren. En welke effecten heeft participatie op de gezondheid van vrouwen en mannen?

Aan de hand van literatuur gaan we nader in op deze vragen. Uit een overzichtsstudie van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) (Harbers en Hoeymans 2013) blijkt dat een slechte gezondheid een negatief effect heeft op allerlei vormen van participatie. Alleen deelname aan onderwijs wordt niet of nauwelijks beïnvloed door het hebben van een chronische ziekte of andere gezondheidsproblemen. Een slechte gezondheid heeft een negatief effect op participatie aan arbeid (één uur per week of meer) en andere activiteiten (vrijwilligerswerk en lidmaatschap van een (sport) vereniging). Daarbij is niet zozeer het hebben van de chronische ziekte of aandoening zelf bepalend maar wel of deze ziekte tot beperkingen en een minder goede ervaren

gezondheid leidt (Harbers en Hoeymans 2013; zie ook Van Campen en Iedema 2007).

Dat vrouwen vaker last hebben van beperkingen en een minder goede gezondheid rapporteren, heeft dus een negatief effect op hun (arbeids)participatie.

Voor migrantenvrouwen geldt dit nog veel sterker. In dit hoofdstuk zagen we dat migrantenvrouwen (en -mannen) in allerlei opzichten een slechtere gezondheid hebben dan autochtone Nederlandse vrouwen. Uit onderzoek over gezondheid en arbeidsdeelname bleek dat het negatieve effect van een slechtere gezondheid op arbeidsdeelname sterker is bij vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst dan bij autochtone vrouwen (Keizer en Keuzenkamp 2011). Daarbij speelt hun lagere opleidingsniveau een rol, waardoor er geen ander werk is in geval van arbeidsongeschiktheid, en het gebrek aan steun van de werkgever en de partner.¹¹

Op verschillende manieren kan een minder goede gezondheid de arbeidsparticipatie negatief beïnvloeden: nooit toetreden tot de arbeidsmarkt (in het geval van ernstige ziekten/beperkingen), ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, en (voor zover tegenwoordig nog mogelijk) vroegpensioen (Harbers en Hoeymans 2013). Daarbij moet worden opgemerkt dat voor (vooral oudere) vrouwen er nog een verborgen effect is van gezondheid op arbeidsdeelname, dat in de genoemde onderzoeken niet zichtbaar wordt omdat daar alle banen vanaf één uur per week meetellen. Veel vrouwen werken parttime (zie hoofdstuk 4), maar het zijn vooral oudere vrouwen die relatief vaak hun gezondheid daarvoor als reden noemen (Portegijs et al. 2008). Verder blijkt uit onderzoek van Verdonk et al. (2010) dat oudere, hogeropgeleide vrouwen (van alle categorieën werknemers) relatief vaak vermoeidheid en gevoelens van uitputting in relatie tot hun werk rapporteren. Vrouwen die minder dan 25 uur per week werkten, hadden hier minder last van dan vrouwen die in grotere deeltijdbanen en voltijdbanen werkten. Daaruit concluderen de auteurs dat deze vrouwen in deeltijd werken om de totale belasting (van werk en zorg voor kinderen/huishouden en mantelzorg) te beperken en daarmee hun gezondheid te beschermen (Verdonk et al. 2010).

Uit paragraaf 9.2 bleek dat het ziekteverzuim van vrouwen iets hoger is dan dat van mannen. Dat zal geen verbazing wekken omdat vrouwen vaker ziekten/aandoeningen en beperkingen rapporteren. Er blijken ook verschillen te zijn in de oorzaken van langdurig ziekteverzuim en instroom in een arbeidsongeschiktheidsuitkering van mannen en vrouwen. Bij mannen zijn het vooral klachten aan het bewegingsapparaat, bij vrouwen zijn psychische aandoeningen (zoals burn-out) de meest voorkomende diagnose (van keuringsartsen) (Harbers en Hoeymans 2013). Daarnaast zijn kanker en hartvaatziekten voor vrouwen en mannen belangrijke oorzaken voor arbeidsongeschiktheid (Harbers en Hoeymans 2013). Het zijn echter niet alleen sekseverschillen in ziekten en aandoeningen die het verschil in ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid tussen vrouwen en mannen verklaren (Jehoel-Gijsbers 2007; Versantvoort en Van Echtelt 2012). We komen hier later in deze paragraaf op terug.

Niet alleen kan gezondheid effect hebben op de (arbeids)participatie van vrouwen en mannen. Ook participatie zelf kan invloed hebben op de gezondheid van burgers. Vooral over de invloed van arbeidsparticipatie is het nodige bekend uit Nederlandse en buitenlandse literatuur. Werken blijkt over het algemeen een positief effect te heb-

ben op het beloop van depressies. Over de effecten van arbeidsdeelname op het fysieke functioneren en de algemene ervaren gezondheid laat de literatuur echter tegenstrijdige resultaten zien (Harbers en Hoeymans 2013).

Alleen als er sprake is van ongunstige omstandigheden, zoals het werken met schadelijke stoffen, het tillen van zware lasten, lawaai, hoge werkdruk, geweld en gepest worden, is er een duidelijke, negatieve relatie tussen werk en gezondheid. Slechte arbeidsomstandigheden kunnen niet alleen leiden tot gezondheidsklachten en beroepsziekten, maar uiteindelijk ook tot ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid.

Echter, zelden is het werk zelf de enige oorzaak voor ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid, zoals bij een beroepsziekte. Of een werknemer gezondheidsproblemen krijgt en uitvalt, hangt niet alleen samen met de hiervoor genoemde arbeidsomstandigheden, maar ook met de invloed die de werknemer kan uitoefenen op het werk, de manier van leidinggeven en de manier waarop leidinggevende en bedrijfsarts omgaan met ziekteverzuim, en de thuissituatie (Verdonk 2013; Versantvoort en Van Echtelt 2012). De sectoren en de functies waarin veel vrouwen werken, hebben in dat opzicht minder gunstige kenmerken. Vrouwen hebben vaker dan mannen functies waarin ze minder invloed hebben op de inhoud en het tempo van het werk, ze zijn minder vaak leidinggevende (zie hoofdstuk 6) en hebben meer ervaringen met intimidatie en geweld. Als ze ziek worden, lijken bedrijfsartsen mannen meer te stimuleren om weer aan het werk te gaan dan vrouwen (Klein Hesselink et al. 2012).

Wat betreft de invloed van de thuissituatie wordt wel eens gedacht dat de combinatie van arbeid en zorg voor kinderen het risico op arbeidsongeschiktheid van moeders vergroot. Dit blijkt niet algemeen op te gaan. Alleen sommige groepen vrouwen lopen arbeidsongeschiktheidsrisico's door arbeid en zorg te combineren. Werken en zorgen voor heel jonge kinderen (onder de 5 jaar) vormt een risico op arbeidsongeschiktheid van moeders én van vaders. Daarnaast hebben alleenstaande ouders, meestal moeders, ook met oudere kinderen, een relatief grote kans op arbeidsongeschiktheid doordat het combineren van arbeid en zorg voor hen relatief zwaar is (Verdonk en De Rijk 2008).

Ten slotte kan nog worden opgemerkt dat het verlenen van mantelzorg en andere vormen van informele zorg een negatief effect kan hebben op de gezondheid. Vooral vrouwelijke mantelzorgers voelen zich vaak overbelast, ongeacht hoeveel uur en wat voor soort mantelzorg zij geven of hoeveel uur zij betaald werken. Zij vinden het vaak lastig om hun grenzen aan te geven. Dit gevoel van overbelasting gaat vaak samen met gezondheidsproblemen (De Boer en Keuzenkamp 2009; De Boer en De Klerk 2013).

9.7 Conclusies en discussie

Vrouwen hebben een hogere levensverwachting dan mannen, maar hebben meer last van langdurige aandoeningen en beperkingen

De levensverwachting is voor vrouwen 83 jaar, dat is 3,5 jaar meer dan voor mannen. Het aantal jaren in goede gezondheid is echter bij vrouwen lager dan bij mannen. Vrouwen beoordelen hun gezondheidstoestand minder vaak als goed of zeer goed en ze geven vaker aan langdurige aandoeningen te hebben dan mannen. Daarnaast kampen vrouwen vaker met lichamelijke beperkingen en moeten het vaker ten gevolge van ziekte

of verwonding rustiger aan doen of dingen die ze gewoonlijk wel doen achterwege laten. Vrouwen verzuimen (iets) vaker wegens ziekte dan mannen.

Vrouwen maken meer gebruik van gezondheidszorg

De informatie, die personen zelf geven in enquêtes, komt goed overeen met wat bekend is over het gebruik van zorg. Vrouwen hebben vaker dan mannen contact met de huisarts, worden vaker opgenomen in het ziekenhuis en vrouwen krijgen vaker medicijnen verstrekt dan mannen van dezelfde leeftijd. Deze verschillen in zorggebruik ontstaan rond de leeftijd van 15 jaar. Alleen bij de 60-plussers zijn er meer ziekenhuisopnamen onder mannen dan onder vrouwen. Bij mensen van niet-westerse herkomst zijn de verschillen tussen mannen en vrouwen in zorggebruik ongeveer even groot als bij autochtonen.

De verschillen tussen mannen en vrouwen in huisartsbezoek en ziekenhuisopnamen doen zich voor bij vrijwel alle typen aandoeningen. Aandoeningen die naar verhouding veel vaker voorkomen bij vrouwen dan bij mannen zijn ziekten van de urinewegen en van het bot-spiersysteem (waaronder osteoporose). Mannen worden relatief vaker opgenomen in het ziekenhuis voor hartvaatziekten.

Stemmings-, angst- en eetstoornissen komen vaker voor bij vrouwen dan bij mannen. Misbruik en afhankelijkheid van middelen (alcohol en drugs) en gedragsstoornissen als ADHD worden meer gezien bij mannen. Dit blijkt zowel uit onderzoek onder de algehele bevolking als uit behandelde stoornissen in de geestelijke gezondheidszorg.

Per 100.000 inwoners was in 2012 de sterfte aan hartvaatziekten bij mannen in alle leeftijdscategorieën hoger dan bij vrouwen. In absolute aantallen daarentegen was het totale aantal vrouwen dat hieraan overlijdt hoger. Voor mannen is kanker de belangrijkste doodsoorzaak, hartvaatziekten staan op de tweede plaats. Vrouwen overlijden ongeveer even vaak aan kanker als aan hartvaatziekten. In de afgelopen decennia is de sterfte aan hartvaatziekten aanzienlijk afgenomen, bij mannen meer dan bij vrouwen.

Vrouwen hebben minder overgewicht en roken minder dan mannen

Vrouwen hebben minder vaak matig overgewicht dan mannen, maar wel vaker ernstig overgewicht. Ze roken minder frequent dan mannen. Sinds 2001 is het aantal rokers onder vrouwen en mannen gedaald. Overgewicht nam echter bij beiden toe.

Betekenis van verschillen in gezondheid en zorggebruik

De in dit hoofdstuk beschreven verschillen in gezondheid en zorggebruik zijn gebaseerd op zelfrapportage door vrouwen en mannen in enquêtes en op geregistreerde contacten en diagnoses in de zorg.

Uit de literatuur is bekend dat vrouwen signalen van hun lichaam eerder opmerken en deze eerder toeschrijven aan lichamelijke afwijkingen dan mannen (Gijsbers van Wijk et al. 1999; Lagro-Janssen 2013). Dit zou ertoe kunnen leiden dat vrouwen desgevraagd ziekten en aandoeningen eerder melden in enquêtes. Ook gaan vrouwen met klachten eerder dan mannen naar een (huis)arts, terwijl mannen problemen en klachten eerder negeren en afleiding zoeken in werk, sport en alcohol (Lagro-Janssen 2013). Mannen lopen te lang door met een aandoening, waardoor die vaak al in een ver(der) stadium is,

zo blijkt uit studies naar het gebruik van de eerstelijnszorg (Klinge 2013; Lagro-Janssen 2013).

Volgens recente inzichten zijn er ook verschillen tussen mannen en vrouwen als zij eenmaal contact hebben met de dokter. Mannen communiceren vaker in termen van oplossingen, vrouwen presenteren de klachten meer als probleem (Lagro-Janssen 2013). Zowel resultaten uit vragenlijsten als contactgegevens uit registraties kunnen door dit verschil zijn beïnvloed, maar de mate waarin is niet te kwantificeren.

Ook in de handelwijze van artsen en hulpverleners kunnen genderverschillen een rol spelen. Verschillende beelden en verwachtingen die vrouwelijke en mannelijke artsen hebben ten aanzien van vrouwelijke en mannelijke patiënten kunnen gevolgen hebben voor de communicatie en de diagnosestelling, zo blijkt uit observaties van interacties tussen artsen en patiënten (Lagro-Janssen 2008, 2013). Dit speelt bij uiteenlopende diagnoses een rol. Zo sluit de diagnose depressie beter aan bij beelden over vrouwelijkheid (Sonnenberg 2013) en de diagnoses ADHD en autisme bij beelden over mannelijkheid (Van Wijngaarden-Cremers en Van der Gaag 2013). Die verschillen in diagnosestelling kunnen ook gevolgen hebben voor de (mate van) doorverwijzing van de eerstelijns gezondheidszorg (meestal huisartsen) naar de tweede lijn (specialisten, ggz-instellingen).

Daarnaast is ook steeds meer bekend over het feit dat klachten en symptomen waarmee aandoeningen gepaard gaan tussen mannen en vrouwen kunnen verschillen. Het bekendste voorbeeld daarvan is dat hartinfarcten bij vrouwen met minder duidelijke symptomen gepaard gaan dan bij mannen en daardoor niet altijd bijtijds worden herkend (Maas en Wittekoek 2013). Dit kan invloed hebben op de diagnosestelling (Lagro-Janssen 2008, 2013) en daarmee ook op de diagnoses zoals die in registraties beschikbaar komen (Moerman en Van Mens-Verhulst 2004).

Of, en in welke mate deze genderverschillen in het omgaan met ziekte en het presenteren van ziekten, maar ook de genderverschillen in de behandeling door artsen van invloed zijn (geweest) op de cijfers over gezondheid en zorggebruik van vrouwen en mannen is niet duidelijk. In theorie is het mogelijk dat als gevolg van genderverschillen zowel een onder- als een overrapportage van bepaalde aandoeningen bij mannen en vrouwen plaatsvindt (Moerman en Van Mens-Verhulst 2004).

Meer onderzoek naar deze genderverschillen en de achtergronden daarvan kan inzichten opleveren die nuttig zijn voor het realiseren van een genderbewuste gezondheidszorg, die in het emancipatiebeleid wordt nagestreefd.

In dit hoofdstuk is ook naar voren gekomen dat vrouwen een hogere levensverwachting hebben dan mannen, hoewel zij vaker langdurige ziekten en aandoeningen hebben. Dit fenomeen wordt ook wel aangeduid als *'Men die quicker, but women get sicker'*. Een verklaring voor deze discrepantie is dat mannen vaker aandoeningen hebben waarbij de sterftekans groot is, zoals sommige hartziekten en (long)kanker (Stronks et al. 2008). Verschillen in leefstijl (roken, drinken) kunnen daarbij als achterliggende factor worden beschouwd. De ongezonde leefstijl van vooral laagopgeleide mannen wordt als bepalend beschouwd voor de hogere sterfte van mannen (Luy 2004). Mogelijk speelt daarnaast een

rol dat mannen met klachten later naar de huisarts gaan dan vrouwen en dat sommige aandoeningen daardoor te laat worden ontdekt (Klinge 2013).

Er zijn ook verklaringen voor de hogere levensverwachting van vrouwen die meer biologisch van aard zijn. Recent is bijvoorbeeld onderzoek gepubliceerd dat uitwees dat vrouwen een minder snel verouderend immuunsysteem zouden hebben dan mannen. Mutaties in de cellen zouden alleen bij mannen effect hebben op het verouderingsproces, terwijl vrouwen (tot de overgang) worden beschermd door oestrogenen (Hirokawa et al. 2013).

Genderverschillen in gezondheid hebben gevolgen voor arbeidsparticipatie

Het is aannemelijk dat de besproken sekse- en genderverschillen in gezondheid consequenties hebben voor verschillen in maatschappelijke participatie, en dan vooral arbeidsparticipatie. Het meer voorkomen bij vrouwen van langdurige ziekten en aandoeningen en daarmee samenhangende beperkingen heeft een negatief effect op hun arbeidsdeelname. Omgekeerd heeft het werk van vrouwen in bepaalde opzichten minder gunstige kenmerken dan het werk van mannen (minder autonomie, minder leidinggeven, meer ervaringen met intimidatie en geweld). Dit kan naast andere factoren een verklaring vormen voor het (iets) hogere ziekteverzuim van vrouwen dan van mannen.

Ten slotte

Er is in de afgelopen tien jaar veel kennis beschikbaar gekomen over sekse- en genderverschillen in gezondheid. Het is van belang dat deze kennis wordt toegepast om tot een genderbewuste gezondheidszorg te komen. Dit vraagt om meer aandacht voor sekse- en genderverschillen in de medische opleidingen, maar ook in bij- en nascholing van reeds werkzame artsen (en andere hulpverleners). Om de inzichten verder te verdiepen kan nader onderzoek naar discrepanties tussen klachten en zorggebruik van vrouwen en mannen in de eerste- en tweedelijnsgezondheidszorg zinvol zijn.

Noten

- 1 Met dank aan Petra Verdonk (universitair docent v u medisch centrum), Janneke van Mens-Verhulst (emeritus hoogleraar u u) en Sjoerd Kooiker (onderzoeker s c p) voor hun suggesties bij en commentaar op een eerdere versie van onderdelen van dit hoofdstuk.
- 2 Zie Lagro-Janssen (2013) en Klinge (2013) voor een nadere toelichting op de begrippen gender- en sekseverschillen in gezondheid.
- 3 Of iemand hoge bloeddruk heeft wordt in de gezondheidsenquête van het CBS en in de Europese gezondheidsenquête nagevraagd bij de langdurige aandoeningen, hoewel hoge bloeddruk ook gezien kan worden als risicofactor voor bijvoorbeeld hartvaatziekten.
- 4 Omdat de leeftijdsopbouw van niet-westerse migranten sterk afwijkt van die van de autochtonen (meer jongeren en minder ouderen, zie hoofdstuk 2), blijven in dit hoofdstuk bij een vergelijking tussen deze herkomstgroepen 60-plussers buiten beschouwing. Bovendien worden de cijfers gecorrigeerd voor leeftijd.
- 5 LINH is inmiddels opgenomen in NIVEL Zorgregistraties Eerstelijns.

- 6 Het coderingssysteem van de huisarts (ICPC) is georganiseerd in groepen aandoeningen naar orgaansysteem.
- 7 Om herkomstgroepen te vergelijken is het aantal personen dat voor een aandoening naar de dokter gaat vastgesteld voor de leeftijdsgroep van 0-60 jaar en is gecorrigeerd voor leeftijd.
- 8 Om herkomstgroepen te vergelijken is het aantal ziekenhuisopnamen vastgesteld per 10.000 personen in de leeftijd van 0-60 jaar, en is gecorrigeerd voor leeftijd.
- 9 Om voldoende steekproefmassa te creëren zijn de jaren 2006-2010 samengevoegd.
- 10 Om herkomstgroepen te vergelijken is het aandeel vrouwen dat rookt vastgesteld voor de leeftijdsgroep van 0-60 jaar en is gecorrigeerd voor leeftijd.
- 11 Ook communicatieproblemen tussen arts en cliënt bij de verzuimbegeleiding en de culturalisering van hun problemen dragen ertoe bij dat gezondheidsproblemen bij vrouwen van Turkse en Marokkaanse herkomst een negatiever effect hebben op hun arbeidsdeelname dan bij autochtone vrouwen.

10 Emancipatie in Europees perspectief

Marion van den Brakel (CBS) en Ans Merens (SCP)

10.1 Inleiding

Niet alleen in Nederland maar ook in de Europese Unie zijn er doelstellingen op het gebied van emancipatie. Het streven naar gelijke behandeling en gelijke participatie van verschillende groepen burgers staat al decennialang op de agenda van de Europese Commissie. Specifiek voor vrouwen en mannen zijn er doelstellingen in afzonderlijke beleidsdocumenten vastgelegd. De meest recente zijn *The European Pact for Gender Equality (2011-2020)* (EC 2011) en *Strategy for equality between women and men (2010-2015)* (EC 2010). Belangrijke doelstellingen uit deze beleidsdocumenten zijn financiële onafhankelijkheid van vrouwen, gendergelijkheid in onderwijs en training en op de arbeidsmarkt, gelijke beloning, gelijke toegang tot besluitvormende posities, betere *work-life balance* voor vrouwen en mannen en het uitbannen van geweld tegen vrouwen. Verder is van belang de doelstelling dat in 2020 75% van alle mannen en vrouwen van 20-64 jaar werk heeft. We zullen in dit hoofdstuk Nederland vergelijken met de andere Europese landen op een aantal onderwerpen die relevant zijn vanuit het oogpunt van nationale en Europese emancipatiedoelstellingen. Daarbij maken we gebruik van de nieuwe Gender Equality Index van het Europees Instituut voor Gendergelijkheid (EIGE) die in 2013 is gepresenteerd (EIGE 2013). Deze index is een veelomvattend instrument om de gelijkheid tussen vrouwen en mannen in de lidstaten met elkaar te vergelijken, zowel totaal als op deelterreinen zoals werk of inkomen.

Allereerst laten we in dit hoofdstuk de deelname van vrouwen en mannen aan het hoger onderwijs zien. Daarna komt een Europese vergelijking van arbeidsdeelname en arbeidsduur aan bod, evenals van beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen. Vervolgens gaan we in op sekseverschillen in tijdsbesteding en op het aandeel vrouwen in managementfuncties. Daarna besteden we aandacht aan sekseverschillen in gezondheid en aan geweld tegen vrouwen in de EU-lidstaten. Ter afsluiting presenteren we de totaalscores van de EU-lidstaten op de Gender Equality Index. Veel van de gegevens die we in dit hoofdstuk gebruiken, zijn afkomstig uit de deelterreinen waaruit de Gender Equality Index is opgebouwd. Waar nodig of relevant gebruiken we soms andere gegevens of bronnen.

10.2 Onderwijs

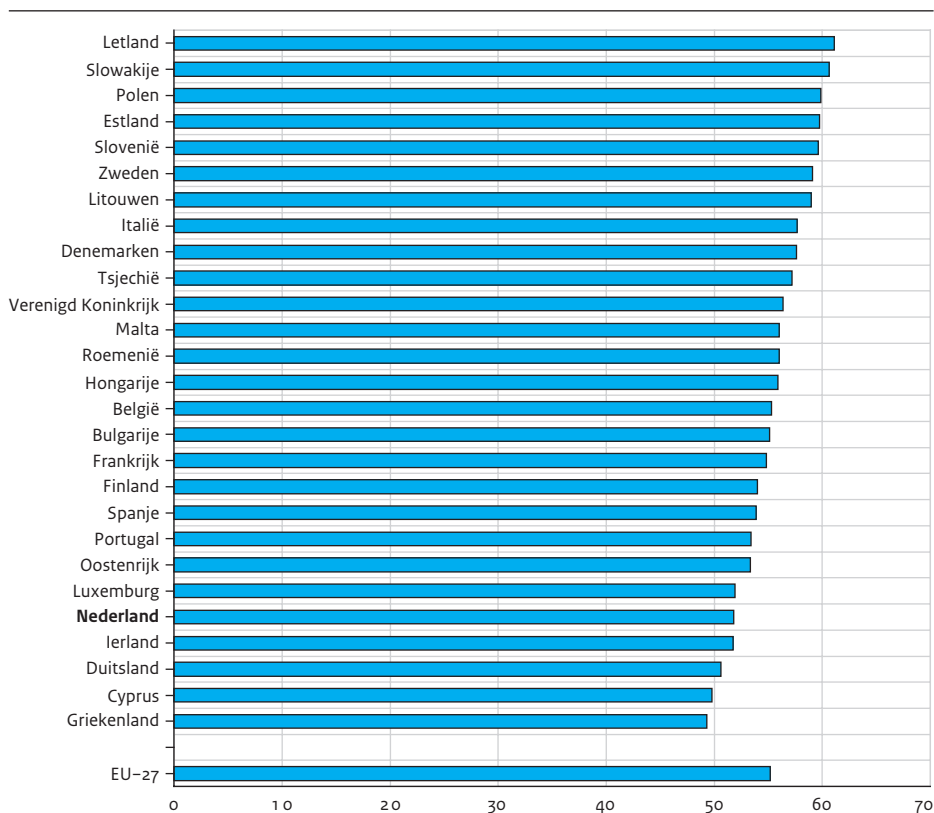
Deelname van Nederlandse vrouwen aan bètastudies laag

Hoewel steeds meer vrouwen in Nederland hoger onderwijs volgen (zie hoofdstuk 3), is hun aandeel lager dan gemiddeld in Europa. Bijna 52% van de deelnemers aan hoger onderwijs is vrouw, tegenover 55% gemiddeld in de Europese Unie. Alleen in Griekenland en Cyprus zijn vrouwen ondervertegenwoordigd in het hoger onder-

wijs. Letland en Slowakije kennen met meer dan 60% het hoogste aandeel vrouwelijke deelnemers.

Figuur 10.1

Aandeel vrouwen onder studenten in het hoger onderwijs in EU-landen, 2011 (in procenten)

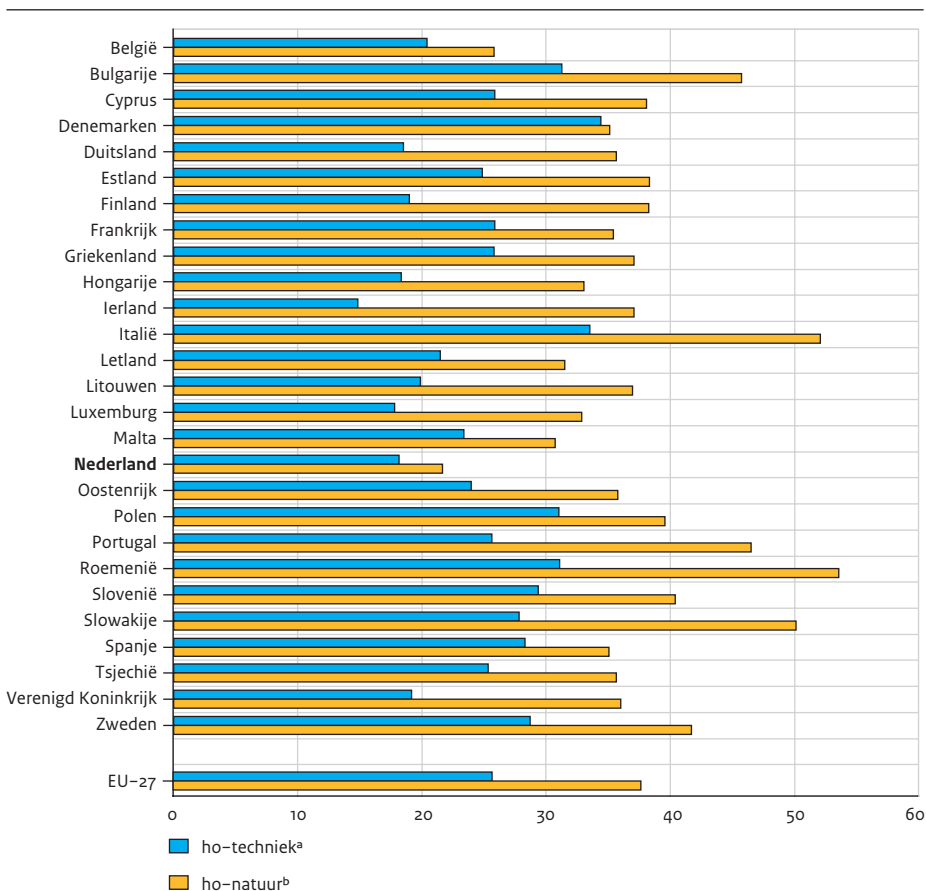

Bron: Eurostat (2011)

Traditioneel kiezen weinig vrouwen in Nederland in het hoger onderwijs voor een bèta-studie. Ondanks een voorzichtige stijging (zie hoofdstuk 3) nemen in vergelijking met andere EU-lidstaten de Nederlandse vrouwen weinig deel aan dit soort studies. In de richting natuur, wiskunde en informatica was het aandeel vrouwen in 2011 met nog geen 22% het laagste in de EU. Het gemiddelde in Europa was 38%. Ook in de richting techniek, industrie en bouwkunde stonden de Nederlandse vrouwen met 18% laag op de ranglijst. Alleen Luxemburg en Ierland scoorden nog lager.

Figuur 10.2

Aandeel vrouwen onder studenten in het hoger onderwijs (techniek en natuur) in EU-landen, 2011
(in procenten)

a Ho-techniek is techniek, industrie en bouwkunde.

b Ho-natuur is natuur, wiskunde en informatica.

Bron: Eurostat (2011)

10.3 Arbeid

Hoge arbeidsdeelname van vrouwen in Nederland

Nederland staat in de top 5 van landen in de Europese Unie met de hoogste arbeidsdeelname. In 2012 nam 72% van de vrouwen in Nederland deel aan het arbeidsproces. Volgens de hier gehanteerde Europese definitie hadden zij betaald werk van één uur per week of meer. In Finland en Denemarken lag de arbeidsdeelname net iets hoger. Koploper

was Zweden met een deelname van bijna 77%. Zweden is daarmee het enige land waar vrouwen de Europa 2020-doelstelling van 75% arbeidsdeelname al hebben bereikt. In Griekenland was de arbeidsdeelname van vrouwen met 45% het laagst, op de voet gevolgd door Malta (47%). Ook in enkele andere Zuid-Europese landen en in een paar Midden- en Oost-Europese lidstaten namen minder vrouwen deel aan het arbeidsproces dan gemiddeld in de EU.

De arbeidsdeelname van mannen was met ruim 82% het hoogst in Nederland. Zweden en Duitsland staan met bijna 82% op de tweede en derde plek. Verder halen nog negen andere EU-lidstaten de Europa 2020-doelstelling: minimaal driekwart van de mannen heeft er betaald werk. In de nieuwste lidstaat Kroatië¹ werken mannen met 60% het minst vaak.

Nederlandse vrouwen en mannen werken het vaakst in deeltijd

In geen enkele andere EU-lidstaat werken vrouwen zo vaak in deeltijd als in Nederland: 77%. Tot deze groep behoren ook vrouwen met kleine baantjes van minder dan twaalf uur per week. Deze blijven normaliter buiten beschouwing in Nederland (zie hoofdstuk 4). In Zwitserland (niet in tabel 10.1) werken vrouwen met ruim 60% eveneens zeer dikwijls in deeltijd. Duitsland volgt met een deeltijdpercentage van 46% op flinke afstand. Oostenrijk, België en het Verenigd Koninkrijk hebben vergelijkbare percentages deeltijdwerkende vrouwen. In Bulgarije werken vrouwen zelden deeltijds. Ook in Slowakije, Tsjechië en Hongarije is het niet gebruikelijk.

Ook het aandeel deeltijdwerkers onder Nederlandse mannen steekt met kop en schouders boven dat van de andere lidstaten uit. Voor Nederland gaat het daarbij relatief vaak om jongeren die naast hun opleiding een bijbaan hebben en om oudere mannen die minder (zijn gaan) werken (www.cbs.nl/statline). Het is niet bekend uit welke groepen de populatie deeltijdwerkende mannen in andere landen bestaat. In Bulgarije werken de mannen, net als de vrouwen het minst vaak deeltijds.

Arbeidsvolume van vrouwen in Nederland onder EU-gemiddelde

In 2012 bedroeg het arbeidsvolume² in de EU uitgedrukt in fte's als aandeel van de totale bevolking van 20 tot 65 jaar voor vrouwen gemiddeld 54% en voor mannen 72%. Mannen in Nederland scoorden met 76% bovengemiddeld. Vrouwen kwamen, mede doordat velen van hen in deeltijd werken, onder het gemiddelde uit. Alleen in de Zuid-Europese landen Malta, Griekenland, Italië en Spanje was het arbeidsvolume van vrouwen door hun lage arbeidsdeelname nog iets lager.

Door hun hoge arbeidsdeelname kwamen Zweedse vrouwen met bijna 70% het hoogste uit. Ook het arbeidsvolume van mannen was in Zweden erg hoog, net als in Tsjechië en Malta.

Tabel 10.1

Arbeidsdeelname en deeltijdwerk in de EU, personen van 20-64 jaar, 2012 (in procenten)

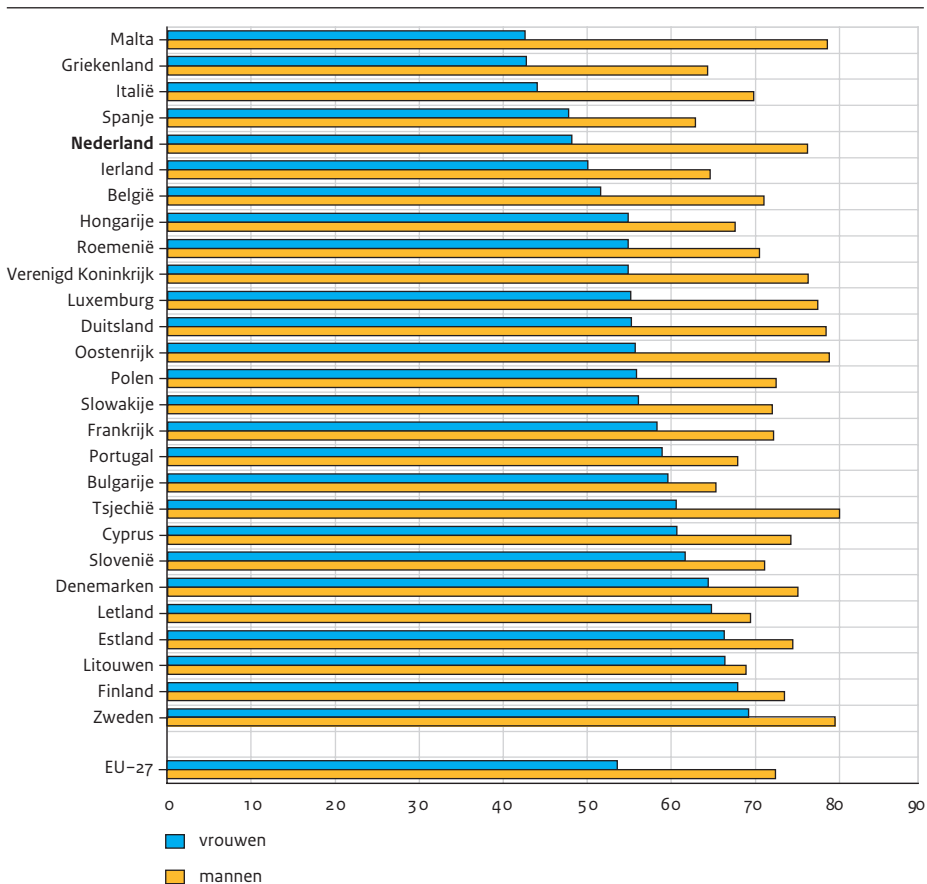
	vrouwen		mannen	
	arbeidsdeelname	wv. deeltijdwerk ^a	arbeidsdeelname	wv. deeltijdwerk ^a
Zweden	76,8	39,6	81,9	14,6
Finland	72,5	20,1	75,5	10,3
Denemarken	72,2	36,4	78,6	16,0
Nederland	71,9	77,0	82,5	26,4
Duitsland	71,5	45,6	81,8	10,5
Oostenrijk	70,3	44,9	80,9	9,0
Estland	69,3	14,9	75,2	5,8
Verenigd Koninkrijk	68,4	43,3	80,0	13,3
Litouwen	67,9	11,3	69,1	7,5
Letland	66,4	11,6	70,0	7,1
Frankrijk	65,0	30,2	73,8	6,9
Cyprus	64,8	13,7	76,1	8,0
Slovenië	64,6	13,1	71,8	7,0
Luxemburg	64,1	36,3	78,5	5,4
Portugal	63,1	16,8	69,9	12,1
Tsjechië	62,5	9,5	80,2	2,9
België	61,7	43,6	72,7	9,7
Bulgarije	60,2	2,7	65,8	2,2
Ierland	59,4	35,4	68,1	14,1
Polen	57,5	11,3	72,0	5,2
Slowakije	57,3	5,7	72,8	2,9
Hongarije	56,4	9,7	68,1	4,7
Roemenië	56,3	11,1	71,4	9,5
Spanje	54,0	24,5	64,5	6,6
Italië	50,5	31,1	71,6	7,2
Kroatië	50,2	10,0	60,6	7,0
Malta	46,8	26,3	79,0	6,9
Griekenland	45,2	11,9	65,3	4,9
EU-28	62,3	32,5	74,5	9,4

a In procenten van alle werkenden van 15-64 jaar (het cijfer voor Nederland is daarom iets kleiner dan dat in hoofdstuk 4).

Bron: Eurostat (2012)

Figuur 10.3

Arbeidsvolume in fte in de EU als aandeel van de bevolking van 20-64 jaar, 2012 (in procenten)

Bron: EC (2012a)

10.4 Beloning

Flinke beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen

Het reduceren van beloningsverschillen was en is nog steeds een belangrijk aandachtspunt van de Europese Commissie (EC 2013a). Het bruto-uurloon van vrouwen is in vrijwel alle lidstaten van de Europese Unie lager dan dat van mannen. Bij voltijdwerkers zijn de beloningsverschillen in Oostenrijk en Duitsland meer dan 20%. Nederland kent met 16% eveneens een betrekkelijk groot loonverschil. In Italië, België, Polen en Malta zijn de verschillen kleiner dan 5%. In Italië verdient een voltijdwerkende vrouw zelfs meer dan een dito man.³

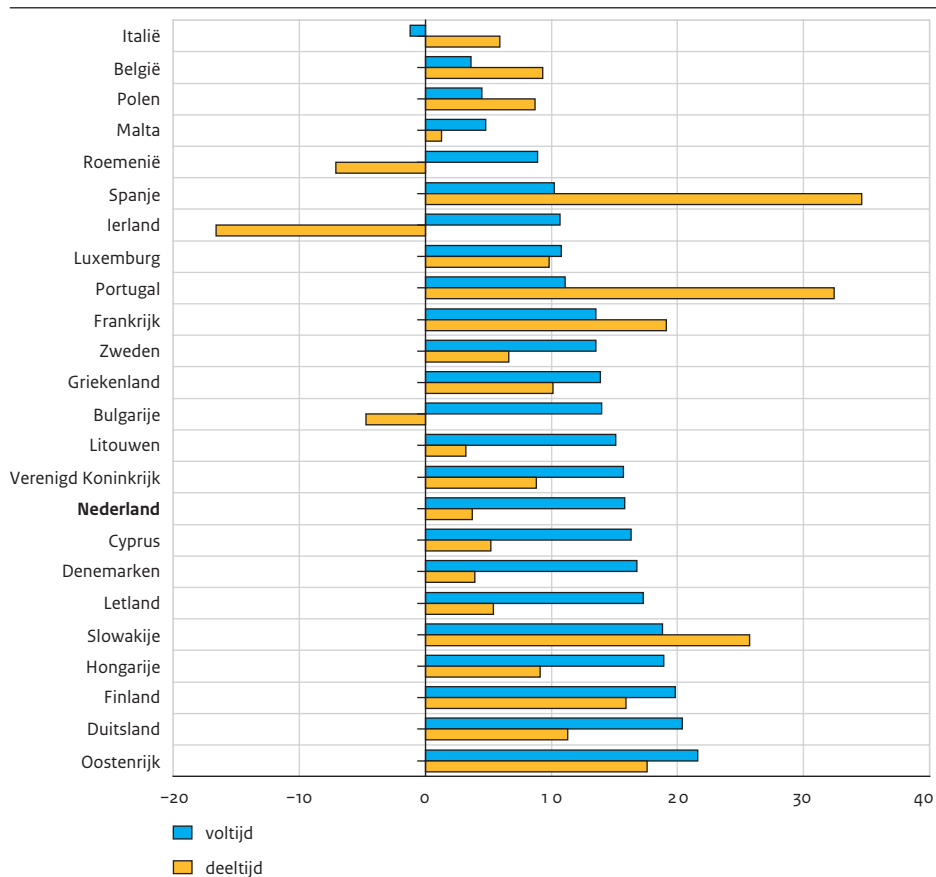
Bij deeltijdwerkers is de loonkloof in sommige lidstaten fors. Zo verdienen vrouwen in Spanje en Portugal ruim 30% minder dan mannen. Ook in Slowakije zijn de sekseverschillen in beloning bij deeltijdwerkers met meer dan 25% relatief groot. Maar in Ierland, Roemenië en Bulgarije zijn deeltijdwerkende vrouwen beter af dan mannen met een deeltijdbaai. Het beloningsverschil tussen vrouwelijke en mannelijke parttimers in Nederland is naar verhouding klein.

Ook behoorlijke pensioenverschillen

Onder meer doordat vrouwen doorgaans minder werken dan mannen en ook minder verdienen, is hun opgebouwde pensioen meestal lager. Pensioenverschillen tussen mannen en vrouwen reflecteren dus deels de sekseverschillen op de arbeidsmarkt.⁴ In de EU-27 was in 2011 het brutopensioen van vrouwen gemiddeld 39% lager dan dat van mannen (EC 2013b). Luxemburg had met 47% het grootste sekseverschil, gevolgd door Duitsland (44%) en het Verenigd Koninkrijk (43%). In Nederland, Cyprus en Frankrijk lag het pensioenverschil rond het Europese gemiddelde. De laagste pensioenverschillen werden gevonden in de Oost-Europese landen: Letland (9%), Slowakije (8%) en Estland (4%).

Figuur 10.4

Ongecorrigeerde beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen^a in de EU^b, 2010 (in procenten)^c

a Gemiddeld bruto-uurloon van mannen minus dat van vrouwen gedeeld door het bruto-uurloon van mannen.

b Cijfers van Tsjechië, Estland en Slovenië zijn niet beschikbaar.

c het beloningsverschil is negatief wanneer vrouwen per uur gemiddeld meer verdienen dan mannen.

Bron: Eurostat (2010)

10.5 Tijdsbesteding

Bevordering van een betere *work-life balance* voor vrouwen en mannen is een van de wat minder bekende genderdoelstellingen in het beleid van de Europese Commissie. Naast de arbeidsdeelname en arbeidsduur geeft de tijd besteed aan huishoudelijk werk en zorg voor kinderen inzicht in sekseverschillen op het gebied van *work-life balance*. De verdeling van het onbetaalde werk tussen vrouwen en mannen is in de meeste EU-lidstaten behoorlijk ongelijk. Voor de verdeling van het huishoudelijk werk geldt dit nog sterker dan voor de verdeling van de zorg voor kinderen.

Vrouwen in EU besteden drie keer zo vaak tijd aan huishouden dan mannen

Aan huishoudelijk werk besteedt de overgrote meerderheid (70%-80%) van de werkende vrouwen in de EU minstens één uur per dag.⁵ In Nederland geldt dat voor 76% van de vrouwen, net iets onder het Europese gemiddelde (77%). Europese mannen besteden met 24% beduidend minder vaak dan vrouwen tijd aan het huishoudelijk werk, en tussen de lidstaten zijn de variaties nog eens behoorlijk groot: van 8% in Slowakije tot 50% in Zweden. In Nederland doet 36% van de mannen dagelijks iets aan het huishouden. Vergelijken we vrouwen en mannen onderling dan zijn de verschillen in tijdsbesteding aan het huishouden groot, variërend van ruim 20 procentpunten in Zweden tot 70 procentpunten in Portugal.

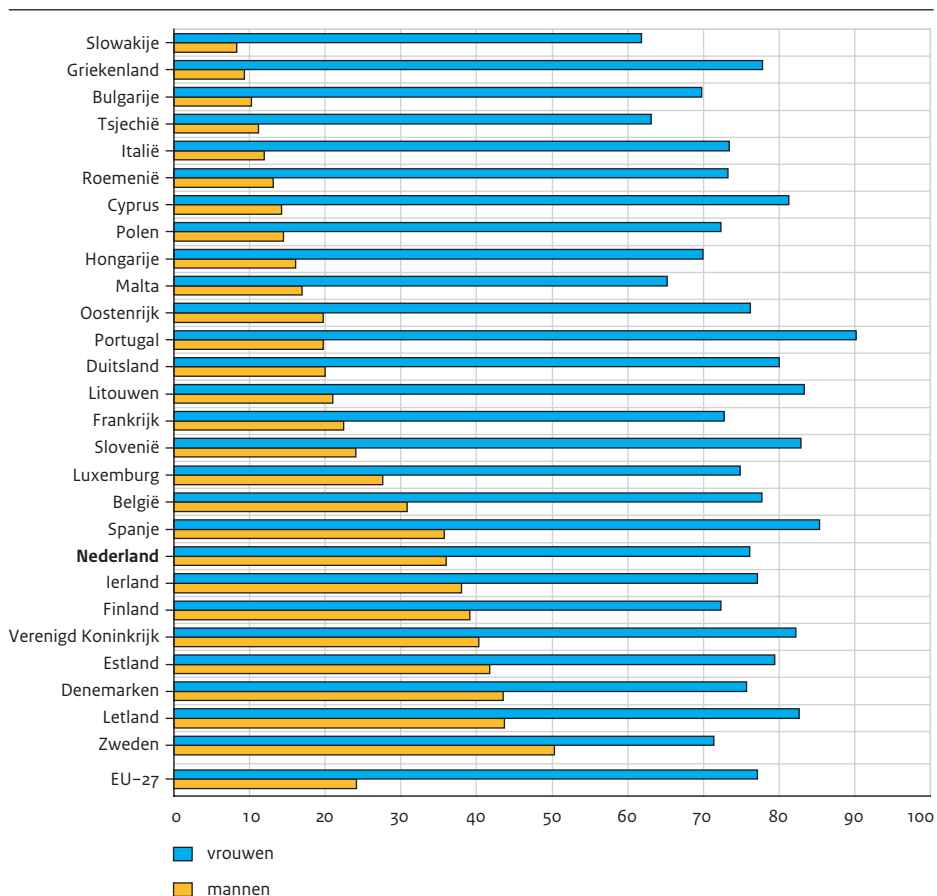
Zorg voor kinderen alleen in Scandinavië vrijwel gelijk verdeeld

Aan de zorg voor kinderen besteedt 40-55% van de werkende vrouwen in de meeste lidstaten dagelijks minimaal een uur tijd. In Cyprus is dat aandeel het grootste (55%), gevolgd door Nederland (52%). In Finland en Zweden is het aandeel vrouwen dat minstens één uur (per dag) met kinderopvang bezig is verreweg het laagst (25% resp. rond 30%). De verschillen in tijdsbesteding in kinderopvang tussen de landen houden verband met verschillen in het gebruik van kinderopvang en andere voorzieningen (verlofregelingen) om arbeid en zorg te combineren (Keuzenkamp 2006).

Het aandeel werkende mannen dat dagelijks voor kinderen zorgt is in alle EU lidstaten lager, en varieert van 12% in Bulgarije tot 42% in Denemarken. Maar de verschillen met vrouwen zijn daar minder groot dan bij het huishoudelijk werk. In de Scandinavische landen zijn de man-vrouwverschillen met 4 procentpunten het kleinst. De sekseverschillen zijn het grootst in Griekenland, Roemenië en Cyprus, namelijk 30 procentpunten.

Figuur 10.5

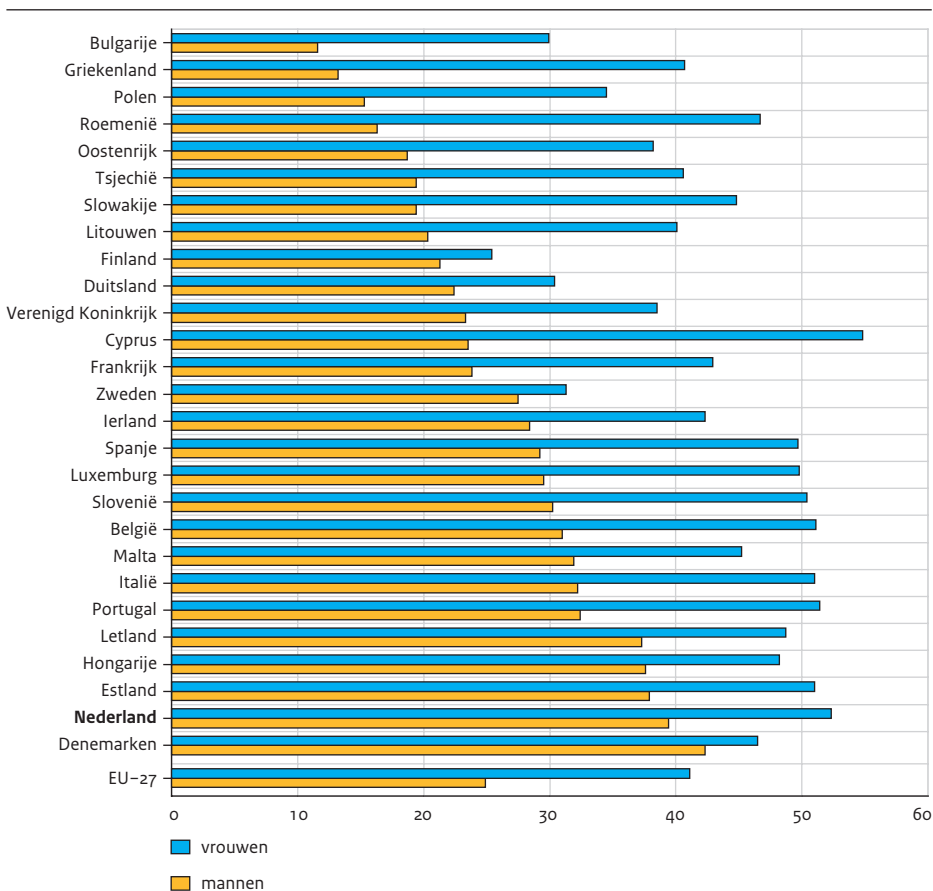
Aandeel vrouwen en mannen dat minstens één uur per dag aan huishoudelijk werk besteedt in de lidstaten van de EU, werkenden van 15 jaar en ouder, 2010 (in procenten)

Bron: Eurofound (2010)

Figuur 10.6

Aandeel vrouwen en mannen dat minstens één uur per dag aan zorg voor kinderen besteedt in de lidstaten van de EU, werkenden van 15 jaar en ouder, 2010 (in procenten)

Bron: Eurofound (2010)

10.6 Macht en besluitvorming

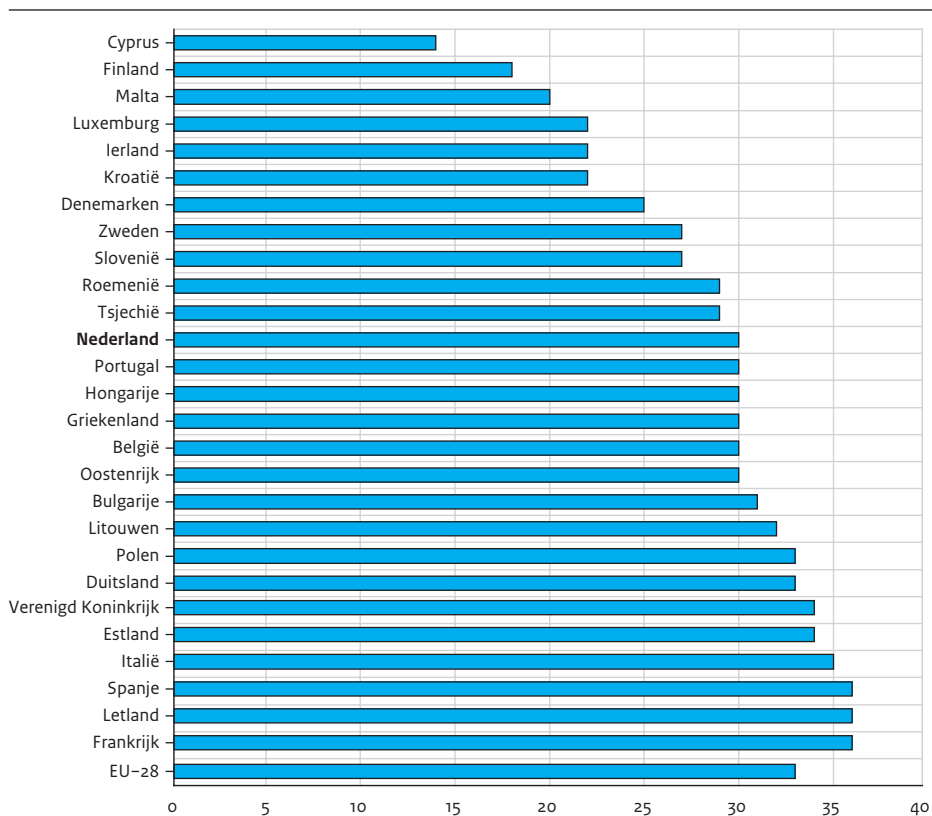
Gelijke deelname en vertegenwoordiging van vrouwen en mannen in economische en politieke besluitvorming is een belangrijke doelstelling van de Europese Commissie (EC 2010, 2011). In 2012 heeft de commissie een concept-richtlijn opgesteld waarin zij een streefcijfer van 40% in 2020 voorstelt voor het aandeel vrouwen in de raad van commissarissen van grote, beursgenoteerde bedrijven in de lidstaten (EC 2012c). De concept-richtlijn wordt gesteund door het Europese Parlement, maar enkele lidstaten hebben bezwaar gemaakt tegen dit streefcijfer. De nieuw aangetreden Europese Commissie is van plan deze richtlijn te gaan invoeren.

Als indicator voor de positie van vrouwen in economische besluitvorming presenteren we hier cijfers over het aandeel vrouwelijke managers in hogere functies, vergelijkbaar met die in paragraaf 6.2. Anders dan in het rapport van EIGE presenteren we hier niet het aandeel vrouwen in topfuncties van beursgenoteerde bedrijven, omdat deze cijfers voor de verschillende landen niet goed vergelijkbaar zijn.⁶

De verschillen tussen de EU-landen in het aandeel vrouwen in hogere managementfuncties zijn betrekkelijk gering. In ongeveer de helft van de landen, waaronder Nederland, bestaat 30% tot ruim 35% van de hogere managers uit vrouwen. Frankrijk, Spanje en Letland tellen het hoogste aandeel managers (36%). Dan zijn er enkele landen waarin vrouwen 25%-30% van de managers uitmaken, waaronder Zweden en Slovenië. Cyprus, Finland en Malta sluiten de rij met aandelen van 14%-20%.

Figuur 10.7

Aandeel vrouwen in hogere managementfuncties in de EU, 2010 (in procenten)

Bron: EC (2012b)

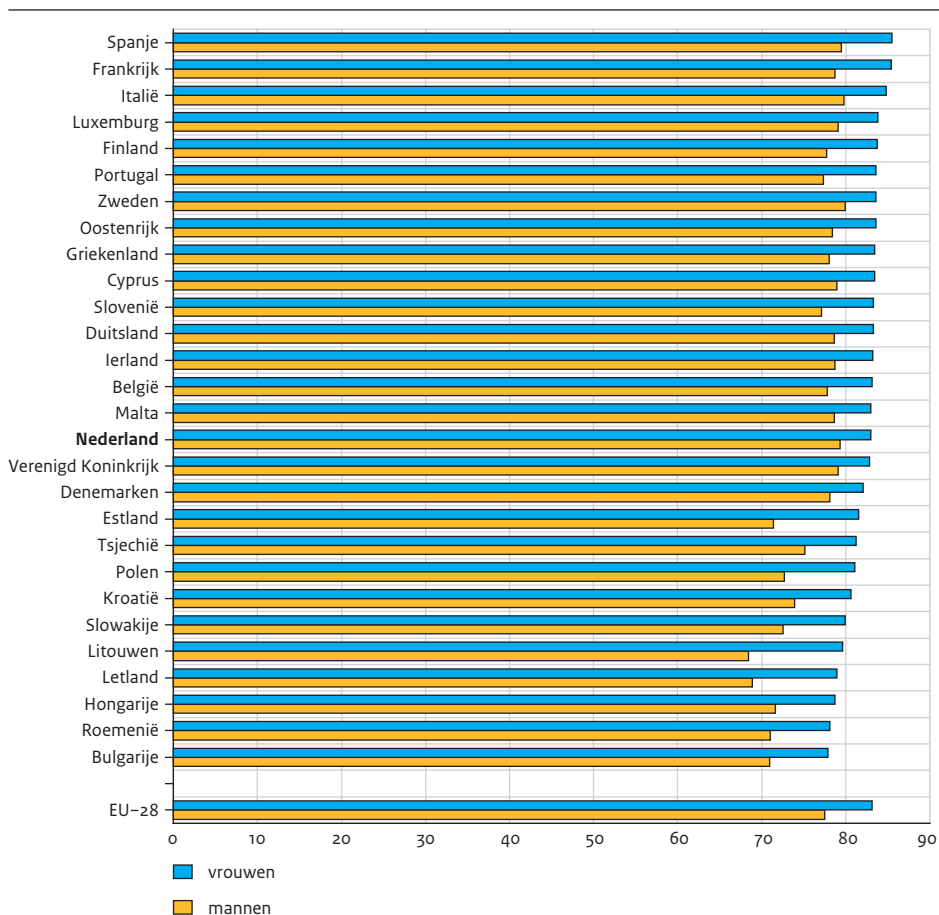
10.7 Gezondheid

(Gezonde) levensverwachting van vrouwen en mannen

In alle EU-landen hebben vrouwen een hogere levensverwachting dan mannen. Ook in Nederland is dat te zien (zie ook hoofdstuk 9). Verschillen zijn er vooral in de mate waarin de levensverwachting van vrouwen die van mannen overtreft. In Nederland, Zweden en het Verenigd Koninkrijk is deze relatief gering (3 jaar). Aan de andere kant van het spectrum zijn de sekseverschillen in levensverwachting veel groter. In Estland, Letland en Litouwen leven vrouwen gemiddeld tien jaar langer dan mannen. Een verklaring hiervoor is de grote alcoholconsumptie van vooral mannen in deze landen (EU 2011; Shield et al. 2012).

Figuur 10.8

Levensverwachting in de EU bij de geboorte, 2012 (in jaren)

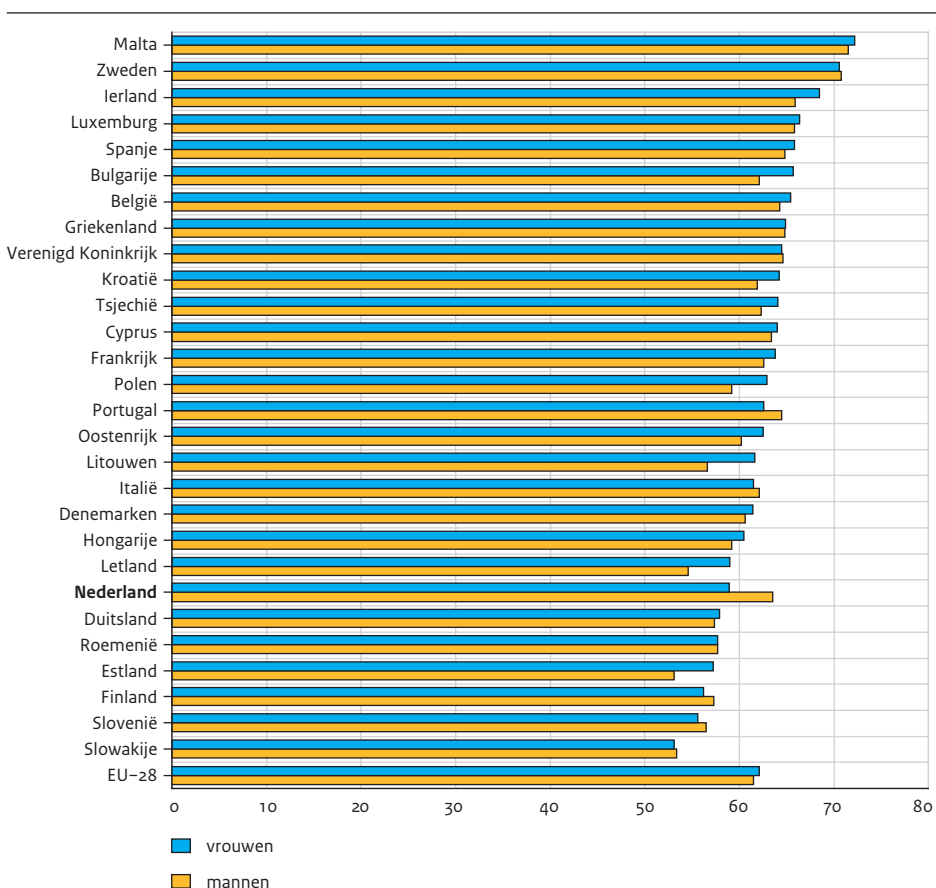

Bron: EC (2014)

Kijken we naar de gezonde levensverwachting, dus het aantal jaren vanaf de geboorte dat in als goed ervaren gezondheid wordt doorgebracht (zie ook hoofdstuk 9), dan wordt het beeld anders. In sommige landen is de gezonde levensverwachting van vrouwen groter dan die van mannen, in andere landen, waaronder Nederland, is die van mannen groter dan die van vrouwen. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn betrekkelijk klein, meestal een à twee jaar.

Figuur 10.9

Gezonde levensverwachting in de EU bij de geboorte, 2012 (in jaren)

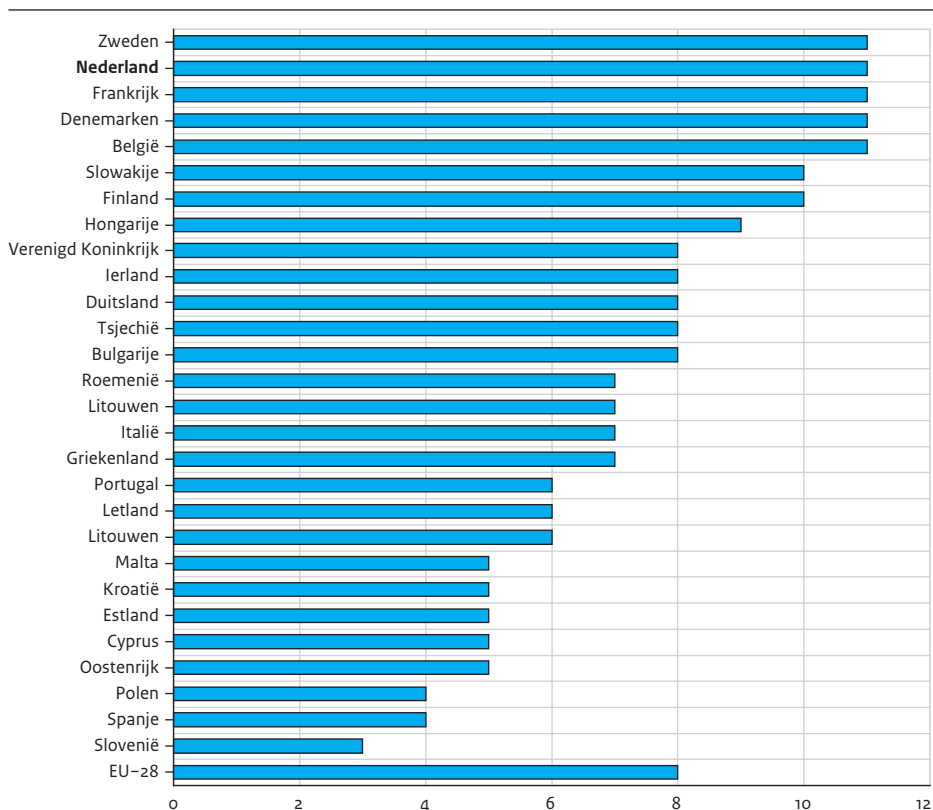
Bron: EC (2014)

10.8 Geweld tegen vrouwen

Sinds 2014 zijn er geharmoniseerde gegevens beschikbaar over geweld tegen vrouwen in de lidstaten van de Europese Unie. De gegevens zijn afkomstig uit een enquête van het Bureau van de Europese Unie voor de grondrechten in Wenen, die in 2012 is gehouden (FRA 2014). In deze enquête hebben vrouwen in Zweden, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk het vaakst (11%) aangegeven dat zij in het afgelopen jaar slachtoffer waren van fysiek en/of seksueel geweld.⁷ In Slovenië, Polen en Spanje rapporteerde het kleinste aandeel vrouwen over geweldservaringen (3%-4%). Het gemiddelde in de EU bedroeg 8%.

Figuur 10.10

Aandeel vrouwen in de EU-landen dat fysiek en/of seksueel geweld heeft meegemaakt in de afgelopen twaalf maanden, 2012 (in procenten)

Bron: FRA (2014)

Het is opmerkelijk dat juist enkele Scandinavische en West-Europese landen relatief veel geweld tegen vrouwen rapporteren. Op andere terreinen scoren deze landen vanuit emancipatieoogpunt juist vaak gunstig. Daarmee is nog niet gezegd dat in deze landen ook daadwerkelijk meer geweld tegen vrouwen plaatsvindt dan in andere landen. Het is ook mogelijk dat de hier gerapporteerde cijfers over geweld deels een reflectie zijn van de bereidheid van slachtoffers om over geweldsincidenten te praten tegenover enquêteurs. Dit kan samenhangen met openheid over en erkenning van huiselijk en seksueel geweld tegen vrouwen. Juist in Scandinavische en West-Europese landen zijn beleid en hulpverlening op dit terrein verder ontwikkeld dan in andere landen. Een ander type verklaring kan zijn dat in landen met een hogere arbeidsdeelname van vrouwen, zij meer risico's lopen op geweld doordat zich op de werkvloer ook geweld kan voordoen, zoals seksuele intimidatie of bedreiging door collega's of klanten (FRA 2014).

10.9 De Gender Equality Index van EIGE

Voor een aantal belangrijke onderwerpen hebben we de posities van vrouwen en mannen in de EU-lidstaten besproken. Maar hoe is nu het totaalbeeld? Een instrument om dit te bepalen is de Gender Equality Index die EIGE in 2013 heeft gepresenteerd (EIGE 2013). Voor de onderwerpen werk (o.a. arbeidsdeelname), geld (loon en inkomen), kennis (onderwijs), tijdsbesteding, macht (o.a. topfuncties) en gezondheid drukt de index de gelijkheid tussen vrouwen en mannen uit. Onderwerpen als geweld en intersectionele verschillen⁸ maken nog geen onderdeel uit van de index, omdat geharmoniseerde data daarvoor tot nu toe ontbraken. In de verbeterde versie van de index, die in 2015 zal verschijnen, zullen deze onderwerpen waarschijnlijk wel zijn opgenomen.

De Gender Equality Index van EIGE is gebaseerd op *verschillen (gaps)* tussen vrouwen en mannen in participatie (of een andere uitkomstvariabele) en op het *niveau* van die participatie.⁹ De scores zijn zo berekend dat een waarde van 100 volledige gelijkheid tussen vrouwen en mannen betekent en een waarde van 0 volledige ongelijkheid. Eerst zijn voor de verschillende domeinen, die op hun beurt weer uit subdomeinen bestaan, de scores berekend. Vervolgens is daarmee de totale index berekend voor de verschillende lidstaten (zie voor details over de berekening van de index: EIGE 2013).

Zweden heeft de hoogste score op de Gender Equality Index, op de voet gevolgd door Denemarken en Finland. Nederland staat op de vierde plaats. Andere West-Europese landen en Slovenië volgen op enige afstand van Nederland. De laagste scores hebben Roemenië en Bulgarije (rond 35), en Griekenland, Italië en Slowakije (rond 40). Gemiddeld komt de EU uit op een score van 54 op de index. In kwantitatieve termen gesteld is de EU daarmee halverwege op de weg naar gendergelijkheid.

Tabel 10.2

Score op de Gender Equality Index en de onderliggende domeinen, landen van de EU, 2010

	index	werk	geld	kennis	tijd	macht	gezondheid
Zweden	74,3	78,6	80,2	66,3	63,9	74,3	93,1
Denemarken	73,6	81,6	79,2	75,1	64,9	60,0	91,8
Finland	73,4	82,0	78,4	67,0	63,8	68,8	89,9
Nederland	69,7	73,1	82,5	65,5	71,3	52,2	94,7
Verenigd Koninkrijk	60,4	76,6	74,3	68,8	43,2	35,2	95,4
België	59,6	66,4	79,3	54,7	45,3	45,2	94,1
Frankrijk	57,1	67,0	75,9	49,4	35,8	50,3	90,6
Slovenië	56,0	69,1	70,2	51,4	49,1	36,0	88,7
Ierland	55,2	71,0	77,0	52,8	53,4	26,5	96,4
Spanje	54,0	61,3	60,7	53,5	33,8	47,2	90,7
Duitsland	51,6	72,5	76,3	44,1	41,6	28,0	89,5
Luxemburg	50,7	66,4	90,9	61,1	48,9	14,7	93,9
Oostenrijk	50,4	73,9	77,9	44,6	40,0	24,3	91,6
Estland	50,0	64,6	49,1	53,0	51,4	27,5	83,8
Tsjechië	44,4	71,6	59,3	37,3	23,2	29,6	89,6
Letland	44,4	54,9	42,0	38,8	35,2	38,6	77,1
Polen	44,1	61,4	52,2	44,0	20,9	34,5	82,6
Litouwen	43,6	61,0	41,5	47,4	24,1	32,1	84,9
Cyprus	42,0	68,7	74,1	52,9	25,3	12,2	91,1
Malta	41,6	55,0	68,2	34,0	37,5	18,7	93,2
Hongarije	41,4	55,9	54,4	35,1	32,5	24,4	83,7
Portugal	41,3	66,2	56,3	30,4	22,4	30,6	84,5
Slowakije	40,9	61,0	68,2	32,1	33,0	18,6	90,8
Italië	40,9	60,6	53,7	35,0	17,8	33,1	85,8
Griekenland	40,0	59,7	63,3	36,7	17,4	24,4	92,4
Bulgarije	37,0	49,9	40,7	32,0	17,3	33,8	84,5
Roemenië	35,3	60,4	39,0	28,8	17,8	24,9	84,0
EU-27	54,0	69,0	68,9	48,9	38,8	38,0	90,1

Bron: EIGE (2013)

10.10 Conclusies

Naar Europese maatstaven is Nederland een bovengemiddeld geëmancipeerd land, althans volgens de Gender Equality Index van EIGE. De sekseverschillen op diverse deelterreinen van werk, geld, kennis, tijdsbesteding, macht en gezondheid zijn volgens de index kleiner dan in de meeste andere EU-lidstaten. Alleen in de Scandinavische lidstaten is op deze terreinen doorgaans meer gelijkheid tussen vrouwen en mannen. Tegelijkertijd zijn er terreinen waar Nederlandse vrouwen minder goed af zijn vergeleken met andere Europese vrouwen. Zo is de deelname van vrouwen aan het hoger onderwijs

in Nederland lager dan gemiddeld. Vooral bètastudies worden naar verhouding weinig gevolgd door vrouwen in Nederland. Verder rapporteren vrouwen in Nederland, en ook in Zweden, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk, veel meer dan in andere EU-lidstaten dat ze slachtoffer zijn geweest van fysiek en/of seksueel geweld. Wel is het internationaal vergelijken van geweld lastig door verschillen in bespreekbaarheid van het onderwerp, wat samen kan hangen met verschillen tussen landen in het gevoerde beleid op dit terrein en met cultuurverschillen. Doordat vrouwen zich bijvoorbeeld belemmerd voelen geweld te melden, kan onderrapportage ontstaan. Diverse initiatieven¹⁰ trachten daarom internationaal vergelijkbare indicatoren op te stellen om slachtofferschap adequaat te meten.

Bezien we de uitkomsten van dit hoofdstuk in het licht van de Europese emancipatie-doelstellingen (gelijke arbeidsdeelname, beloning, aandeel in besluitvorming en work-life balance) dan kunnen we concluderen dat deze voor Europa als geheel nog (lang) niet bereikt zijn. Voor sommige landen (Scandinavische lidstaten) en op sommige deel-terreinen (arbeidsdeelname, tijdsbesteding en kinderopvang) zijn de doelstellingen wel of nagenoeg gerealiseerd. De doelstelling van 75% arbeidsdeelname in 2020 is al gehaald door vrouwen in Zweden en door mannen in twaalf lidstaten, waaronder Nederland. De arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen ligt met 72% net onder dat niveau.

Noten

- 1 Kroatië is sinds 1 januari 2013 lid van de Europese Unie.
- 2 Arbeidsvolume is de hoeveelheid arbeid die is ingezet, uitgedrukt in arbeidsjaren of gewerkte uren. Mensen met een deeltijdbaan tellen mee voor het gedeelte dat ze werken. Wanneer het aandeel van het arbeidsvolume in de bevolking 50% is, betekent dit dat de helft van de potentiële (fulltime) werktijd besteed is aan werk.
- 3 Bij het internationaal vergelijken van beloningsverschillen dient opgemerkt te worden dat uurlonen worden beïnvloed door de manier waarop belasting en sociale zekerheid in de landen zijn vormgegeven.
- 4 Hoewel de huidige generatie 65-plussers doorgaans een andere loopbaan had dan de toekomstige generatie.
- 5 De tijdsbesteding aan huishoudelijk werk is in dit hoofdstuk op een andere wijze gemeten dan in het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) dat in hoofdstuk 5 is gebruikt. Internationale tijdsbestedingsgegevens volgens de methodologie van het TBO zijn wel beschikbaar, maar ze zijn niet actueel (2006) en hebben betrekking op een beperkt aantal Europese landen (zie Cloin et al. 2011). De tijdsbestedingsgegevens van Eurofound, die betrekking hebben op werknemers, zijn in dit hoofdstuk gebruikt om een recente vergelijking van alle EU-landen mogelijk te maken.
- 6 De cijfers over het aandeel vrouwen in topfuncties van beursgenoteerde bedrijven, afkomstig uit de EC-database Women & Men in Decision-Making, zijn gebaseerd op een selectie van de 15 tot 30 grootste beursgenoteerde bedrijven in elk land. Omdat de allergrootste van deze bedrijven lang niet altijd de kleinste aantallen vrouwen in de top hebben, zoals wordt verondersteld, en doordat de grootte van deze bedrijven nogal kan fluctueren, kunnen de landen onderling niet goed worden vergeleken (Lückerath-Rovers 2012). Idealiter zouden we van elk land gegevens willen hebben van vrouwen in de

top van *alle* beursgenoteerde bedrijven, zoals voor Nederland *The Dutch Female Board Index*. Voor andere landen zijn zulke gegevens niet beschikbaar.

- 7 Zie voor de precieze vraagstelling FRA (2014: 38, 40). Deze wijkt af van de vraagstelling in de Veiligheidsmonitor. De uitkomsten voor geweldservaringen van Nederlandse vrouwen in dit hoofdstuk verschillen mede daardoor van die in hoofdstuk 8.
- 8 Intersectionele verschillen zijn sekseverschillen die samengaan met andere sociale verschillen, bijvoorbeeld naar leeftijd, herkomst of sociale klasse.
- 9 Een land met een laag niveau van participatie (op een bepaald domein) en hetzelfde genderverschil als een land met een hoog niveau van participatie krijgt zodoende een lagere score dan het land met het hogere participatieniveau. Door deze systematiek krijgen landen met een hoog welvaartsniveau (Scandinavische en West-Europese landen) een hogere score op de Gender Equality Index dan landen met een laag welvaartsniveau (Oost-Europa). Zouden alleen de genderverschillen in de index worden meegenomen dan ontstaat een ander beeld dan nu (Permanyer 2014).
- 10 Een daarvan is Friends of the Chair group on violence against women indicators (FoC) van de Verenigde Naties: een adviesgroep van de UNSD onder mandaat van de United Nations Statistical Commission, die indicatoren en richtlijnen ontwikkelt om geweld tegen vrouwen te meten. Een ander initiatief is Task Force on Indicators of Gender Equality: een adviesgroep onder mandaat van de United Nations Economic Commission for Europe (UNECE), die indicatoren samenstelt om geweld tegen vrouwen en mannen te meten. Beide initiatieven hebben als uitgangspunt de Beijing Platform for Action (UN 1995).

11 Epiloog

Ans Merens (SCP)

Sinds 2000 brengen het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) eens per twee jaar de Emancipatiemonitor uit. Door het samenbrengen van allerlei gegevens over de positie van vrouwen en mannen op uiteenlopende terreinen wordt een beeld geschetst van het emancipatieproces in Nederland. Daarbij wordt tevens nagegaan in hoeverre de doelstellingen van het emancipatiebeleid zijn gerealiseerd. Voor deze achtste monitor is vooral uitgegaan van de emancipatiebeleidsbrief van minister Bussemaker, coördinerend bewindspersoon voor het emancipatiebeleid, uit 2013 (TK 2012/2013a).

In de samenvatting van deze Emancipatiemonitor worden de belangrijkste uitkomsten per hoofdstuk puntsgewijs weergegeven. In dit hoofdstuk bespreken we eerst de belangrijkste uitkomsten in relatie tot de doelen van het emancipatiebeleid. Daarna sluiten we af met een vooruitblik naar de komende jaren.

11.1 Uitkomsten in relatie tot de doelen van het emancipatiebeleid

De algemene doelstelling van het emancipatiebeleid luidt: ‘het bevorderen van gelijke rechten, kansen, vrijheden en (sociale) verantwoordelijkheden in de Nederlandse samenleving voor vrouwen en mannen’. Deze doelstelling wordt in de beleidsbrief van minister Bussemaker verder geconcretiseerd in een aantal onderliggende speerpunten en doelstellingen. In eerdere beleidsnota’s in de periode 2000-2011 werden ook streefcijfers met precieze percentages voor deelterreinen gehanteerd (TK 2000/2001; TK 2005/2006; TK 2007/2008), maar dit is nu niet meer het geval. Alleen voor het aandeel vrouwen in de ambtelijke top van de rijksoverheid hanteert dit kabinet (opnieuw) een streefcijfer (Regeerakkoord 2012; TK 2012/2013a).

We zullen nu de uitkomsten van deze Emancipatiemonitor bespreken aan de hand van de speerpunten en doelstellingen uit de emancipatiebeleidsbrief (TK 2012/2013a).

Meisjes: van achterstand naar succes in het onderwijs

In de jaren zeventig van de vorige eeuw werd er nog beleid gevoerd om meisjes langer te laten doorleren en daarmee hun achterstand op jongens in te lopen. Sinds eind jaren negentig doen meisjes en vrouwen het beter in het voortgezet en hoger onderwijs dan jongens en mannen, zo is in deze Emancipatiemonitor en eerdere edities gebleken. Jongens nemen minder vaak dan meisjes deel aan de hogere mbo-opleidingen, havo/vwo en het hoger onderwijs. Ze vallen meer uit, doubleren vaker en in het hoger onderwijs doen ze langer over hun studie. Deze man-vrouwverschillen doen zich onder zowel autochtone Nederlanders als migrantengroepen voor.

Overigens is het opleidingsniveau van jongens en mannen in de loop van de tijd niet achteruitgegaan. Hun opleidingsniveau neemt nog steeds toe, maar het opleidingsniveau van meisjes en vrouwen is sneller gestegen.

Voor het eerst in een emancipatiebeleidsbrief is de achterstand van jongens en het succes van meisjes in het onderwijs benoemd als een speerpunt van het beleid (TK 2012/2013a). Er is nog geen concrete aanpak geformuleerd. De minister wil de achterstand van jongens eerst verkennen door nader onderzoek te doen naar de oorzaken hiervan. Uit eerder onderzoek (Driessen en Van Langen 2010) is al wel bekend dat onder meer groepsdruk onder jongens een rol speelt bij hun achterblijvende onderwijsprestaties. Verder wil de minister goede voorbeelden verzamelen van scholen die erin slagen jongens (en meisjes) bij de les te houden.

Arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van vrouwen gelijk gebleven

De arbeidsdeelname van vrouwen (zowel in personen als in uren) en hun economische zelfstandigheid zijn in de afgelopen jaren gelijk gebleven (64% resp. 53%). De in het beleid nagestreefde vergroting van arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van vrouwen is dus niet gerealiseerd. Het verschil tussen vrouwen en mannen is wel kleiner geworden, want bij de mannen is de arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid gedaald. Dat komt doordat de economische crisis bij mannen tot nu toe tot veel meer werkloosheid heeft geleid dan bij vrouwen, aangezien mannen relatief vaak in conjunctuurgevoelige sectoren (bouw, industrie) werken.

Vergeleken met eerdere crises kan het als winst worden beschouwd dat vrouwen tegenwoordig niet meer zo snel ontslagen worden of zichzelf terugtrekken uit de arbeidsmarkt. De zogenoemde ‘klapstoeltheorie’ van de jaren tachtig gaat dus niet meer op. Volgens die theorie fungeerden vrouwen als flexibel reservoir van de arbeidsmarkt, kortom als klapstoelen die neergezet konden worden als het goed ging, maar weer snel ingeklapt konden worden als het slecht ging.

Voor migrantenvrouwen (en -mannen) gaat deze theorie wellicht (nog) wel op.

Hun arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid zijn in de afgelopen jaren, net als in eerdere crises, afgenomen doordat hun werkloosheid is opgelopen (zie ook Huijnk et al. 2014).

Internationaal gezien is de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen (in personen) relatief hoog. Vergelijken we het arbeidsvolume (waarbij de arbeidsdeelname wordt omgerekend in voltijdbanen) dan komt Nederland onder het Europees gemiddelde uit. Dit komt doordat Nederlandse vrouwen relatief vaak (74%) in deeltijd werken.

In het emancipatiebeleid van dit kabinet wordt nadrukkelijk aandacht gevraagd voor beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen als oorzaak voor de relatief lage economische zelfstandigheid van vrouwen. Bedrijven worden opgeroepen om na te gaan of ze de regels voor gelijke beloning juist toepassen. In deze monitor is gebleken dat vrouwen in het bedrijfsleven 20% minder inkomen (per uur) ontvangen dan mannen en dat dit verschil bij de overheid 13% bedraagt. Als rekening wordt gehouden met man-vrouwverschillen in leeftijd, functieniveau en ervaring, verdienen vrouwen per uur 4%-8% minder dan mannen. Deze ‘gecorrigeerde’ beloningsverschillen zijn in de afgelopen jaren bij de overheid afgenomen, maar in het bedrijfsleven gelijk gebleven. De uitkomsten over schoolverlaters in deze monitor laten zien dat beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen zich al voordoen in de eerste (voltijd)baan. Een mogelijke

verklaring voor de beloningsverschillen tussen vrouwen en mannen is dat vrouwen minder vaak (25%) over hun salaris onderhandelen dan mannen (42%).

De belangrijkste verklaring voor de relatief lage economische zelfstandigheid van vrouwen (ten opzichte van mannen) is dat zij weinig uren werken of – wat steeds minder voorkomt – helemaal niet werken. De keuze van vrouwen voor deeltijdwerk heeft als keerzijde dat ze kwetsbaar zijn voor armoede door baanverlies van hun partner of door scheiding. Op nog langere termijn betekent het werken in deeltijd ook een lager pensioen.

De keuze voor een anderhalfverdienersverdeling, zoals die nu vaak gemaakt wordt, leidt door deze voorkeur voor deeltijdwerk niet automatisch tot meer gelijke uitkomsten (in termen van arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid) voor vrouwen en mannen. Er is dus een spanningsveld tussen de algemene emancipatiedoelstelling in termen van gelijke rechten, kansen en vrijheden en de specifiekere doelstelling om de arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van vrouwen te verhogen. Deze discrepantie tussen gelijke kansen en gelijke uitkomsten is al langer aanwezig in het emancipatiebeleid en komt vaak aan de oppervlakte in discussies over emancipatie (zie ook hoofdstuk 1).

Herverdeling van onbetaalde arbeid stagneert

Opvattingen over de ideale arbeidsduur van vaders en moeders en over hun verschillende geschiktheid voor de opvoeding liggen vaak achter de keuzes voor het anderhalfverdienersmodel en de taakverdeling thuis. Vrouwen besteden nog steeds ongeveer twee keer zoveel tijd aan huishouden en kinderopvang als mannen. De bijdrage van mannen aan onbetaalde arbeid (35%) is daarmee al sinds 1995 onveranderd gebleven. Eerder is er in het emancipatiebeleid wel een streefcijfer gehanteerd voor dit aandeel (40%) (TK 2005/2006), maar dit streefcijfer is nooit gehaald. Om de onbetaalde arbeid meer gelijk te verdelen zet het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) in het huidige emancipatiebeleid (in samenwerking met het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW)) in op een betere combineerbaarheid van arbeid en zorg en op een cultuurverandering bij mannen. Of er in de afgelopen jaren een cultuurverandering heeft plaatsgevonden, is op basis van deze Emancipatiemonitor niet vast te stellen. Gezien de onveranderde tijdsbesteding aan onbetaalde arbeid en de traditionele opvattingen over taakverdeling, lijkt er echter weinig verandering op dit terrein plaats te vinden.

Het kabinet hoopt door de uitbreiding van het kraamverlof van twee tot vijf dagen na de geboorte van een kind de betrokkenheid van vaders bij de zorg te stimuleren. Er kan een positief signaal van uitgaan naar zorgende vaders. De uitbreiding van dit verlof is echter beperkt (drie dagen onbetaald) en wordt in mindering gebracht op het ouderschapsverlof. Het is daarom de vraag of deze uitbreiding van het kraamverlof een verandering van de taakverdeling tussen ouders kan bewerkstelligen.

Een betere combineerbaarheid van arbeid en zorg moet volgens het kabinet worden gerealiseerd door flexibel werken, goede en betaalbare kinderopvang en (samen met sociale partners) verruiming van openingstijden van diensten van bedrijven. Flexibel

werken in de zin van tijd- en plaatsafhankelijk werken neemt geleidelijk aan toe. 25% van de vrouwelijke werknemers en 29% van de mannelijke werknemers doet dit regelmatig. Het kan de combinatie van arbeid en zorg vergemakkelijken, maar blijft wel voorbehouden aan een selecte groep van vooral hoogopgeleide werknemers die veel zeggenschap over hun werk hebben. Voor veel lageropgeleide werknemers, of werknemers die aan vaste roosters of openingstijden zijn gebonden en hun werk uitsluitend op de werkplek kunnen doen (zoals winkelpersoneel of werknemers in de zorg), biedt flexibel werken geen soelaas.

In de kinderopvangsector is er in 2012 en 2013 veel onrust geweest door de bezuinigingen op de kinderopvangtoeslag. Het gebruik van formele kinderopvang is teruggelopen en het beroep op informele opvang door grootouders is toegenomen. De kosten van de opvang zijn een belangrijke reden waarom ouders minder of geen opvang gebruiken, op de tweede plaats gevolgd door werkloosheid van een van de ouders. Slechts 2% à 3% van de moeders (en 1% van de vaders) is minder gaan werken omdat ze minder opvang heeft (Portegijs et al. 2014). De vrees dat de korting op de toeslag zou leiden tot een substantiële daling van de arbeidsdeelname van vooral moeders, is dus niet uitgekomen. Voor ouders is het van belang dat zij kunnen rekenen op goede en betaalbare kinderopvang als voorziening om arbeid en zorg te kunnen combineren. Wat dat betreft is het gunstig te noemen dat in 2014 de kinderopvangtoeslag voor ouders met hogere inkomens iets is verhoogd en het maximumuurtarief dat vergoed wordt, omhoog is gegaan.

Betere benutting van talenten

Het kabinet streeft voor het onderwijs en de arbeidsmarkt ook nog naar een ander doel, namelijk het optimaal benutten van de talenten van vrouwen en mannen. Dit wordt geconcretiseerd in het streven naar doorbreking van de seksesegregatie in het onderwijs en naar de doorstroom van vrouwen naar de top. Hierin is de afgelopen jaren wel verandering opgetreden. Steeds meer meisjes en vrouwen kiezen in het voortgezet onderwijs en in het hoger onderwijs voor een richting of opleiding op het gebied van natuur en techniek. Het is niet duidelijk of dit nu komt door jarenlange campagnes van de overheid voor techniek of doordat het in de vernieuwde tweede fase van havo/vwo sinds 2007 makkelijker is geworden om een combinatie van de profielen natuur en techniek en natuur en gezondheid te kiezen.

Het is de vraag of de vermindering van seksesegregatie in het onderwijs ook zal gaan doorwerken op de arbeidsmarkt. Meisjes met een technische opleiding kiezen tot nu toe minder vaak dan jongens met zo'n opleiding voor een technisch beroep (Gelderblom en De Hek 2014).

Om de seksesegregatie in het onderwijs te doorbreken volgt het emancipatiebeleid nu een nieuw spoor door jongens te stimuleren vaker voor de zorg te kiezen. Uit deze monitor blijkt dat meer jongens een opleiding in de zorg volgen dan het aantal meisjes dat een techniekopleiding doet. Het aantal jongens dat voor een zorgopleiding kiest is echter niet toegenomen in de afgelopen jaren. Het beleid om meer jongens en mannen te stimuleren voor de zorg moet nog vorm krijgen. Het plan is dat de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw) en Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) samen met werkgevers en zorgopleidingen wervingsactiviteiten gaan opzetten.

In de doorstroom van vrouwen naar de top in het bedrijfsleven lijkt er de afgelopen jaren sprake van beweging; er is hier een versnelde groei te zien van het aantal vrouwen in topfuncties. Bij de 100 grootste bedrijven in Nederland nam het aandeel vrouwen in topfuncties toe van 10% in 2011 tot 15% in 2013. Hoewel er geen sprake is van een beleidsevaluatie in deze Emancipatiemonitor, kan deze versnelling vermoedelijk niet los worden gezien van de Wet bestuur en toezicht, die in 2013 is ingegaan. Grote vennootschappen moeten een aandeel van 30% vrouwen in de top hebben en als zij daaraan niet voldoen, moeten zij in hun jaarverslag uitleggen waarom niet. Hoewel niet alle grote bedrijven onder de werkingssfeer van de Wet bestuur en toezicht vallen, kan de invoering van deze wet wel een olievlekwerking teweegbrengen. Met andere woorden, ook bedrijven die niet onder de wet vallen, kunnen worden geprikkeld om zich (intensiever) met diversiteitsbeleid bezig te houden. Bij de bedrijven die wel aan de wet moeten voldoen, is in 2013 een lichte stijging van het aandeel vrouwen in de top gerealiseerd. Die stijging kan echter op het conto worden geschreven van 10% van deze bedrijven (Henderikse en Pouwels 2014). Er is dus nog veel ruimte voor verbetering, ook omdat blijkt dat bedrijven bij benoemingen kansen hebben laten liggen door de voordracht van een vrouw niet in overweging te nemen.

Bij de rijksoverheid steeg het aandeel vrouwen in de ambtelijke top van 26% in 2012 naar 28% in 2014. Als deze trend zich doorzet, zou het streefcijfer van 30% in 2017 haalbaar moeten zijn. In de ambtelijke top van de rijksoverheid is al langer (vanaf 2006) sprake van een substantiële stijging van het aandeel vrouwen. De inspanningen van de Algemene Bestuursdienst om expliciet aandacht te geven aan voldoende aantallen vrouwen in de werving en selectie en in de instroom van kandidatenprogramma's lijken vruchten af te werpen.

Geweld tegen vrouwen lijkt af te nemen

Voor het speerpunt vergroting van de veiligheid van meisjes en vrouwen is het minder eenvoudig om te bepalen of deze is gerealiseerd. Omdat het om gevoelige kwesties gaat, komen niet alle geweldsincidenten naar buiten en ontbreekt een totaalbeeld van de omvang van het geweld. Zeker bij geweld in huiselijke kring, waarmee relatief veel vrouwen te maken krijgen, blijven veel incidenten verborgen achter gesloten deuren. Om het geweld tegen vrouwen zo goed mogelijk in kaart te brengen hebben we in deze monitor verschillende bronnen gebruikt. Afgaande op registraties van de politie is er, net als in eerdere jaren, sprake van een afnemend aantal gevallen van mishandeling, bedreiging en seksueel geweld. Vooral het aantal geregistreerde verkrachtingen nam af, waarvan vrijwel alleen vrouwen slachtoffer zijn. Op basis van het geweld dat slachtoffers zelf rapporteren, zien we alleen bij vrouwen een lichte afname en bij mannen een stabilisatie. Dat de politiecijfers een sterkere afname laten zien dan de slachtofferenquêtes, kan deels worden verklaard doordat in zelfrapportages ook lichtere incidenten kunnen worden meegerekend, waarvan lang niet altijd bij de politie aangifte wordt gedaan. Wat betreft de bekende gevallen van slachtofferschap is er dus voorzichtige verbetering gerealiseerd van de veiligheid van meisjes en vrouwen.

Sommige vormen van geweld komen echter maar moeizaam aan het licht. Vrouwen worden veel vaker dan mannen slachtoffer van geweld in huiselijke kring of van andere

vormen van verborgen geweld, zoals eengerelateerd geweld en gedwongen prostitutie. Mannen zijn vaker slachtoffer van (deels willekeurige) mishandeling en bedreiging buitenshuis. Vanwege de structurele dwang en de grote gevoeligheid van geweld in afhankelijkheidsrelaties komt slechts een deel van de gevallen terecht in de gegevens in slachtofferenquêtes en politieregistraties. Daarom valt over de omvang en ontwikkeling van bijvoorbeeld eengerelateerd geweld, huwelijksdwang, mensenhandel en loverboys moeilijk met zekerheid iets te zeggen. De signalering en registratie van deze vormen van verborgen geweld zijn nog volop in ontwikkeling, waardoor een toename van het aantal meldingen voorlopig vermoedelijk beschouwd mag worden als een teken van toegenomen bewustzijn en verbeterde samenwerking tussen opsporings- en hulpverlenende instanties.

Op weg naar een genderbewuste gezondheidszorg?

Gezondheid is een nieuw thema in het emancipatiebeleid van het ministerie van ocw, dat nog verder verkend moet worden. Aanleiding voor toevoeging van dit thema zijn nieuwe inzichten vanuit de wetenschap dat veel ziekten bij vrouwen en mannen een ander verloop hebben, dat vrouwen en mannen een ander ziektegedrag vertonen en dat de gezondheidszorg vermoedelijk nog niet goed is ingespeeld op deze verschillen. De uitkomsten over gezondheid in deze Emancipatiemonitor laten allerlei verschillen zien in gezondheid en zorggebruik. Vrouwen leven langer dan mannen, maar hebben vaker (langdurige) ziekten, aandoeningen en beperkingen. Ze bezoeken vaker een arts en gebruiken meer medicijnen. Mannen hebben in veel opzichten een ongezondere leefstijl dan vrouwen (ze roken en drinken vaker en hebben vaker matig overgewicht). Deze verschillen zijn (nog) lang niet altijd te verklaren. Voor zover dat wel het geval is, is vaak sprake van een ingewikkeld samenspel van biologische, sociale en psychische verschillen. Zo kan de langere levensverwachting van vrouwen en het tegelijk vaker voorkomen van ziekten en aandoeningen deels worden verklaard door verschillend rookgedrag van vrouwen en mannen. Dat mannen vroeger (veel) meer rookten dan vrouwen heeft decennia later nog effecten op een hogere sterfte aan (long)kanker en sommige hart- en vaatziekten. Voor een ander deel zijn er ook biologische verklaringen voor de lange levensverwachting van vrouwen. Zo zijn er recent voorzichtige aanwijzingen dat het immuunsysteem van vrouwen minder snel veroudert dan dat van mannen. De minder goede gezondheid van vrouwen heeft een negatief effect op hun arbeidsparticipatie, vooral bij migrantenvrouwen, zo blijkt uit een literatuurstudie die voor deze Emancipatiemonitor is verricht. Omgekeerd heeft het werk van vrouwen in bepaalde opzichten minder gunstige kenmerken dan het werk van mannen (minder autonomie, minder leidinggeven, meer ervaringen met intimidatie en geweld). Dit kan naast andere factoren een verklaring vormen voor het (iets) hogere ziekteverzuim van vrouwen dan van mannen.

Minister Bussemaker streeft samen met andere relevante partijen naar een genderbewuste gezondheidszorg. Daarin wordt rekening gehouden met verschillen tussen mannen en vrouwen, niet alleen in de manier waarop ziekten en klachten zich voordoen, maar ook in de manier waarop mannen en vrouwen deze presenteren en ermee

omgaan. Onbekendheid bij artsen en vrouwen zelf over het feit dat hartinfarcten bij vrouwen zich vaak minder duidelijk voordoen dan bij mannen is een bekend voorbeeld van deze verschillen (Maas en Wittekoek 2013). Omgekeerd zijn er ook ziekten en aandoeningen die bij mannen niet of laat worden gediagnosticeerd. Er is veel kennis beschikbaar over dergelijke verschillen. Het is nu van belang dat er in de medische opleidingen en ook in de bijscholing voor al werkzame artsen aandacht wordt besteed aan kennis over gender-en sekseverschillen.

Een nadere blik op het emancipatiebeleid

Het voorgaande laat zien dat op sommige terreinen de doelen niet zijn gerealiseerd, en op andere terreinen deels wel. Daarbij is niet altijd duidelijk wat het einddoel zou moeten zijn, omdat streefcijfers ontbreken. Verder kan worden geconstateerd dat op sommige terreinen geen doelen meer zijn geformuleerd. In eerdere jaren werden voor vergroting van de politieke participatie van vrouwen allerlei streefcijfers gehanteerd. Op landelijk niveau is de politieke participatie van vrouwen in de afgelopen tien jaar toegenomen, maar op het provinciale en lokale niveau is er niet of in lichte mate sprake van groei en participeren nog relatief weinig vrouwen, zo blijkt uit recente cijfers (Orobio de Castro et al. 2014). Overwogen zou kunnen worden om voor politieke participatie weer opnieuw doelstellingen in het emancipatiebeleid te formuleren.

De Emancipatiemonitor is niet bedoeld als beleidsevaluatie. Wel kan de vraag worden gesteld hoe het komt dat belangrijke doelen als vergroting van de arbeidsdeelname en economische zelfstandigheid van vrouwen niet zijn gerealiseerd. Een voor de hand liggende verklaring is de economische crisis: er zijn te weinig banen beschikbaar voor iedereen die zou willen en kunnen werken. Een andere, mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de ingezette maatregelen niet het beoogde effect hebben. Uit de emancipatiebeleidsbrief van minister Bussemaker blijkt dat niet op elk terrein maatregelen worden genomen. Voor terreinen die in een verkennende fase zitten (verschillen tussen meisjes en jongens in het onderwijs, gender en gezondheid) is dat begrijpelijk. Bij andere terreinen valt op dat de eigen projecten van het ministerie van o.c.w. voor vrouwen-emancipatie de afgelopen jaren vrij kleinschalig zijn geweest of werden uitbesteed aan externen (dit geldt voor projecten zoals het Charter Talent naar de Top, en Bèta en Techniek). Verder werkt o.c.w. veel samen met andere ministeries of andere partijen, vooral gemeenten, of wordt erop vertrouwd dat werkgevers actie ondernemen (bijv. door aanpassing van openingstijden of het mogelijk maken van flexibel werken). Het ligt voor de hand dat o.c.w. als coördinerend ministerie voor het emancipatiebeleid samenwerking zoekt met andere directies binnen het eigen ministerie en andere, verwante ministeries zoals szw, vws en Veiligheid en Justitie (V&J). De samenwerking met gemeenten wordt vooral gezocht omdat binnen gemeenten makkelijker contact met de doelgroep gelegd kan worden en om maatwerk te bieden. Bij het programma Eigen Kracht werven de gemeenten zelf laagopgeleide vrouwen voor de bijeenkomsten van het programma. Het nadeel van het laten uitvoeren van maatregelen door anderen dan het ministerie zelf is dat er minder controle is op de manier waarop de maatregelen worden uitgevoerd en op de mate waarin de doelen worden bereikt. Ook kunnen gemeenten onderling zelf

nogal verschillen in de wijze waarop ze zo'n maatregel of project uitvoeren, zo blijkt bijvoorbeeld uit de evaluatie van het programma Eigen Kracht (Van der Horst et al. 2014).

11.2 Vooruitblik

Wat kunnen we de komende jaren verwachten van het verloop van het emancipatieproces? Het lijkt erop dat het einde van de economische crisis in zicht is. Het consumentenvertrouwen is toegenomen en de woning- en arbeidsmarkt herstellen zich (CBS 2014e). Voor mannen zal dit vermoedelijk betekenen dat hun werkloosheid (verder) zal afnemen, want zij werken vooral in sectoren die als eerste van economisch herstel profiteren. Voor vrouwen betekende een economische teruggang of crisis in de afgelopen tien jaar vaak een stagnatie van hun (netto)arbeidsdeelname (zie Portegijs et al. 2006). Bij economisch herstel ging de structurele trend van een stijgende arbeidsdeelname weer verder. De brutoarbeidsdeelname van vrouwen, dus het aandeel vrouwen dat werkt en werk zoekt, is in de huidige crisis wel toegenomen. De bereidheid van vrouwen om te werken is dus niet teruggelopen.

In de gezondheidszorg, en in mindere mate bij de overheid, vallen echter sinds 2012 ontslagen als gevolg van bezuinigingen. In het afgelopen jaar zijn er in de gezondheidszorg al 35.000 banen verloren gegaan, vooral in de thuiszorg (CBS 2014e). De verwachting is dat er in de komende jaren nog meer banen zullen verdwijnen. Bezuinigingen op de uitgaven voor de AWBZ en onzekerheid over de manier waarop gemeenten de nieuwe taken voor jeugdzorg en de Wmo (Wet maatschappelijke ondersteuning) per 1 januari 2015 zullen gaan uitvoeren, zijn daarvoor de voornaamste redenen. Omdat in de gezondheidszorg relatief veel vrouwen (ruim 80% van de werknemers) werkzaam zijn, kunnen deze bezuinigingen leiden tot een toename van de werkloosheid onder vrouwen. De arbeidsdeelname van vrouwen zal door bezuinigingen dus kunnen teruggelopen.

Langer doorwerken

Een andere ontwikkeling op de arbeidsmarkt voor de komende jaren vormt de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd en de (al eerder begonnen) afschaffing van de meeste prepensioenregelingen. Oudere werknemers moeten dus langer doorwerken. De arbeidsdeelname van deze groep is in de afgelopen tien jaar al gestegen. Het is van belang dat oudere werknemers zonder al te veel problemen hun pensioen kunnen halen. Voor vrouwelijke werknemers geldt dat wellicht nog sterker dan voor mannelijke werknemers. Vrouwen hebben immers vaker last van ziekten en beperkingen en verzuimen iets vaker dan mannen. Er zijn aanwijzingen dat oudere, vrouwelijke, hoogopgeleide werknemers met gezondheidsproblemen aan het werk proberen te blijven door korter te (gaan) werken (Verdonk et al. 2010). Anderen lukt dit echter niet; zij vallen uit en keren dan niet meer terug in het arbeidsproces.

De participatiesamenleving als risico?

De overheid doet niet alleen een beroep op burgers om langer door te werken, zij verwacht ook dat burgers meer mantelzorg en vrijwilligerswerk gaan verrichten. Onder het motto van de participatiesamenleving wil de overheid dat iedereen die dat kan, verant-

woordelijkheid neemt voor zijn of haar eigen leven en omgeving, terwijl de overheid daar geen of slechts een faciliterende rol bij speelt. In het streven naar een participatiesamenleving biedt de overheid meer ruimte aan eigen initiatieven van burgers en kan zij tegelijkertijd besparen op de toenemende overheidsuitgaven.

Tot nu toe verlenen vrouwen, vooral van 45 jaar en ouder, (iets) vaker mantelzorg dan mannen en geven zij meer mantelzorg aan personen buiten het eigen huishouden (De Boer en Keuzenkamp 2009). Uit deze Emancipatiemonitor bleek dat iets meer vrouwen (83%) dan mannen (79%) (volgens eigen zeggen) bereid zijn zo nodig mantelzorg te verlenen aan een ziek familielid. Gezien deze verschillen en de grotere deelname van vrouwen aan vrijwilligerswerk in de zorg, bestaat de vrees dat het beroep dat de participatiesamenleving op burgers doet meer op de schouders van vrouwen zal neerkomen dan op die van mannen (Putters 2014). Een deel van de vrouwelijke mantelzorgers heeft ook nog de zorg voor kinderen. In deze monitor bleek dat de meeste vrouwen (en mannen) in eventuele zorgsituaties dit op zouden lossen door op hun vrije tijd te bezuinigen. Bij langer durende zorgsituaties kan dit niet onbeperkt doorgaan en zal een keuze moeten worden gemaakt voor minder werken. Daarnaast kan de druk van de participatiesamenleving meer gezondheidsproblemen geven; vrouwelijke mantelzorgers voelen zich immers al vaker overbelast dan mannelijke mantelzorgers (De Boer en Keuzenkamp 2009). Deze gezondheidsproblemen kunnen de arbeidsdeelname verder onder druk zetten. Het streven naar de participatiesamenleving staat dus op gespannen voet met de vergroting van de arbeidsdeelname van vrouwen die vanuit het emancipatiebeleid wordt nagestreefd, en met de algemene verhoging van de pensioenleeftijd.

Burgers ervaren deze spanning zelf ook (De Klerk et al. 2014) en zij zouden gebaat zijn bij een duidelijke prioriteit vanuit de overheid voor óf meer werken óf meer mantelzorg. Uit een scenariostudie (Sadiraj et al. 2009) werden de gevolgen van deze keuzes duidelijk. In het scenario van vergroting van het aantal arbeidsuren van vrouwen (tot het niveau van de arbeidsduur van mannen) zou er in 2030 10% minder mantelzorg worden verleend. In het scenario van een gelijkblijvende totale arbeidstijd die vrouwen en mannen onderling gelijk verdelen, zou het aantal verleners van mantelzorg met 5% toenemen. Een stijgende arbeidsdeelname van de beroepsbevolking zou volgens deze studie op de lange termijn alleen kunnen worden opgevangen door meer professionele hulp of door verruiming van verlofregelingen.

Wat dat betreft kan de voorgenomen uitbreiding van het kort- en langdurig zorgverlof (TK 2014/2015a) per 1 januari 2015 wellicht enige verlichting geven. Daarmee wordt het onder meer mogelijk verlof op te nemen voor ziekte van anderen dan directe familieleden, zoals vrienden en burens. Het is dan wel van belang dat er voldoende bekendheid aan deze verlofregeling wordt gegeven, dat werkgevers een welwillende houding aan nemen tegenover werknemers met zorgtaken en dat werknemers zelf ook meer initiatief nemen om verlof op te nemen. Tot nu toe maken mantelzorgers immers weinig gebruik van verlofregelingen, mannen nog minder dan vrouwen, en nemen ze hiervoor vaak adv of vakantiedagen op (De Meester en Keuzenkamp 2011).

Summary

Emancipation Monitor 2014

The goal of Dutch emancipation policy is to promote equal rights, equal opportunities, equal liberties and (shared) responsibilities for women and men. In order to achieve this, a number of objectives have been formulated in several areas: labour market participation; educational and career choice; combining work and care tasks; economic independence; pay gap; representation in senior positions; and safety and health. The *Emancipation Monitor* (*Emancipatiemonitor*), which is published every two years, contains a large number of recent statistics on the position of women and men in these areas. The purpose of the *Monitor* is to track the emancipation process in the Netherlands and to investigate whether it is developing in the direction envisaged in the government's emancipation policy.

Key findings

Education

- Relatively few girls are in special primary education or at special schools; wide differences are found between girls and boys especially among disadvantaged pupils with behavioural and concentration problems.
- Girls do significantly less well in the national school tests (CITO) in arithmetic/mathematics; on language, girls score slightly higher than boys.
- Although boys in the final year of primary school achieve slightly better marks in the national school tests, at secondary school girls are overrepresented in the higher tracks of general and senior secondary vocational education.
- The percentage of women going on to higher education has been above 50% for years; the percentage of female first-year students is higher among those of non-Western origin than in the Dutch native population. Among the traditional migrant groups, biggest relative increase in the percentage of female students entering higher education has been among those with a Turkish and Moroccan background.
- The share of women achieving doctorates was just under 50% in the academic year 2012/13, but is still growing. This increase is concentrated particularly in the health care and welfare disciplines.
- Women successfully complete their higher education more often and also more quickly than men.
- As the generations progress, women are gradually making up their educational disadvantage relative to men. In the population aged 25-65 years, women are already almost as well educated as men.
- Among young adults (18-25 years), women more often have an initial qualification for the labour market than men. Of the population aged 18-25 who are no longer at school, men of non-Western origin least often have an initial qualification.

- Women of non-Western origin training in the lowest track of senior secondary vocational education drop out of their courses relatively rarely; most of them continue to higher tracks of senior secondary vocational education.
- Six years after dropping out of the education system, the gaps between girls and boys of non-Western origin have only widened. The number of girls leaving education prematurely was already lower than that of boys, but those girls who do drop out return to school later more often than their male counterparts. They also more often attain an initial qualification.
- Girls differ from boys in their choice of educational discipline, but at all educational levels the difference in choice of discipline narrows to a greater or lesser extent. Sex segregation in education is still greatest in pre-vocational and senior secondary vocational education.
- The percentage of female students studying science and technology subjects at universities of applied sciences has increased.
- The percentage of men opting for a course of study in the care sector is higher than the share of women choosing science subjects, especially at university level. There is little difference here between Dutch natives and students of non-Western origin.
- After leaving education with a senior secondary vocational, higher professional education or university qualification, the share of women in full-time employment is much lower than that of men. The gap between higher education graduates is narrower than among those with a senior secondary vocational qualification. The male-female gap among higher education graduates reduces in relative terms for up to two years after graduating.
- Compared with a completed senior secondary vocational education, it pays women more than men to complete a course of higher education. Two years after leaving education, women with a bachelor's degree from a university of applied sciences earn 21% more than women with a senior secondary vocational qualification, while women with a university master's degree earn 46% more; the comparable earnings figures for male graduates are 15% and 37% more, respectively.
- Over the coming years, some traditional 'female' programmes in the care and education sectors appear to offer a slightly better chance of employment than traditional 'male' science and technology courses. Other 'female' programmes in the sociocultural sector offer poorer job prospects than science and technology courses.

Paid employment

- Although the situation on the labour market has deteriorated in recent years, women managed to maintain their position during the crisis. The net labour participation rate of women aged 20-64 years has remained stable since 2009, at 64%. The percentage of men working at least 12 hours per week fell slightly over the same period, from 81% in 2009 to 78% in 2013.
- The net labour participation rate of young mothers living with a partner remained unchanged between 2011 and 2013, whereas among young fathers with a partner it fell slightly. Mothers with a partner and children aged over 18 were more often in work in

2013 than in 2011, as were older women without children (at home). By contrast, the labour participation rate of younger women declined.

- Only highly educated women were employed for at least 12 hours per week more often in 2013 than in 2011. The labour participation rate of low-educated women – 33% among women with no more than primary education – is relatively low, as it is among Turkish and Moroccan women (at around 40%). Moreover, the participation rate fell among Turkish women in particular, though also among women of Moroccan and Surinamese origin.
- The gross labour participation rate of women aged 20-64 years continued to rise during the crisis, reaching 70% in 2013. The percentage for men has been around 84% for several years.
- Almost three-quarters of women with a job for at least one hour per week work part-time. Higher-educated women are most often employed for a minimum of 28 hours per week.
- The average working week of women in employment remained stable at 26.4 hours; men's working hours reduced slightly compared with 2011, to 37.6 hours. Mothers with a partner work the fewest hours, young women with a partner and no children the most. Among men, fathers with a partner have the longest working week.
- Working women more often have a permanent employment contract than men. By contrast, self-employed men account for a larger share of the working labour force. The number of self-employed workers of both sexes grew during the crisis, while the percentage of flexiworkers remained more or less constant.
- Women make up 45% of the working labour force. Health care, in particular, is a 'female' sector, with eight out of ten employees being women. The same applies to a lesser extent for education and the hospitality industry.
- Women say they enjoy their work just as often as men, and attach as much or even more importance to paid work because of the personal development, contacts with colleagues and social utility it brings. They are less ambitious for a higher/senior position and in particular are less often willing to work full-time; three-quarters of women with a family would rather not work full-time, compared with a third of men. Women with a partner, in particular, are less often focused on a career.
- Female unemployment stands at 7.9%, while 7.8% of men are unemployed. During the crisis, the male unemployment rate rose faster, so that the traditional gender differential had virtually disappeared in 2013.
- Women are in receipt of social assistance benefits slightly more often than men. The percentage is particularly high among single mothers, at over 20%.
- Illness or incapacity for work is the main reason for both men and women being unwilling or unable to work. Looking after children or family is cited less and less often by women: compared with ten years ago, the number of women who are unable or unwilling to work due to care tasks has halved. Men rarely cite looking after children or family as a reason for being unwilling or unable to work.

Combining work and care tasks

- Dutch women spend much more time on the household and looking after children and much less time on paid work than men. The contribution made by men to care tasks in the home did not increase in the period 2005-2011. Overall, Dutch men spent more time in total than women on obligations in general (education, paid work, household and childcare) in 2011.
- The combination of full-time and part-time work is most common among working couples with young children (54% in 2013). This percentage increased particularly between 2003 and 2009, at the expense of the breadwinner model in which one person (usually the man) works full-time and the other (usually the woman) takes on the care tasks in the home. Where couples have no children, both partners frequently work full-time (36%) or opt for the full-time/part-time combination (34%).
- Relatively many more women (47%) than men (16%) expect that their chances on the labour market will decrease when they have a baby.
- Women increasingly maintain the same number of working hours after the birth of their first child. This percentage rose from 54% to 58% between 2011 and 2013, while the percentage of women reducing their working hours fell from 35% to 31%. Fewer than one in ten women give up work after having their first child.
- Almost 45% of working women without children have a full-time job. Just under a quarter of women who have just had their first child are also working full-time, though the majority have a large or fairly large part-time job (20-35 hours). Once the child reaches the age of one year, their mothers most commonly work 20-28 hours per week.
- The use of formal childcare facilities (day nursery, out-of-school care or host parents) has declined since 2011, while the percentage of children aged up to 4 years being looked after by family or friends has increased. The day nursery is still the main form of childcare for working parents with children aged up to 4 years. Formal childcare is most used by families with a highly educated mother, being the primary form of care in 56% of cases compared with 35% and 23%, respectively, for mothers with an intermediate and a low education level.
- Mothers take parental leave more often than fathers (57% versus 23%). The percentage of mothers taking this leave also rose between 2011 and 2013, while the share of fathers taking it fell.
- Long-term care leave is rarely used by either women or men.
- Over a fifth of women and 42% of men think women are more suited to bringing up children than men.
- A majority of the population think working for two or three days a week is ideal for women with young children, and three or four days for mothers with school-age children. For fathers, 42% of the population think a job for four days a week is ideal and almost a third think this should be a full-time job. Working four or five days a week is seen as the ideal for fathers of school-aged children.

- Fathers are more often satisfied with their working hours than mothers, especially if the children are older. If the youngest child is at primary school, there are three or four mothers who wish to increase their working hours for every father wishing to do so.
- A minority of the population (around 30%) approve of childcare in a day nursery for young children (up to 2 years old). Childcare for toddlers is the most widely accepted (63%). A smaller percentage (just over 45%) approve of out-of-school care.
- A proportion of women and men working part-time or not working would like to increase their working hours provided certain conditions are met, in particular flexible working hours and the ability to work from home.
- Women are willing to provide informal care to sick family members slightly more often than men (83% versus 79%), and are also more often actually doing so (32% versus 28%). Women and men would mainly have to give up free time if they were to provide informal care.

Senior positions

- The share of women in management positions in senior and academic occupations stood at 30% in 2011. This is less than the total share of women in senior and academic professions (44%). In 2012, 29% of all supervisors were women.
- Women are overrepresented in senior/academic positions in the health care and education sectors. In the other sectors, however, women are underrepresented in these posts, as well as in management positions.
- The percentage of women at the top of the 100 largest companies in the Netherlands increased from 10% in 2011 to 15% in 2013. The percentage at the 5,000 largest companies rose from 6% to 11% over the same period.
- There are more women in senior positions in the non-profit sector than in the business sector: 33% in the socioeconomic sector, 35% in the care and welfare sector and 30% in civil-society organisations.
- The proportion of female senior and top civil servants rose from 26% in 2010 to 28% in 2014. This means that the target of 30% by 2017 has almost been achieved.
- The percentage of female professors rose from 13% in 2010 to 16% in 2012.

Income

- Women with their own income earned an average of 22,800 euros in 2013, just under 60% of what men earned (38,300 euros) – the same discrepancy as two years earlier. The income differential between fathers and mothers is wider, though has narrowed.
- Women earned just over 80% of the gross male hourly wage on average in 2012. After controlling for differences in factors such as work experience, education level and management positions, a pay gap of 4% remains in the public sector and 8% in the private sector. The (adjusted) pay gap is smallest among young people aged up to 30 years.

- Men negotiate about their salary more often than women (42% versus 25%) when starting a new job. Men also more often ask for a pay rise from their existing employer than women.
- Partly due to the high rate of part-time working, the percentage of economically independent self-employed women is substantially lower than the equivalent percentage of men: 53% versus 73%. After rising sharply between 2003 and 2008, this percentage has remained stable among women. Among men, the percentage fell during the economic crisis.
- Economic independence is highest among young women with a partner and no children, at almost 70%. It is lowest among single mothers with a young child (40%). They are also at the most risk of poverty. Among men, married fathers with young children are most often economically independent (almost 90%).
- Surinamese women are slightly less often economically independent than Dutch native women (53% versus 57%). Relatively few women of Turkish and Moroccan origin (24%) achieve economic independence.
- Economic independence increases with education level. Moreover, the difference in economic independence is smallest between highly educated men and women (9 percentage points).
- Women consider it just as important as men to ensure that their family is financially comfortable. Despite this, they less often have the ambition to progress to a higher salary, and less often have the feeling that they have to work because their income is indispensable. Fewer women than men also consider it important to earn enough themselves to live off. Women with a partner, in particular, are less motivated to have a good income of their own. Among men, having or not having a partner makes virtually no difference.

Violence

- The number of violent offences recorded by the police fell again in 2013. The figure has been falling since 2007.
- The number of recorded sexual offences has fallen continuously since 2005. The number of rapes has fallen particularly sharply, but other sexual offences have also declined. On the other hand, the number of recorded child sex offences has increased.
- According to a victim survey men were more often victims of physical abuse (0.9% versus 0.6%) and threats (1.8% versus 1.2%) than women in 2013. Women were more often victims of sexual violence than men (0.15% versus 0.07%).
- There appears to have been a slight decrease in the number of female victims of violence between 2008 and 2013, whereas the percentage of male victims remained more or less unchanged.
- In almost six out of ten cases of violence against women, the perpetrator was known to them. This applies for just under four out of ten male victims. Sexual violence against women is slightly more often perpetrated by a stranger (52%) than someone they know.

- Physical abuse against women often takes place behind closed doors: in just under three out of ten cases, women were abused by a current or former partner or relative. Physical abuse and threats against women also take place more frequently at home. Men are more likely than women to be victims in the street and in bars, cafes and clubs.
- Women report being victims of violence to the police much more often than men. This applies particularly for physical abuse (64% versus 51%).
- Female employees more often suffer from external aggression than men (e.g. from customers or patients). Men more often face aggression from colleagues and superiors.
- More women, especially young women, feel unsafe than men, both in general and in their own residential neighbourhood.
- The number of reports of domestic violence, human trafficking and sexual exploitation has increased sharply in recent years. Most of the victims in these reports are women. There are no indications that this problem is occurring increasingly frequently; rather, greater alertness and better cooperation between investigative and support agencies has led to an increase in the number of recorded incidents.
- Men and women agree in principle that women should have control over their own sexual behaviour, but men seem less concerned about the precise nature of the circumstances in which they are able to exercise that control. Men are also less critical than women as regards domestic violence against women.

Health

- Women live longer than men on average. In 2013, the life expectancy at birth was 83 years for women versus 79 years for men. On the other hand, women spend those extra years in poorer health.
- Women encounter impairments in their hearing, vision and/or mobility more often than men (just over 15% versus 10%).
- More women than men have a long-term illness or disorder. The three most common disorders among women are migraine/severe headache, high blood pressure and joint wear. High blood pressure is the disorder most frequently reported by men.
- Women with a non-Western background have a physical disability more often and long-term illness or disorder less often than native Dutch women.
- More women than men (13% versus 9%) report psychological problems. Mood, anxiety and eating disorders are more common among women than men, while substance abuse and dependence and behavioural disorders such as ADHD are more common among men.
- Women take more time off sick than men: 4.4% versus 3.6% in 2013. However, sickness absenteeism has fallen among women, in particular, since 2011.
- Women have more contact with their GP, are more often admitted to hospital and more often take medication than men. The most common reasons for visiting the GP are skin complaints and complaints affecting the locomotory system (such as

osteoporosis). Cancer is the most important reason for hospital admission for both women and men.

- More men than women die from cancer. Cardiovascular diseases are just as big a cause of death for women as cancer.
- Women smoke less often than men. More men than women have overweight, but women struggle with obesity more often than men. Non-Western women lead an unhealthier lifestyle than Dutch native women, and are more often obese. They do however smoke less than native Dutch women.
- Women's poorer health has a negative impact on their participation, including in the labour market. Conversely, many women work in jobs with less favourable characteristics than men (with less control and less management responsibility). Alongside other factors, this increases the chance of sickness absenteeism.

Emancipation in European perspective

- More and more women in the Netherlands are going on to higher education, but compared with other EU member states they are underrepresented in science subjects. The percentage of women in the Netherlands following programmes in the science, maths and information technology is 22%, the lowest in the European Union.
- More than seven out of ten women in the Netherlands are in paid work for at least one hour per week. The Scandinavian member states are the only countries with a higher female labour participation rate. Dutch women and men are the European leaders in part-time working: three-quarters of women and a quarter of men in the Netherlands work part-time. The European averages are 33% and 9%, respectively.
- The pay gap between women and men working full-time is relatively wide in the Netherlands, at just over 15%. Among part-time workers, the difference is relatively small (4%).
- The differences between women and men in time spent on the household and child-care are smaller in the Netherlands than in most other EU member states.
- The percentage of female managers in the Netherlands is 30%, slightly under the European average (33%).
- Women in all member states have a higher life expectancy than men. However, European men and women spend roughly the same number of years in good health.
- Women in Sweden, Denmark, the Netherlands, Belgium and France more often report being or having been victims of violence than women in other EU member states.
- Summarising, the Netherlands occupies fourth place in the gender equality rankings (the Gender Equality Index of EIGE) in the European Union. Only the Scandinavian countries, with Sweden at the head, have more equality.

Epilogue

The Epilogue of this *Emancipation Monitor* looks in more depth at the outcomes of this *Monitor* in relation to the objectives of the emancipation policy. The findings suggest that the goal of increasing the labour participation and economic independence of women has not been achieved; both have remained unchanged in recent years. The contribution made by men to unpaid work at home has also not increased. On the other hand, gender segregation in education has declined and the number of women in senior positions has grown substantially.

There appears to have been an improvement in relation to another objective, that of increasing the safety of women. Based on victim reports and police records, there has been a decline in violence against women in recent years.

In the years ahead, the labour participation rate of women is likely to fall due to a (further) increase in female unemployment, largely caused by spending cuts in the health care sector. These spending cuts also mean that the government will be putting more pressure on citizens to (start to) provide informal care and to volunteer. There is a fear that this will fall mainly on the shoulders of (older) women. That is at odds with the commitment to increasing the labour participation rate of women and with the raising of the retirement age.

Literatuur

- Aalst, S. van, en R.H. Johannink (2007). *Eergerelateerd geweld in Nederland. Een onderzoek naar mannelijke slachtoffers: bekend maakt onbemand!* De Bilt: In-pact.
- ABD (2011). *Bouwen aan kwaliteit. Jaarverslag 2010*. Den Haag: bureau Algemene Bestuursdienst.
- ABD (2012). *Jaarverslag 2011*. Den Haag: bureau Algemene Bestuursdienst.
- ABD (2013). *Jaarverslag 2012*. Den Haag: bureau Algemene Bestuursdienst.
- ABD (2014). *Feiten en cijfers 2014 (stand op 30 juni 2014)*. Den Haag: bureau Algemene Bestuursdienst.
- Andriessen, Iris, Henk Fernée en Karin Wittebrood (2014). *Ervaren discriminatie in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Annink, A. en L. den Dulk (2014). *De positie van vrouwelijke zzp'ers in Nederland*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Babcock, L. en S. Laschever (2003). *Women don't ask. Negotiation and the Gender Divide*. Princeton: Princeton University Press.
- Bakker, H. (2005). *Eergerelateerd geweld in Nederland. Een bronnenboek*. Utrecht: TransAct.
- Bakker, K., B. Dankmeyer, M. de Mooij, M. Schulte, J. van der Tillaart en L. Verschuren (2014). *Gelijk loon voor gelijk werk. Recente ontwikkelingen in beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Beer, J. de (2012). Crisis in de economie, crisis in relatie- en gezinsvorming? In: *Bevolkingstrends*. (CBS), november 2012.
- Berger-van Sijl, M., M. Houben-van Herten en L. Voorrips (2014). Diabetes in beeld. In: O. van Hilten, L. Voorrips en A. Boerdam (red.). *Gezondheid en Zorg in Cijfers, 2014* (p. 27-46). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Berkhout, E., C. van Klaveren, K. Tijdens en W. Salverda (2008). *Verdiepende analyse van loonverschillen, de loonachterstand van vrouwen verder uitgediept*. Amsterdam: SEO/AIAS.
- Berretty, T.Y. en O. Tanis (2011). Het effect van telewerk op de arbeidsmarktpositie van vrouwen. In: *Economisch Statistische Berichten*, jg. 96, nr. 4601, p. 13-14.
- Bierings, H., N. Kooiman en R. de Vries (2013). Arbeidsmarkttransities in Nederland: een overzicht. In: R. van Gaalen, A. Goudswaard, J. Sanders en W. Smits (red.), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op flexibilisering* (p. 11-31). Den Haag/Heerlen/Hoofddorp: Centraal Bureau voor de Statistiek/TNO.
- Bleeker, D., A. Bruins en R. Braaksma (2011). *Monitor vrouwelijk en etnisch ondernemerschap 2010*. Zoetermeer: Panteia.
- Boer, Alice de, en Saskia Keuzenkamp (2009). *Vrouwen, mannen en mantelzorg. Beelden en feiten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, Alice de, en Mirjam de Klerk (2013). *Informele zorg in Nederland. Een literatuurstudie naar mantelzorg en vrijwilligerswerk in de zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, Alice de, Marjolein Broese van Groenou en Joost Timmermans (2009). *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bosch, N., G. Roelofs, D. van Vuuren en M. Wilkens (2012). *De huidige en toekomstige groei van het aandeel zzp'ers in de werkzame beroepsbevolking*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Bowles, H.R. en L. Babcock (2013). How Can Women Escape the Compensation Negotiation Dilemma? Relational Accounts Are One Answer. In: *Psychology of Women Quarterly*, jg. 37, nr. 1, p. 80-96.

- Bowles, H.R. en K.L. McGinn (2008). *Gender in job negotiations: A Two Level-Game* (Working Paper no. RWPO8-027/08-095). Cambridge: Harvard University/Harvard Business School.
- Bowles, H.R., L. Babcock en K.L. McGinn (2005). Constraints and triggers: Situational mechanics of gender in negotiation. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, jg. 89, nr. 6, p. 951-965.
- Booy, Cocky, Noortje Jansen, Gertje Joukes en Esther van Schaik (2011). *Trendanalyse gender in het bèta/technisch hoger onderwijs*. Den Haag: VHTO.
- Brakel, Marion van den, en Martijn Souren (2014). Vrouw heeft steeds vaker een hoger inkomen dan haar partner. In: *Webmagazine* (CBS), 9 april 2014.
- Brakel, Marion van den, en Wim Bos (2009). Inkomenskloof tussen mannen en vrouwen is de afgelopen jaren niet kleiner geworden. In: *Webmagazine* (CBS), 15 april 2009.
- Brakel, Marion van den, en Kasper Leufkens (2011). Economische zelfstandigheid van werkende mannen en vrouwen. In: *Sociaaleconomische trends* (CBS), 1e kwartaal 2011.
- Brakel, Marion van den, en Linda Moonen (2013). Welvaart van paren met en zonder kinderen. In: *Sociaaleconomische trends* (CBS), september 2013/1.
- Van Campen, C. en J. Iedema (2007). Are persons with physical disabilities who participate in society healthier and happier? Structural equation modeling of objective participation and subjective well-being. In: *Quality of Life Research*, jg. 16, nr. 4, p. 635-645.
- Canton, Erik en Ingrid Verheul (2010). *Gender pay differences in the European Union: Do Higher Wages Make Up For Discrimination?* (Industrial Policy and Economic Reform Papers no. 12). Brussels: European Commission, Enterprise and Industry Directorate-General.
- CBS (2007). *Veiligheidsmonitor Rijk 2007 - Landelijke rapportage*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2012a). *Jaarboek Onderwijs in cijfers 2012*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2012b). *Veiligheidsmonitor 2011*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2014a). In 2013 minder geboorten en minder huwelijken. Persbericht, 6 februari 2014. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2014b). Jongens presteren na de lagere school gemiddeld minder goed dan verwacht, meisjes juist beter. In: *Webmagazine* (CBS), 23 september 2014.
- CBS (2014c). Een overzicht van integratie. In: R. van der Vliet, J. Ooijevaar en E. Wobma (red.), *Jaarrapport Integratie 2014* (p. 54). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2014d). *Welvaart in Nederland 2014. Inkomen, vermogen en bestedingen van huishoudens en personen*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2014e). *Voorzichtig herstel arbeidsmarkt in het tweede kwartaal*. Persbericht, donderdag 11 september 2014. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CGB (2011). *Gelijke beloning van mannen en vrouwen bij de algemene ziekenhuizen in Nederland*. Utrecht: Commissie Gelijke Behandeling.
- Chkalova, K. (2010). Vier op de tien nabestaanden ontvangen Anw-uitkering. In: *Webmagazine* (CBS), 25 januari 2010.
- Chkalova, K. en R. Drankier (2014). Vrouwen tussen 25 en 30 jaar verdienen per uur meer dan mannen. In: *Webmagazine* (CBS), 7 maart 2014.
- Cloin, Mariëlle (red.) (2013). *Met het oog op de tijd: een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Cloin, Mariëlle en Harry Bierings (2012). De combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken.
In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 87-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Cloin, Mariëlle, Marjon Schols en Andries van den Broek (2010). *Tijd op orde. Een analyse van de tijdsorde vanuit het perspectief van de burger*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloin, Mariëlle, Carlijn Kamphuis, Marjon Schols, Annet Tiessen-Raaphorst en Desirée Verbeek (2011). *Nederland in een dag. Tijdsbesteding in Nederland vergeleken met die in vijftien andere Europese landen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CoMensha (2013). *Jaarverslag 2012*. Amersfoort: CoMensha.
- Cornelissen, A., J. Kuppens en H. Ferwerda (2009). *Huwelijksdwang, een verbintenis voor het leven. Een verkenning van de aard en aanpak van gedwongen huwelijken in Nederland*. Den Haag/Arnhem: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Bureau Beke.
- Deerenberg, I. en R. van Gaalen (2014). Ruim 140 duizend samenwonende volwassen kinderen met ouders op leeftijd. In: *Webmagazine* (CBS), 1 juli 2014.
- Dankmeyer, B. en K. Tijdens (2012). Sectorale verschillen en de loonkloof tussen mannen en vrouwen in Nederland. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, jg. 28, nr. 1, p. 105-111.
- Dijk, T. van, S. Flight, E. Oppenheim en B. Duesmann (1997). *Huiselijk geweld. Aard, omvang en hulpverlening*. Hilversum: Intomart.
- Dijk, T. van, M. van Veen en E. Cox (2010). *Slachtofferschap van huiselijk geweld. Aard, omvang, omstandigheden en hulpzoekgedrag*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Distelbrink, Marjolijn en Erna Hooghiemstra (2006). Demografie. In: Saskia Keuzenkamp en Ans Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden* (p. 18-38). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Driessen, Geert, Annemarie van Langen, m.m.v. Hetty Dekkers en Sanne Elfering (2010). *De onderwijsachterstand van jongens*. Nijmegen: Instituut voor toegepaste sociale wetenschappen (ITS).
- Drost, L., M. Goderie, M. Flikweert en S. Tan (2012). *Leven in gedwongen isolement. Een verkennend onderzoek naar verborgen vrouwen in Amsterdam*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Duin, C. van, L. Stoeldraijer en J. Garssen (2013). Huishoudensprognose 2013-2060: sterke toename oudere alleenstaanden. In: *Bevolkingstrends* (CBS), september 2013.
- EC (2010). *Strategy for equality between women and men (2010-2015)*. Brussels: European Commission.
- EC (2011). *The European Pact for Gender Equality (2011-2020)*. Brussels: European Commission.
- EC (2012a). *Female labour market participation*. Geraadpleegd op 1 april 2014 via <http://ec.europa.eu/europe2020>.
- EC (2012b). *Progress on Equality between women and men in 2011*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EC (2012c). *Gender balance in business leadership: a contribution to smart, sustainable and inclusive growth*. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels: European Commission. Geraadpleegd via: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/womenonboards/communication_quotas_en.pdf
- EC (2013a). *Tackling the gender pay gap in the European Union*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EC (2013b). *The Gender Gap in Pensions in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

- EC (2014). *Healthy Life Years*. European Commission, 8 oktober 2014. Geraadpleegd via http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/health/health_status_determinants.
- EU (2011). *The State of Men's Health in Europe*. Geraadpleegd via http://ec.europa.eu/health/population_groups/docs/men_health_report_en.pdf
- Eurofound (2010). *European Working Conditions Survey*. Dublin: Eurofound.
- Eurostat (2010). *Gender pay gap in unadjusted form by working time in %* (Structure of Earnings Survey methodology). Geraadpleegd op 1 april 2014 via <http://ec.europa.eu/europe2020>.
- Eurostat (2011). *Tertiary students (ISCED 5-6) by field of education and sex*. Geraadpleegd op 1 april 2014 via <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
- Eurostat (2012). *Employment (main characteristics and rates) - annual averages*. Geraadpleegd op 1 april 2014 via <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>.
- Eck, C. van (2001). *Door bloed gezuiverd. Eerwraak bij Turken in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- EIGE (2013). *Gender Equality Index. Report*. Vilnius: European Institute for Gender Equality.
- Elite Group (2014). *Onderzoek vrouwen in topfuncties bedrijfsleven*. Uden: Elite Group.
- Erdem, Ö., M.A. Bos en J. Hoeven (2006). *De arbeidsmarktpositie van werknemers in 2004. Een onderzoek naar de verschillen in beloning en mobiliteit tussen groepen werknemers*. Den Haag: Arbeidsinspectie.
- Fausser, B.C.J.M., A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (2013). *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde*. Houten: Prelum.
- Ferwerda, H. en M. Hardeman (2013). *Kijk... dan zie je het! Huiselijk geweld geteld en verdiept*. Arnhem: Bureau Beke.
- Ferwerda, H. en I. van Leiden (2005). *Eerwraak of eengerelateerd geweld? Naar een werkdefinitie*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Forum (2014). *Verkenning Migrantengemeenschappen over huwelijksdwang*. Utrecht: Forum.
- FRA (2014). *Violence against women: an EU-wide survey. Main results*. Vienna: European Union Agency for Fundamental Rights.
- Gaalen, R. van, B. Bakker, J. van der Laan, S. Westerman en S. Scholtus (2014). Hoeveel ouderlijk gezang klinkt door in het gepeupel van de jongen? Over de samenhang tussen milieu van herkomst en schoolprestaties van kinderen. In: *Bevolkingstrends* (CBS), september 2014.
- Galenkamp, H. en D.J.H. Deeg (2013). Wat is ervaren gezondheid en hoe wordt het gemeten? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (RIVM), 22 november 2013.
- Garssen, J. en C. Harmsen (2013a). Bijna 2000 honderdplussers. In: *Webmagazine* (CBS), 21 maart 2013.
- Garssen, J. en C. Harmsen (2013b). Nooit eerder zo weinig tienermoeders. In: *Webmagazine* (CBS), 14 oktober 2013.
- Geerdinck, M., L. Geijtenbeek, J. Graham, N. Sluiter en C. Wagner (2012). *Gelijk loon voor gelijk werk? Banen en lonen bij overheid en bedrijfsleven, 2010*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Gelderblom, A. en P. de Hek (2014). *Technisch opgeleid: wel of niet werken in de techniek*. Rotterdam: SEOR.
- Gijsbers van Wijk, C.M.T., T. Huisman en A.M. Kolk (1999). Gender differences in physical symptoms and illness behavior. A health diary study. In: *Social Science & Medicine*, jg. 49, nr. 8, p. 1061-1074.
- Giménez-Nadal, J.I. en A. Sevilla-Sanz (2012). Trends in Time Allocation: A Cross-country Analysis. In: *European Economic Review*, jg. 56, nr. 6, p. 1338-1359.
- Goldin, Claudia (2014). A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter. In: *American Economic Review*, jg. 104, nr. 4, p. 1091-1119.
- Graaf, Ron de, Margreet ten Have en Saskia van Dorsselaer (2010). *De psychische gezondheid van de Nederlandse bevolking. NEMESIS-2: Opzet en eerste resultaten*. Utrecht: Trimbos-instituut.

- M.M. Harbers en N. Hoeymans (red.) (2013). *Gezondheid en maatschappelijke participatie. Themarapport Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2014*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Hartgers, Marijke en Gregory Besjes (2014). Voortijdig schoolverlaters na zes jaar. In: Rik van der Vliet, Jeroen Ooijevaar en Elma Wobma (red.), *Jaarrapport Integratie 2014* (p. 75-96). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Hartgers, Marijke en Dick Takkenberg (2012). Ontwikkelingen in onderwijs. In: Ronald van der Bie, Ruben van Gaalen, Wim de Goede, Brugt Kazemier, Niels Kooiman, Lian Kösters en Ferdy Otten (red.), *De Nederlandse Samenleving 2012* (p. 115-123). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Heijden, P.G.M. van der, M.J.L.F. Cruyff en G.H.C. van Gils (2009). *Omvang van huiselijk geweld in Nederland*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Henderikse en Pouwels (2014). *Waar een wil is, is een weg. Bedrijvenmonitor 2013*. Zeist: bureau VanDoorneHuisjes/Commissie Monitoring Talent naar de Top.
- Hirokawa, Katsuiuku, Masanori Utsuyama, Yoshio Hayashi, Masanobu Kitagawa, Takashi Makinodan en Tamas Fulop (2013). Slower immune system aging in women versus men in the Japanese population. In: *Immunity&Aging*, jg. 10, nr. 5, p. 19.
- Horst, Annelies van der, Wendy Buysse en Willemijn Roorda (2014). *Voortgang project Eigen Kracht. Resultaten 2013*. Amsterdam: DSP-groep.
- Houben-van Herten, Marieke, Kim Knoops en Laura Voorrips (2014). Bijna 3 procent van de kinderen heeft autisme of aanverwante stoornis. In: *Webmagazine (CBS)*, 25 augustus 2014.
- Houten, Maaike van (2013). 'Bussemaker gaf een preek, een slechte'. In: *Trouw*, 14 mei 2013.
- Houwelingen, Pepijn van, en Joep de Hart (2013). Maatschappelijke participatie: voor en met elkaar. In: M. Cloin (red.), *Met het oog op de tijd: een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders* (p. 116- 139). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huis, M. van (2013). Cohortvruchtbaarheid van niet-westers allochtone vrouwen. In *Bevolkingstrends (CBS)*: april 2013.
- Huijnk, Willem, Mérove Gijsberts en Jaco Dagevos (2014). *Jaarrapport integratie 2013. Participatie van migranten op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hupkens, C. (2012). Meeste werknemers tevreden met aantal werkuren. In: *Sociaaleconomische trends (CBS)*, 1e kwartaal 2012.
- Janssen, J. (2013). De rol van religie bij het afbakenen, verklaren en aanpakken van eengerelateerd geweld. In: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, jg. 4, nr. 1, p. 5-15.
- Janssen, J. en R. Sanberg (2010). Inzicht in cijfers. *Mogelijke eezaken in 2007, 2008 en 2010*. Den Haag: Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld.
- Janssen, J. en R. Sanberg (2013). *Uniformiteit in cijfers. Mogelijke eezaken in 2010, 2011 en 2012*. Den Haag: Landelijk Expertise Centrum Eer Gerelateerd Geweld.
- Janssen, S. en M. Souren (2011). Aantal werkloze mannen van 25 tot 45 in drie jaar tijd verdubbeld. In: *Webmagazine (CBS)*, 8 augustus 2011.
- Gerda Jehoel-Gijsbers (red.) (2007). *Beter aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en werkhervatting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek/ТНО Kwaliteit van Leven.
- Jong-van den Berg, L. de (2013). Farmacotherapie. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.). *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 204-215). Houten: Prelum Uitgevers.

- Josten, Edith, Jan Dirk Vlasblom en Cok Vrooman (2014). *Bevrijd of beklemd? Werk, inhuur, inkomen en welbevinden van zzp'ers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Justitie (2002). *Privé geweld – publieke zaak. Een nota over de gezamenlijke aanpak van huiselijk geweld*. Den Haag: ministerie van Justitie.
- Kamphuis, Carlijn, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar en Jos de Haan (2009). *ТВО/еu en ТВО/nl. Een vergelijking van twee methoden van tijdbestedingsonderzoek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keizer, Myra en Saskia Keuzenkamp (2011). *Moeilijk werken. Gezondheid en de arbeidsdeelname van migrantenvrouwen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kelly, D.J., C.G. Brush, P.G. Greene, Y. Litovsky en Global Entrepreneurship Research Association (GERA) (2013). *Global Entrepreneurship Monitor 2012; Women's Report*. Geraadpleegd via: <http://www.gemconsortium.org/docs/download/2825>.
- Keuzenkamp, Saskia (2006). Arbeid en zorg in internationaal perspectief. In: Wil Portegijs, Brigitte Hermans en Vinodh Lalta (red.), *Emancipatiemonitor 2006* (p. 141-180). Den Haag/Voorburg/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Keuzenkamp, Saskia en Ko Oudhof (2000). *Emancipatiemonitor 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/ Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Klein Hesselink, John, Irene Houtman en Seth van den Bossche (2012). Trends in ziekteverzuim. In: Versantvoort, Maroesjka, en Patricia van Echtelt (red.). *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/ Centraal Bureau voor de Statistiek/ ТНО/УВВ Kenniscentrum.
- Klerk, Mirjam de, Alice de Boer, Sjoerd Kooiker, Inger Plaisier en Peggy Schyns (2014). *Hulp geboden. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van (meer) informele hulp*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klinge, Ineke (2013). Onderzoek. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 36-46). Houten: Prelum.
- Koning, M. de, en E. Bartels (2005). *Over het huwelijk gesproken. Partnerkeuze en gedwongen huwelijken onder Marokkaanse, Turkse en Hindostaanse Nederlanders* (voorstudie nr. 9). Den Haag: Adviescommissie Vreemdelingenzaken.
- Kösters, Lian en Linda Moonen (2011). Van eenverdiener naar tweeverdiener: de nieuwe norm? In: *Sociaaleconomische trends* (CBS), 1e kwartaal 2011.
- Kösters, L. en W. Smits (2013). Flexwerkers in Nederland: wie zijn het en waar werken ze? In: *Tijdschrift voor Arbeidsmarktvraagstukken*, jg. 29, nr. 2, p. 135-142.
- Kösters, Lian, Linda Moonen en Mariëlle Cloin (2012). Flexibel werken. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 102-114). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Kösters, Lian, Wendy Smits en Robert de Vries (2013). De ene zzp'er is de andere niet. In: R. van Gaalen, A. Goudswaard, J. Sanders en W. Smits (red.), *Dynamiek op de Nederlandse Arbeidsmarkt. De focus op flexibilisering* (p. 139-153). Den Haag/Heerlen/Hoofddorp: Centraal Bureau voor de Statistiek/ТНО.
- Lagro-Janssen, A.L.M. (2008). De geneeskunde is niet genderneutraal. Invloed van de sekse van de dokter op de medische zorg. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 152, nr. 20, p. 1141- 1145.
- Lagro-Janssen, Toine (2013). Hulpverlening. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 27-35). Houten: Prelum.

- Lautenbach, H. en G. Mars (2012). Meer vrouwen aan het werk: vooral in deeltijd. In: *Webmagazine (CBS)*, 7 maart 2012.
- LEC EGG (2014). *Terugblik op 2013. Jaarverslag van het Landelijk Expertise Centrum Eergerelateerd Geweld*. Den Haag: Landelijk Expertisecentrum Eergerelateerd Geweld.
- Linden, Margriet van der (2013). Goed dat Bussemaker de zweep over de man haalt. In: *de Volkskrant*, 15 mei 2013.
- Lips, H.M. (2013). The Gender Pay Gap: Challenging the Rationalizations. Perceived Equity, Discrimination, and the Limits of Human Capital Limits. In: *Sex Roles*, jg. 68, nr. 3-4, p.169-185.
- Loozen, S., C. Harmsen en A. de Graaf (2013). Geboorten gedaald tot niveau begin jaren tachtig. In: *Webmagazine (CBS)*, 15 juli 2013.
- Loozen, S., M. Pool en C. Harmsen (2014). In wat voor gezin worden kinderen geboren? In: *Bevolkingstrends (CBS)*, juni 2014.
- Luy, Marc (2004). Causes of Male Excess Mortality: Insights from Cloistered Populations. In: *Population and Development Review*, jg. 29, nr. 4, p. 647-676.
- Lückerath-Rovers (2012). *Vergelijk geen appels met peren. % topvrouwen internationaal niet te vergelijken*. Breukelen: Nyenrode Business Universiteit: Nyenrode Corporate Governance Instituut, nieuwsbrief april 2012.
- Lückerath-Rovers (2014). *The Dutch Female Board Index 2014*. Tilburg: Tilburg University.
- Maas, Angela en Janneke Wittekoek (2013). Cardiovasculaire ziekten. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 149-158). Houten: Prelum.
- Marks, M. en C. Harold (2011). Who asks and who receives in salary negotiation. In: *Journal of Organizational Behavior*, jg. 32, nr. 3, p. 371-394.
- Mars, Godelief, Marion van den Brakel, Wil Portegijs, Katja Chkalova en Marleen Geerdinck (2012). Vrouwen en de arbeidsmarkt. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 51-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Meester, Edith de, en Saskia Keuzenkamp (2011). *Verlofvragen. De behoefte aan en het gebruik van verlofregelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Merens, Ans, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.) (2012). *Emancipatiemonitor 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Milkie, Melissa A., Sara B. Raley en Suzanne M. Bianchi (2009). Taking on the Second Shift: Time Allocations and Time Pressures of U.S. Parents with Preschoolers. In: *Social Forces*, jg. 88, nr. 2, p. 487-518.
- Moerman, C.J. en J. van Mens-Verhulst (2004). Gender-sensitive epidemiological research: suggestions for a gender-sensitive approach towards problem definition, data collection and analysis in epidemiological research. In: *Psychology, Health & Medicine*, jg. 9, nr. 1, p. 41-52.
- Mol, M. (2013a). Prettige sfeer belangrijk op het werk. In: *Webmagazine (CBS)*, 25 november 2013.
- Mol, M. (2013b). Aandeel thuiswerkers toegenomen. In: *Webmagazine (CBS)*, 25 november 2013.
- Moonen, L. (2012) Inkomen verklaard? Het inkomen van werknemers en zelfstandigen nader bekeken. In: *Sociaaleconomische trends (CBS)*, 2e kwartaal 2012.
- Moonen, L. en T. de Jonge (2010). Inkomens van mannen en vrouwen: levensloop en generatie. In: *Sociaaleconomische trends (CBS)*, 3e kwartaal 2010.

- Moonen, L., M. van den Brakel, T. Ferber en H. Amptmeijer (2012). Inkomen. In: R. van der Vliet, J. Ooijevaar en R. van der Bie (red.), *Jaarrapport Integratie 2012* (p. 121-147). Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Mooren, F. van der (2012). Meer moeders met jonge kinderen aan het werk laatste tien jaar. In: *Webmagazine* (CBS), 18 december 2012.
- Movisie (2013). *Factsheet Huiselijk geweld. Aard en omvang, gevolgen, hulpverlening en aanpak*. Utrecht: Movisie.
- NRM (2014a). *Mensenhandel in en uit beeld II. Update cijfers mogelijke slachtoffers 2009-2013*. Den Haag: Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen.
- NRM (2014b). *Mensenhandel in en uit beeld II. Cijfermatige rapportage 2008-2012*. Den Haag: Nationaal Rapporteur Mensenhandel en Seksueel Geweld tegen Kinderen.
- OCW (2014). *Kerncijfers 2009-2013*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OECD (2012). *Closing the Gender Gap: Act now*. Parijs: OECD Publishing. Geraadpleegd september 2014 via www.oecd-ilibrary.org.
- Orobio de Castro, Ines, Hanna Harthoorn, Tim de Jong en Agnes Jansen (2014). *Factsheet Vrouwen in de politiek*. Amsterdam: Atria.
- O'Shea, D.G. en D. Bush (2002). Negotiating for Starting Salary: Antecedents and Outcomes among recent College Graduates. In: *Journal of Business and Psychology*, jg. 16, nr. 3, p. 365-382.
- Oudijk, D., A. de Boer, I. Woittiez, J. Timmermans en M. de Klerk (2010). *Mantelzorg uit de doeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Permyner, I. (2014). *Why calling it 'equality' when it should be 'efficiency'? A critical review of the EU Gender Equality Index and a constructive proposal*. Geraadpleegd 21 augustus 2014 via eurogender.eige.europa.eu.
- Pijpers, F. (2011). Voortijdig schoolverlaters; wie keren er terug in onderwijs? In: *Sociaaleconomische trends* (CBS), 2e kwartaal 2011.
- Poos, M.J.J.C. (2014). Neemt de levensverwachting toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (RIVM), 17 maart 2014.
- Portegijs, Wil en Mariëlle Cloïn (2012). Verdeling van onbetaalde arbeid tussen partners. In: Ans Merens, Marijke Hartgers en Marion van den Brakel (red.), *Emancipatiemonitor 2012* (p. 115-125). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Portegijs, Wil en Saskia Keuzenkamp (red.) (2008). *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, Wil, Brigitte Hermans en Vinodh Lalta (2006). *Emancipatiemonitor 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Portegijs, Wil, Mariëlle Cloïn, Saskia Keuzenkamp, Ans Merens en Eefje Steenvoorden (2008). *Verdeelde tijd. Waarom vrouwen in deeltijd werken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Portegijs, Wil, Mariëlle Cloïn en Ans Merens (2014). *Krimp in de kinderopvang. Ouders over kinderopvang en werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pouwels, B.J. (2011). *Work, family, and happiness. Essays on interdependencies within families, life events, and time allocation decisions* (proefschrift). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Pouwels, B. en C. Hillebrink (2009). Mannen met een voltijd baan. In: S. Keuzenkamp, C. Hillebrink, W. Portegijs en B. Pouwels (red.), *Deeltijd (g)een probleem. Mogelijkheden om de arbeidsduur van vrouwen met een kleine deeltijd baan te vergroten* (p. 94-117). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Putters, Kim (2014). *Rijk geschakeerd. Op weg naar de Participatiesamenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Regeerakkoord (2012). Bruggen slaan. Regeerakkoord vvd – PvdA. Geraadpleegd via <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord.html>
- ROA (2013). *De arbeidsmarkt naar opleiding en beroep tot 2018*. Maastricht: Maastricht University, Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.
- Román, A. (2006). *Deviating from the standard: effects on labor continuity and career patterns* (dissertatie). Amsterdam: Dutch University Press.
- RUN (2009). *Diversify ING!* Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Sadiraj, Klarita, Joost Timmermans, Michiel Ras en Alice de Boer (2009). *De toekomst van de mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/CBS (2013). *Armoedesignalement 2013*. Den Haag/Heerlen: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Seidel, M.D.L., J.T. Polzer en K.J. Stewart (2000). Friends in high places: The effects of social networks on discrimination in salary negotiations. In: *Administrative Science Quarterly*, jg. 45, nr. 1, p. 1-4.
- SER (2014). *Discriminatie werkt niet! Advies over het tegengaan van discriminatie bij de arbeid* (advies nr. 2014/03). Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Shield, Kevin D., Tara Kehoe, Gerrit Gmel, Maximilien X. Rehm en Jürgen Rehm (2012). Societal burdens of alcohol. In: Peter Anderson, Lars Møller en Gauden Galea (red). *Alcohol in the European Union. Consumption, harm and policy approaches* (p. 10-27). Copenhagen: WHO, Regional Office for Europe.
- Smits van Waesberghe, Eliane, Iris Sportel, Lisanne Drost, Esther van Eijk en Elja Diepenbrock, met medewerking van Shirin Musa, Harrie Jonkman, Tinka van der Kooij, Susan Rutten en Suzanne Tan (2014). *Zo zijn we niet getrouwd. Een onderzoek naar omvang en aard van huwelijksdwang, achterlatende en huwelijksgevangenschap*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Sonnenberg, C. (2013). Depressie. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 180-190). Houten: Prelum.
- Sterckx, L. en C. Bouw (2005). *Liefde op maat. Partnerkeuze van Marokkaanse en Turkse jongeren*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sterckx, L., J. Dagevos, W. Huijnk en J. van Lisdonk (2014). *Huwelijksmigratie in Nederland. Achtergronden en leefsituatie van huwelijksmigranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stoeldraijer, L. (2014). Jongeren blijven langer thuis wonen. In: *Bevolkingstrends* (CBS), juni 2014.
- Stoeldraijer, L. en J. Garssen (2011). Prognose van de bevolking naar herkomst, 2010-2060. In: *Bevolkingstrends* (CBS), 1e kwartaal 2011, blz. 24-31.
- Stoeldraijer, L., C. van Duin en F. Janssen (2013). Bevolkingsprognose 2012-2060: model en veronderstellingen betreffende de sterfte. In: *Bevolkingstrends* (CBS), juni 2013.
- Stronks, K., G.O. Agyernang en J.P. Mackenbach (2008). Man-vrouw verschillen in gezondheid en zorg zijn voor een groot deel maatschappelijk bepaald. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 152, nr. 40, p. 2163-2164.
- Tiems, Aaf (2008). Vrouwenhulpverlening in het overheidsbeleid. In: J. van Mens-Verhulst en B. Waaldijk (red.), *Vrouwenhulpverlening 1975-2000. Beweging in en rond de gezondheidszorg* (p. 245-265). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- TK (1995/1996). *Emancipatiebeleid 1996*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1995/1996, 24406, nr. 4.
- TK (2000/2001). *Meerjarenbeleidsplan emancipatie. Het emancipatiebeleid voor de korte en middellange termijn*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2000/2001, 27061, nr. 3.
- TK (2005/2006). *Meerjarenbeleidsplan emancipatie 2006-2010. Emancipatie: vanzelfsprekend, maar het gaat niet vanzelf!* Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 30420, nr. 2.

- TK (2006/2007). *Eergerelateerd geweld. Verslag van een Algemeen Overleg*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 30388, nr. 9.
- TK (2007/2008). *Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 30420, nr. 50.
- TK (2010/2011a). *Hoofddlijnen emancipatiebeleid: vrouwen- en homo-emancipatie 2011-2015*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 27017, nr. 74.
- TK (2010/2011b). *Modernisering regelingen voor verlofen arbeidstijden*. Wetsvoorstel van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Tweede Kamer, vergaderjaar 2010/2011, 32855, nr. 2.
- TK (2012/2013a). *Hoofddlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013-2016*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer van 10 mei 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30420, nr. 177.
- TK (2012/2013b). *Bijlage bij Hoofddlijnenbrief Emancipatiebeleid 2013/2016: beleidsmaatregelen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30420, nr. 180.
- TK (2012/2013c). *Toekomst AWBZ: naar een waardevolle toekomst*. Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 25 april 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 30597, nr. 296.
- TK (2012/2013d). *Voortgangsrapportage Geweld in afhankelijkheidsrelaties*. Brief van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 15 juli 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2012/2013, 33400 XVI, nr. 156.
- TK (2013/2014a). *Voortijdig school verlaten*. Brief van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer van 15 januari 2014. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 26695, nr. 92.
- TK (2013/2014b). *Modernisering regelingen voor verlofen arbeidstijden*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan de Tweede Kamer van 12 december 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 32855, nr. 15.
- TK (2013/2014c). *Misbruik en oneigenlijk gebruik op het gebied van belastingen, sociale zekerheid en subsidies*. Brief van de minister en staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid aan de Tweede Kamer van 4 oktober 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 17050, nr. 440.
- TK (2013/2014d). *Kinderopvang. Kabinetsvisie: Een betere basis voor peuters*. Brief van de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap aan de Tweede Kamer van 1 december 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 31322, nr. 227.
- TK (2013/2014e). *Emancipatiebeleid*. Brief van de minister voor Wonen en Rijksdienst aan de Tweede Kamer van 18 november 2013. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 30420, nr. 203.
- TK (2013/2014f). *Mensenhandel*. Brief van de minister van Veiligheid en Justitie aan de Tweede Kamer van 2 juli 2014. Tweede Kamer, vergaderjaar 2013/2014, 28638, nr. 119.
- TK (2014/2015a). *Stemming modernisering regelingen voor verlofen arbeidstijden*. Handelingen 2014-2015. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, nr. 13, item 21.
- TK (2014/2015b). *Beleidsdoelstellingen op het gebied van Volksgezondheid, Welzijn en Sport*. Brief van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Tweede Kamer van 28 oktober 2014. Tweede Kamer, vergaderjaar 2014/2015, 32620, nr. 138.
- Treas, Judith K. en Sonja Drobnic (red.) (2010). *Dividing the Domestic: Men, Women, and Household Work in Cross-National Perspective*. Stanford (CA): Stanford University Press.
- UN (1995). *Beijing Platform for Action*. Geraadpleegd 14 augustus 2014 via www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform.
- Valian, V. (1999). *Why so slow? The Advancement of Women*. Cambridge/London: MIT Press.

- Veen, H.C.J. van der, en S. Bogaerts (2010). *Huiselijk geweld in Nederland. Overkoepelend syntheserapport van de angst-hervangst-, slachtoffer- en daderonderzoek 2007-2010*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Verdonk, Petra (2013). Arbeid. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 56-66). Houten: Prelum.
- Verdonk, Petra en Angélique de Rijk (2008). Loopbaansucces en welbevinden van Nederlandse werknemers M/V. In: *Gedrag & Organisatie*, jg. 21, nr. 4, p. 451-474.
- Verdonk, P., W.E. Hooftman, M.J. van Veldhoven, L.R. Boelens en L.L. Koppes (2010). Work-related fatigue: the specific case of highly educated women in the Netherlands. In: *International Archives Occupational and Environmental Medicine*, jg. 83, nr. 3, p. 309-321.
- Versantvoort, M. en P. van Echtelt (red.) (2012). *Belemmerd aan het werk. Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en arbeidsdeelname personen met gezondheidsbeperkingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek/TNO/UWV Kenniscentrum.
- Verwijs, R., A. Mein, M. Goderie, C. Harreveld en A. Jansma (2011). *Loverboys en hun slachtoffers. Inzicht in aard en omvang problematiek en in het aanbod aan hulpverlening en opvang*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Vlasblom, Jan Dirk, Edith Josten en Marian de Voogd-Hamelink (2013). *Aanbod van arbeid 2012*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vliet, Rik van der, Jeroen Ooijevaar en Elma Wobma (red.) (2014). *Jaarrapport Integratie 2014*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Vries, J. de, en F. van der Mooren (2011). Inkomen en de combinatie van arbeid en zorg. In: *Sociaaleconomische trends (CBS)*, 1e kwartaal 2011.
- V&J (2011). *Rijksbrede aanpak loverboyproblematiek. Actieplan 2011-2014*. Den Haag: ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Wijngaarden-Cremers, P. van, en R.J. van der Gaag (2013). ADHD en autisme-spectrumstoornissen. In: B.C.J.M. Fauser, A.L.M. Lagro-Janssen en A.M.E. Mol (red.), *Handboek vrouwspecifieke geneeskunde* (p. 92-103). Houten: Prelum.
- Wobma, E. en M. van Huis (2011). Vaders gemiddeld 3 jaar ouder dan moeders. In: *Bevolkingstrends (CBS)* 59(3), p. 15-21.
- Wobma, E. en H. Nicolaas (2012). Immigratie Oost-Europeanen blijft hoog. In: *Webmagazine (CBS)*, 11 juni 2012.
- Zantinge, E.M., I.L.D. Houtman en P.E.D. Eysink (2013). Wat is overspannenheid en burn-out en wat beïnvloedt de kans hierop? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid (RIVM)*, 12 december 2013.
- ZonMw (2012). *Vrouwen zijn anders. Signalement*. Den Haag: ZonMw.
- Zwieten, M.H.J. van, E.M.M. de Vroome, M.E.M. Mol, G.M.J. Mars, L.L.J. Koppes en S.N.J. van den Bossche (2014). *Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2013. Methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp/Heerlen: TNO/Centraal Bureau voor de Statistiek.